SEPTEMBER, 2020
Volume-9, Issue-35

ISSN 2278-4381

SHANTI E
JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CHIEF EDITOR
Dr. Rajeshkumar A. Shrimali
Assistant Professor
Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

EXECUTIVE EDITOR
Rambhai V. Baku

CO-EDITOR
P. R. Sharma

SHANTI

E JOURNAL OF RESEARCH

ISSN -2278-4381

Multi Disciplinary and Peer-Reviewed Research Journal in India

PUBLISHED BY

http://www.shantiejournal.com/

SHANTI PRAKASHAN	OTHER CONTACT
H.Q 1780, Sector-1, Delhi By Pass, ROHTAK-124001, (HARYANA)	D-19/220, Nandanvan Appartment (Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

SEPTEMBER-2020, VOLUME-9, ISSUE-35

Editorial Board

Chief Editor	Co-Editor
Dr. Rajeshkumar A. Shrimali (M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)	**Prof. P.R.Sharma** (M.A, B.ed.,NET.,M.phil) Adhyapak Sahayak Department of English M.B.Patel Science College, Anad, Gujarat

Executive Editors

Prof. Bharatbhai K. Bavaliya Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (R.R LALAN COLLEGE, BHUJ)	**Prof. Rambhai V. Baku** (M.A., B.ED., M.PHIL)

Managing Editors

Prof. Parimal M. Upadhyay Assistant Professor, G.E.S Class-II (R.C Commerce College, Ahmedabad)	**Prof. D.K.Bhoya** Associate Professor in Gujarati (Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar, Dist- Sabarkantha)
Prof. Bhavin S. Shah Assistant Professor in Accountancy, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)	**Prof. Dr. Omprakash H. Shukla** Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)
Prof. Dr. Priteshkumar S. Rathod Assistant Professor in History, G.E.S Class-II (Government Arts & Commerce College, Naswadi, Dist- Vadodara)	**Dr. Rajesh M. Sosa** (M.A.,M.phil.,Ph.D, G-SET)

"SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH" is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, SEPTEMBER- 2020, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
- **"SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH" holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles "SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH" holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
- **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of "SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH". The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
- **All efforts are made to ensure that the published information is correct. "SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH" is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**

Peer Review Committee-

Name	Designation	Subject	Place/college
Dr.devjibhai maru	Assistant Professor	Sociology	Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.
Dr.Mahendrakumar A.Dave	Associate Professor	Sanskrit	Shree Somanath Sanskrit University-Veraval.
Dr.Parvinsinh R.Chauhan	Associate Professor	Hindi	Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.
Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya	Assistant Professor	chemistry	R.R.Lalan College-Bhuj.
Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh	Associate Professor	History	P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.
Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari	Associate Professor	Physical Education	Faculty of Physical Education & Sports science Gujarat Vidyapith, Sadara, Gandhinagar

ISSN -2278-4381

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global hut due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research , are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Chief Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH SEPTEMBER: - 2020, VOLUME-9, ISSUE-35

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	**AWARENESS AND USAGE OF OPEN ACCESS RESOURCES OF MEDICAL SCIENCE GUJARAT STATE: A STUDY** -Dr. Bharat H. Sondarva	1-12
2.	Tiṅanta-Rūpasiddhi Tool -K. Kabi Khanganba	13-18
3.	वचनामृतग्रन्थे श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकटंकणम् -Krishna Gajendra Panda	19-24
4.	પંખીઘર: 'સામાજિક નિસ્બત ધરાવતી વાર્તાઓ' -પ્રજાપતિ હાર્દિકકુમાર રૂપાભાઈ	25-29
5.	'આંસુભીનો ઉજાસ' નવલકથાની કથાવસ્તુ અને -પરમાર મિતેષકુમાર ચંદ્રકાંતભાઈ	30-35
6.	કોરોના કોવિદ -19 મહામારી સમયગાળા દરમિયાન ઓનલાઈન અભ્યાસ કરતા વિધાર્થીઓના વાલીઓના અભિપ્રાયોનો અભ્યાસ -ડાં. સમીર બી વાઘરોડીયા	36-41
7.	ઉતથ્યગીતામાં રાજધર્મ -મનિષા એલ. સોલંકી	42-45
8.	'બે દોકડા' : વાર્તામાં જોવા મળતું સામાજિક પ્રતિબિંબ -તુરી સુરેશકુમાર માંગીલાલ 'સૂર્યા'	46-49

Sr.	Title	Page
9.	पाणिनीयसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनयोस्तद्धितान्तरितं तद्धितगोत्रवृद्धयुवसंज्ञाविधानम् । -अमितः ए त्रिवेदी	50-53
10.	पाणिनीयातिदेशसूत्राणां टीकाग्रन्थदृशा विवेचनम् -*कुलदीपः के राजगोर **डॉ.टी.एल.श्रीमाली	54-58
11.	सन्यासीजीवनपरिचयः -मायाबेन आर. परमार	59-61
12.	A COMPARATIVE STUDY OF FINANCIAL PERFORMANCE OF APOLLO TYRE AND JK TYRE & INDUSTRY -*MANOJ.H.PUROHIT **DR.DILIPSINH THAKOR	62-74
13.	तथापिपठपुत्र! व्याकरणम्। -अंकितः जे. रावलः	75-79
14.	कर्मसमस्याका निराकरण "मामनुस्मर युद्ध्य च" -प्रो.महेन्द्रकुमार ए.दवे	80-82
15.	वैदिककाले लैङ्गिकी समानता -श्रीनेहलः एन. दवे	83-90
16.	મહિલા મુકિતના મશાલચી : ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર -ડૉ. રાજેશ એન. ડાભી	91-95
17.	કચ્છ જિલ્લાનું ઐતિહાસિક નગર : ભદ્રેશ્વર -ડૉ. નંદલાલ નારાણ છાંગા	96-98

Sr.	Title	Page
18.	મહાભારતના કર્ણમાં મનોભાર -ડો. ચૌહાણ જીતેન્દ્રકુમાર અરશીભાઈ	99-111
19.	"अथातोब्रह्मजिज्ञासा"सूत्रविमर्शः अद्वैतविशिष्टाद्वैताअक्षरपुरुषोत्तमदर्शनानुसारम् -साधुः ज्ञानवर्धनदासः	112-119
20.	જાગરિયા લોકકથામાં ભાષાવિશેષતા: -ઘનશ્યામભાઈ કે. તળપદા	120-126

AWARENESS AND USAGE OF OPEN ACCESS RESOURCES OF MEDICAL SCIENCE GUJARAT STATE: A STUDY

1

By,

Dr. Bharat H. Sondarva

Librarian

AMP Govt. Law College, Rajkot

Abstract

The research access/impact problem arises because journal articles are not accessible to all of their would-be users; hence, they are losing potential research impact. The solution is to make all articles Open Access (OA; i.e., accessible online, free for all). OA articles have significantly higher citation impact than non-OA articles. Open Access publishing is becoming an alternative and increasingly popular model for disseminating research papers. Hence the medical professionals require pinpointed, accurate and speedy information for updating their knowledge. Medical open access resource provides a platform for outstanding research around the globe in the field of medicine. Keeping in view the above consideration and aspects, the present research work is undertaken and it has been awareness and usage of open access resources in medical science.

Introduction

Academic Libraries are in a transitional phase now. The impact of information and communication technology has been very high on academic library functioning. Today, users are highly specific in their needs and are also aware of other alternatives which provide information. Hence libraries are tapping all possibilities to keep the user community satisfied.

In an academic setup research is a very important component. Current information is very essential to researchers for being updated their field. Hence they depend on scholarly journals to meet their information requirements Library being the information provider have been subscribing journals in various disciplines in accordance with the thrust of the parent institution. But with the tremendous growth of specialization in various disciplines the number of journals to be subscribed has increased. The prohibitive factor for the library is the escalating cost of the journals and resources and the stringent library budget. This has led to a phenomenon called “Scholarly Crisis” where the libraries on one hand have to meet the users growing demands and the journal prices (be it print / or electronic) are shooting up and on other hand the library budgets are shrinking. At this juncture “Open Access” resources have dawned as boon to both the academic users and the library managers.

Open Access: Meaning and Definition

Open access resources is one that meets the conditions of “Open Access”- composed of free, online copies of peer-reviewed journal articles and conference papers as well as technical reports, theses, and working papers. In most cases there are no licensing restrictions on their use by readers. They can therefore be used freely for research, teaching and other purposes.

Open access (OA) is free, immediate, permanent, full-text, online access, for any user, web-wide, to digital scientific and scholarly material, primarily research articles published in peer-reviewed journals. An open-access article has limited copyright and licensing restrictions which means anyone, anywhere, with access to the Internet may read, download, copy, and distribute that article.

The three major public definitions of open access are contained in the BBB Budapest, Bethesda, and Berlin public statements. These three definitions of open access differ only slightly and because they agree in the substance they are referred to collectively as he BBB statement According to Suber. (2004) nearly all open access proponents agree on the BBB definition.

“By "open access" to this literature, we mean its free availability on the public internet, permitting any users to read, download, copy, distribute, print, search, or link to the full texts of these articles, crawl them for indexing, pass them as data to software, or use them for any other lawful purpose, without financial, legal, or technical barriers other than those inseparable from gaining access to the internet itself. The only constraint on reproduction and distribution, and the only role for copyright in this domain, should be to give authors control over the integrity of their work and the right to be properly acknowledged and cited.”

Three open access declarations, commonly known as BBB declarations, in the beginning of the 21st century have shaped open access publishing environment in the successive decades. These declarations also have hinted strong philosophical foundations for supporting the ideas and principles of open access.

Types of Open Access

OA can be delivered in three ways:

'Green Route ': the author can self-archive at the time of submission of the publication (the 'green' route) whether the publication is grey literature (usually internal non-peer reviewed), a peer-reviewed journal publication, a peer-reviewed conference proceedings paper or a monograph. The 'green' route makes publications available freely in parallel with any publication system but is not, itself, publishing.

'Gold Route': the author or author institution can pay a fee to the publisher at publication time, the publisher thereafter making the material available 'free' at the point of access (the 'gold' route). The two are not, of course, incompatible and can co-exist.

‘Hybrid Route’– sometimes called Paid Open Access, refers to subscription journals with open access to individual articles usually when a fee is paid to the publisher or journal by the author, the author's organization, or the research funder. Some universities or libraries have a pool of funding available for hybrid journal publications or sometimes funding is written into grant applications for open access in hybrid journals, though these are not common instances. Some examples of hybrid open access are: I Open Access by Taylor Francis, Online Open by Wiley, or Sage Open by Sage.3

Characteristics:

Some of the main characteristics of OA are:

- It is free availability of scholarly publication
- It is free of copyright and licensing restrictions
- Materials are available online or on the internet
- Efficient archiving and availability
- Metadata can be harvested
- Guaranteed sustainable storage and accessibility
- Provision to link publication to any research dataset used in producing the paper
- Material is full text
- Material can be accessed by anybody from anywhere without any discrimination.
- Material can be freely used by anyone.

Objectives of the Study

- To take overview of open access resource
- To awareness of open access resource in medical science
- To analyze the use of open access resources of medical scholars

Scope and limitations of the study

- The scope to open access resource through internet.
- The present study consists of only the open access resource of medical user study.
- The geographical area is restricted in medical college Library of Gujarat state

Methodology

This study is based on review of literature, which includes books, journals, documents, seminar papers, etc.

Relevant literature will also be collected and consulted through internet browsing and data collection of some selected libraries to following methods. viz., questionnaire surveys and semi structured interviews with librarians and users, observational visits in the libraries will be used in data collection. Structured questionnaires will be prepared and administered to chief librarian, supporting staff and Users.

Analysis of Users' Responses

Demographic Variables of the User's Respondents

The respondents for the study are the academic community in medical science of the post graduate students medical colleges of Gujarat. The demographic variables of the respondents such as gender, users' category, and type of college are depicted in this section. The response received in this context is furnished in the following tables. The following table (4.2.1) shows the response has been considered out of the total response received.

Table 1.1: College-wise Response

Sr. No	Name of College	Total Questionnaires Distributed	Questionnaires Received	Questionnaires Usable for Study	Percent (%) of Questionnaires Usable for study	Percent (%) Response Out of Total Sample
1	BJMC	320	257	247	96.10	25.11
2	MCB	114	84	75	89.28	7.71
3	MPS	141	122	115	94.2	11.83
4	MCS	106	92	89	96.73	9.44
5	PDUM	61	61	56	91.80	5.76
6	MCBH	71	53	48	90.5	4.93
7	NHLMC	197	172	177	102.90	18.26

8	SMIMER	31	30	28	93.33	2.88
9	CUSM	24	24	23	95.83	2.36
10	PKMC	47	33	33	100	3.39
11	BKSM	84	84	81	96.42	8.33
12	**Total**	**1196**	**1012**	**972**	**96.04**	**100.00**

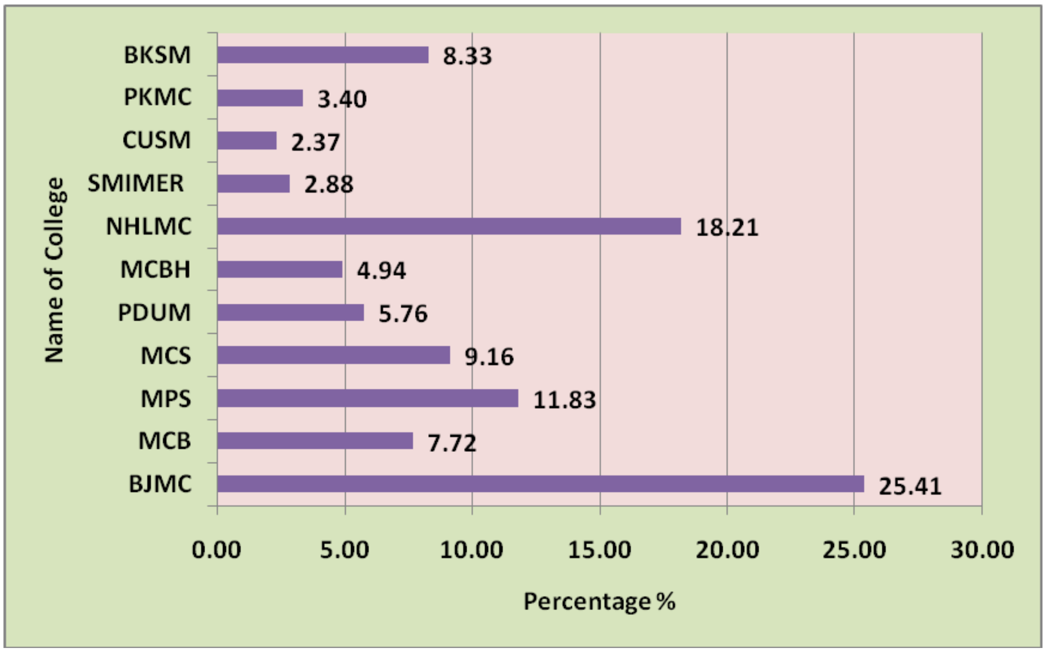

(Figure 1.1: College-wise Response)

The investigator classified the total 1012 questionnaires received amongst the medical college PG students of medical college in Gujarat covered under the scope of the study. Out of 1196 questionnaires distributed 1012 filled-up questionnaires were received. Finally, out of 1012 filled up questionnaires 992 questionnaires were selected after scrutiny and 20 questionnaires were not used in the main analysis due to incompleteness and multiple answers questionnaires. So the response rate is 96.4%. Table.1.1. Clearly shows that the highest number of questionnaires has been received from 11 colleges. Table also gives us the detail regarding the percentage of response with respect to the total sample. Highest number respondents were from BJMC i.e. 25.11 % and the lowest number of respondents were from SMIMER i.e. 2.88 %.

Awareness of Open Access Resources

In this section, investigator tries to find out the awareness of open access resources. Open access resources are available at free of cost to the users in the higher education system. Analysis and interpretation of the data related to awareness of open access resources in medical college of Gujarat has been presented in table 4.2.2.1 to 1.3. With regard to know the awareness, investigator divided the questionnaires in PG student.

Table 1.2: Awareness of OAR

Aware	Number of Respondents	Percent (%)

Yes	972	100
No	0	0
Total	**972**	**100**

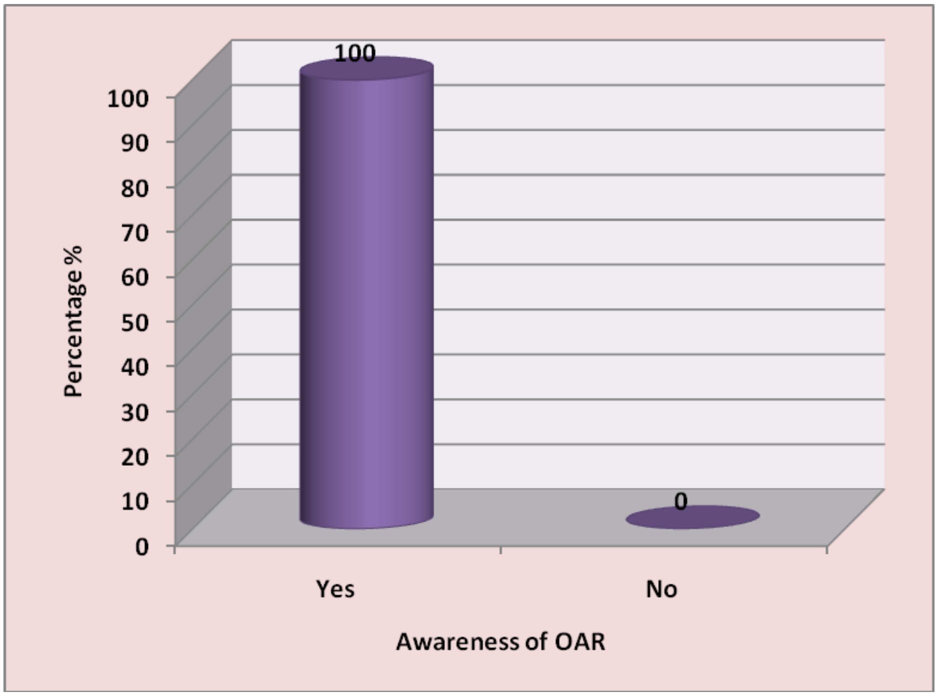

(Figure 1.2: Awareness of OAR)

The awareness of open access resources the respondents of the study is shown in Table 1.2 Above depicts that, 972 respondents prefer to accessing open access resources, so that 100 % awareness of open access resources.

Table 1.3: Type of OAR Awareness

Type of OAR	**Awareness Number of Respondents**	**Percent (%)**
Open access journals	972	37.33
Open access repositories	811	31.14
Self- archiving	528	20.28
Open Archives Initiative (OAI)	293	11.25
None of these	0	0.00
Total	**2604**	**100.00**

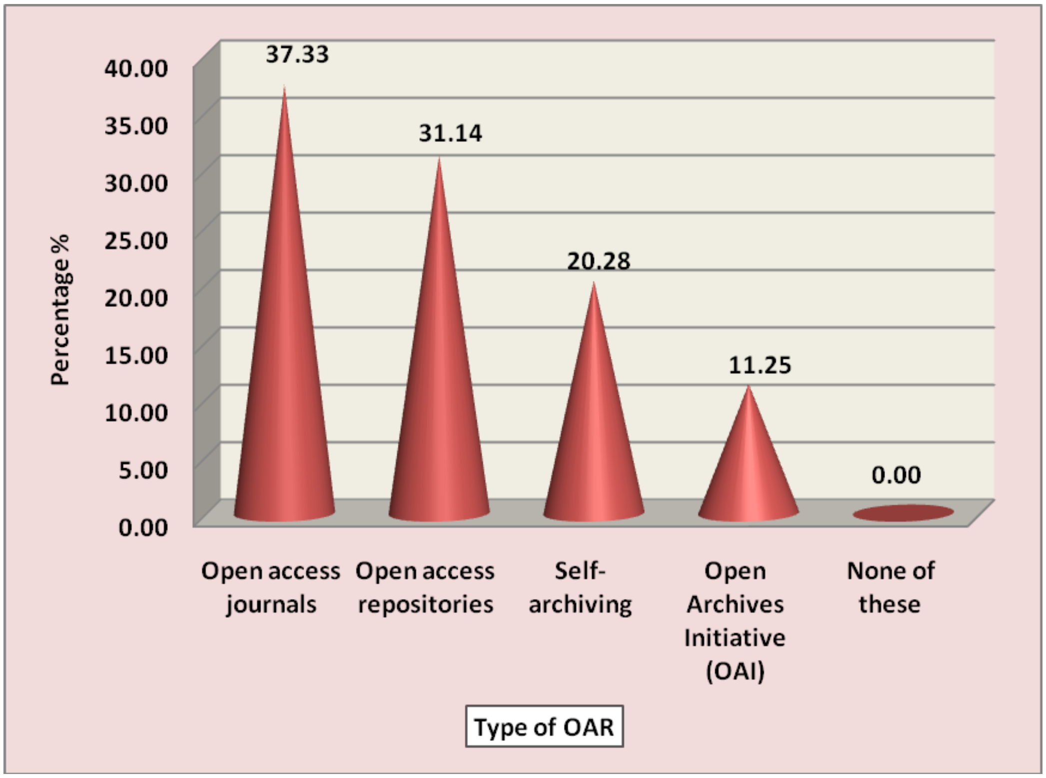

(Figure 1.3: Type of OAR Awareness)

Table 1.3 indicates the type of OAR awareness. Here respondents have answered more than one answer. It is revealed from the table that 972 (37.33 %) aware of open access journals, 811 (31.14%) aware of open access repositories, 528 (20.28%) aware of Self- archiving and 293 (11.25%) aware of Open Archives Initiative (OAI). So it is concluded from the above data that Open access journals more than awareness.

Uses of Open Access Resources

In this section, investigator tries to find out the Uses of open access resources. Analysis and interpretation of the data related to use, how did you learn to use, purpose for using, how frequently do you use of open access resources.

Table.1.4: Uses of OAR

Uses of OAR	Number of Respondents	Percent (%)
Yes	972	100
No	0	0.0
Total	**972**	**100**

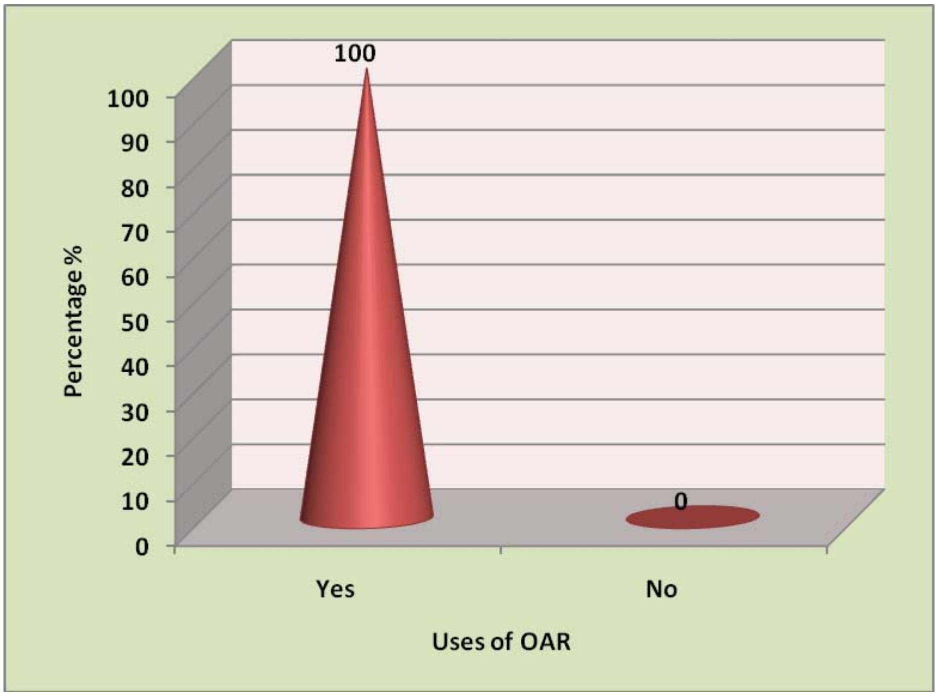

(Figure.1.4: Uses of OAR)

The uses of open access resources the respondents of the study are shown in Table 1.4 Above depicts that, 972 respondents prefer to use open access resources, so that 100 % uses of open access resources.

Table 1.5: Learn to Uses OAR

Type of learn to use	Number of Respondents	Percent (%)
Self learning	788	38.07
Library staff	393	18.99
From faculty members	256	12.37
From colleagues	514	24.83
Seminars/workshop and Training Programme	72	3.48
Any other	47	2.27
Total	**2070**	**100.00**

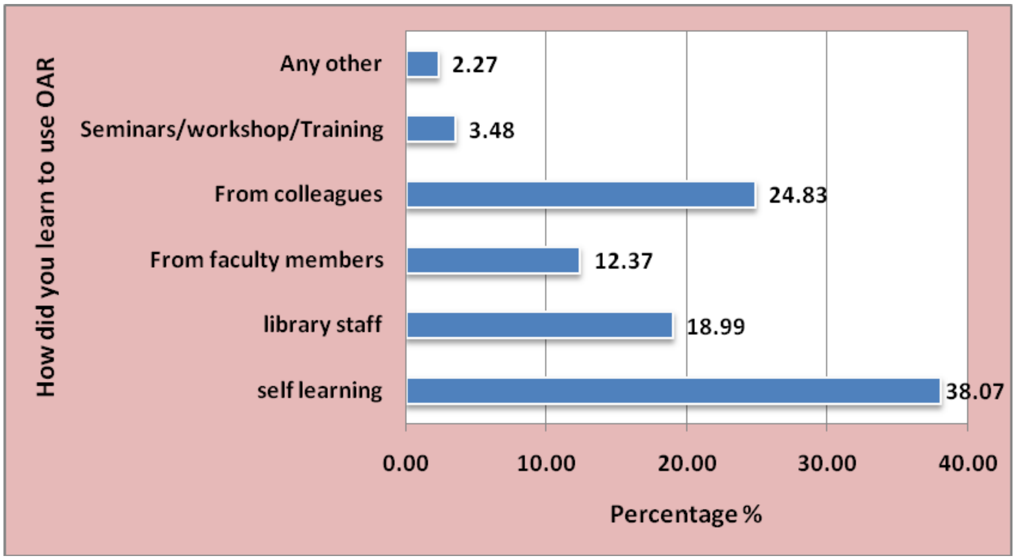

(Figure 1.5: Learn to Uses OAR)

Table 1.5 shows the how did you learn to use open access resources. Here are given respondent multiple choice answer. Learn to use of OAR. It is found from the table that among self learning 788 (38.07%), library staff 393 (18.99%), from faculty members 256 (12.37%), from colleagues 514 (24.83%), Seminars/workshop and Training Programme 72 (3.48%), any other 47(2.27%). Respondents more learn to uses of OAR self learning and Seminars/workshop and Training Programme less uses of lean open access resources.

Table 1.6: Purposes for Using OAR

Purposes	**Assignment**	**Examination**	**Practical**	**Paper Presentation**	**Writing articles**	**To remain updated**
	Respondents Percent (%)	**Respondents Percent (%)**	**Respondents Percent (%)**	**Respondents Percent (%)**	**Respondents Percent (%)**	**Respondents Percent (%)**
Frequently	582 (59.88%)	386 (39.71%)	437 (44.96%)	895 (92.08%)	904 (93.00%)	541 (55.66%)
Often	141 (14.51%)	191 (19.65%)	112 (11.52%)	40 (4.12%)	36 (3.70%)	175 (18.00%)
Sometimes	182 (18.72%)	138 (14.20%)	172 (17.70%)	24 (2.47%)	20 (2.06%)	205 (21.09%)
Rarely	27 (2.78%)	110 (11.32%)	158 (16.26%)	5 (0.51%)	9 (0.93%)	35 (3.60%)
Never	40 (4.12%)	147 (15.12%)	93 (9.57%)	8 (0.82%)	3 (0.31%)	16 (1.65%)
Total	972 (100%)	972 (100 %)	972 (100 %)	972 (100 %)	972 (100 %)	972 (100 %)

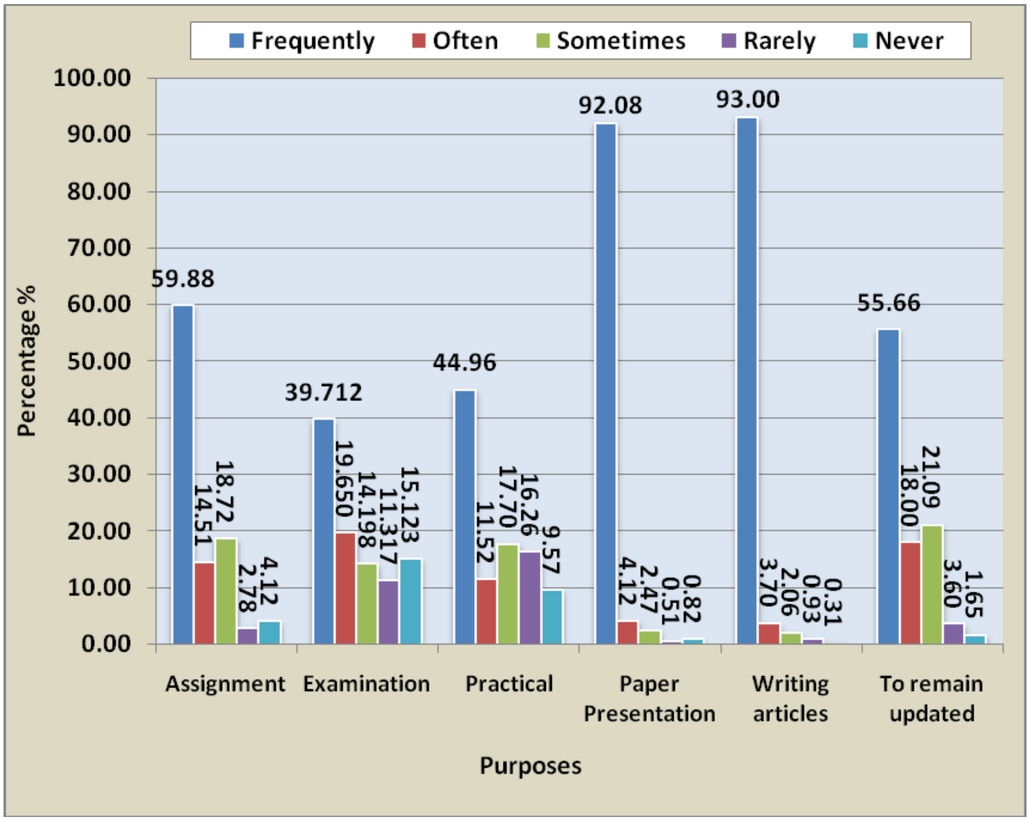

(Figure 1.6: Purposes for Using OAR)

Here, investigator tried to know the responses regarding purposes that include assignment purpose, examination purpose, practical purpose, paper presentation purpose, writing article purpose and to remain updated purpose. Investigator not only tried to know about the purposes but also other factors like how much they are dependent on open access resources for aforesaid purposes and its usefulness.

Table 1.6 depicts the **assignment** purpose of respondents for using open access resources. It is found from the table that among 972 respondents ,582 (59.88%) respondents use frequently, 141 (14.51%) respondents use often, 182 (18.72%) respondents use sometimes and 27 (2.78%) respondents use rarely whereas 40 (4.12%) respondents never use open access resources for assignment purpose.

Table 1.6 depicts the **examination** purpose of respondents for using open access resources. It is found from the table that among 972 respondents, 386 (39.71%) respondents use frequently, 191(19.62%) respondents use often, 138(14.20%) respondents use sometimes and 110 (11.32%) respondents use rarely whereas 147 (15.12%) respondents never use open access resources for examination purpose

Table 1.6 depicts the **practical** purpose of respondents for using open access resources. It is found from the table that among 972 respondents, 437 (44.96%) respondents use frequently, 112(11.52%) respondents use often, 172(17.70%) respondents use sometimes and 158 (16.26%) respondents use rarely whereas 93 (9.57%) respondents never use open access resources for practical purpose.

Table 1.6 depicts the **paper presentation** purpose of respondents for using open access resources. It is found from the table that among 972 respondents, 895 (92.08%) respondents use frequently, 40(4.12%) respondents use often, 24(2.47%) respondents use sometimes and 5 (0.51%) respondents use rarely whereas 8 (0.82%) respondents never use open access resources for paper presentation purpose.

Table 1.6 depicts the paper **writing articles** of respondents for using open access resources. It is found from the table that among 972 respondents, 904 (93.00%) respondents use frequently, 36(3.70%) respondents use often, 20(2.06%) respondents use sometimes and 9 (0.93%) respondents

use rarely whereas 3 (0.31%) respondents never use open access resources for writing articles purpose.

Table 1.6 depicts to **remain updated** of respondents for using open access resources. It is found from the table that among 972 respondents, 541 (55.66%) respondents use frequently, 175 (18.00%) respondents use often, 205 (21.09%) respondents use sometimes and 35 (3.60%) respondents use rarely whereas 16 (1.65%) respondents never use open access resources for remain updated purpose.

Table 1.7: Types of Using OAR

Using OAR	E-Books	E-Journals/ Articles	E-Theses and Dissertation	Video lectures
	Respondents Percent (%)	Respondents Percent (%)	Respondents Percent (%)	Respondents Percent (%)
Frequently	934 (96.09%)	862 (88.68%)	288 (29.63%)	883 (90.84%)
Often	21 (2.16%)	74 (7.61%)	409 (42.08%)	58 (5.97%)
Sometimes	17 (1.75%)	36 (3.70%)	255 (26.23%)	25 (2.57%)
Rarely	0 (0%)	0 (0%)	20 (2.06%)	4 (0.41%)
Never	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)	2 (0.21%)
Total	972 (100%)	972 (100 %)	972 (100 %)	972 (100 %)

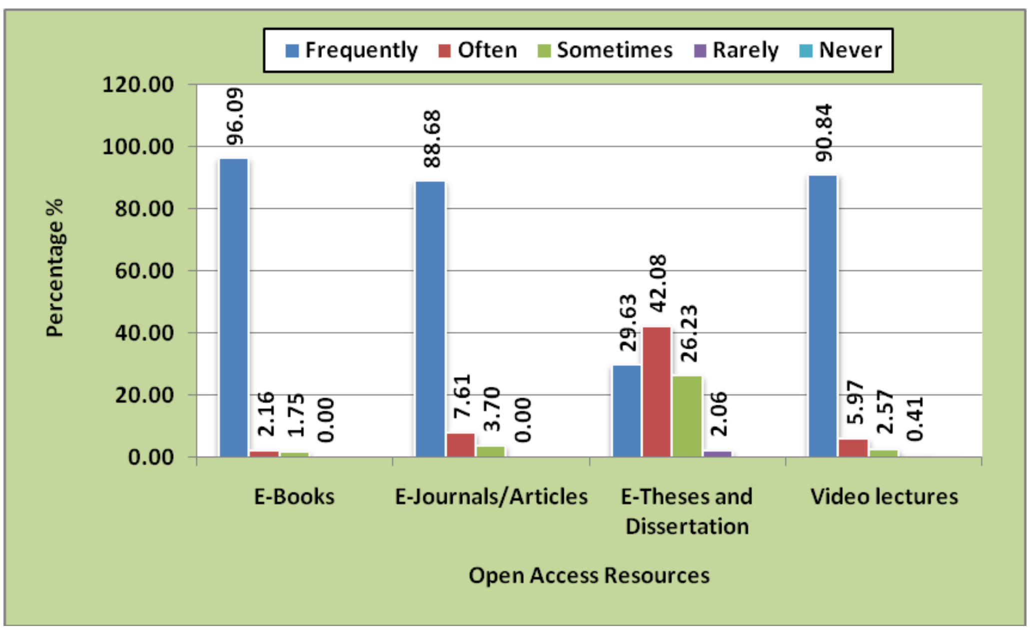

(Figure 1.7: Types of Using OAR)

Table 1.7 indicates types of open access resources. It is observed from the table that types of using open access resources such as E-Books, E-Journals/Articles, E-Theses and Dissertation, and video lectures.

In this observed from the table 1.7 to respondents using of E-Books open access resources. It is found from the table that among out of 972 respondents, 937(96.09%) respondents use frequently, 21(2.16%) respondents use often, 17(1.75 %) respondents use sometimes and 0(0%) respondents use rarely whereas 0(0%) respondents never use E-Books of open access resources.

In this observed from the table 1.7 to respondents using of E-Journals/Articles open access resources. It is found from the table that among out of 972 respondents, 862(88.68%) respondents use frequently, 74(7.61%) respondents use often, 36(3.70%) respondents use sometimes and 0(0%) respondents use rarely whereas 0(0%) respondents never use E-Journals/ Articles of open access resources.

In this observed from the table 1.7 to respondents using of E-Theses and Dissertation open access resources. It is found from the table that among out of 972 respondents, 288(88.68%) respondents use frequently, 409(42.08%) respondents use often, 255(26.23%) respondents use sometimes and 20(2.06%) respondents use rarely whereas 0(0%) respondents never use E-Theses and Dissertation of open access resources.

In this observed from the table 1.7 to respondents using of E-Theses and Dissertation open access resources. It is found from the table that among out of 972 respondents, 883(90.84%) respondents use frequently, 58(5.97%) respondents use often, 25(2.57%) respondents use sometimes and 4(0.41%) respondents use rarely whereas 2(0.21%) respondents never use E-Theses and Dissertation of open access resources.

Conclusion

The open access movement has gained considerable traction in the last six years. It has become the most successful scholarly publishing reform movement in modern times, and it has begun to transform the scholarly communication system. The open access movement is not the only potential solution to the serious problems that libraries face in the conventional scholarly communication system, but it is a very important one, and it does not require that other strategies be abandoned. The voice of libraries needs to be heard more strongly in it.

Reference:

1. Open Access SPARC. http://www.sparc.arl.org/issues/open-access
2. Suber,P. (2009).Timeline of the Open Access Movement http://legacy.earlham.edu/~peters/fos/timeline.htm.
3. Budapest Open Access Initiative, "Budapest Open Access Initiative," http://www.budapestopenaccessinitiative.org/read
4. Budapest Open Access Initiative: Frequently Asked Questions http://legacy.earlham.edu/~peters/fos/boaifaq.htm
5. Bethesda Statement on Open Access publishing http://legacy.earlham.edu/~peters/fos/bethesda.htm
6. Max Planck Society.http://www.mpg.de/549829/pressRelease20071022
7. Berlin Declaration https://openaccess.mpg.de/Berlin-Declaration
8. Suber, P. (2004). Welcome to the SPARC Open Access Newsletter, issue #77 http://legacy.earlham.edu/~peters/fos/newsletter/09-02-04.htm#progress
9. SPARC http://www.sparc.arl.org/
10. UNESCO Policy for Open Access http://road.issn.org/en/contenu/unesco-policy-open-access#.VSTNl1KHhA4
11. Suber, P. (2012). Open access. Cambridge, Mass: MIT Press.

12.UNESCO Module -2, (2015). Concepts of Openness and Open Access. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization 7p. http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002322/232207E.pdf

13.Harnad,S et al. (2004).The Access/Impact Problem and the green and gold roads to Open, Access

http://users.ecs.soton.ac.uk/harnad/Temp/impact.html

14.Suber, P. (2012). Open Access. The MIT Press Essential Knowledge Series.

15.UNESCO Module.Concepts of Openness and Open Access. http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002322/232207E.pdf

16.DOAJ http://doaj.org/

17.Harnad, S. (2004). Fast-forward on the green road to open access: the case against mixing up green and gold. 30(4) 2004 http://cogprints.org/4076/1/mixcrit.html

2

Tiṅanta-Rūpasiddhi Tool

K. Kabi Khanganba

School of Sanskrit and Indic Studies, JNU, New Delhi 110067, India

Abstract

The paper presents to develop a rule-based tool which generates a Rūpasiddhi table of a particular Sanskrit verb paradigm. A traditional Rūpasiddhi table is the output of a verbal paradigm generation process which chronologically displays each and every rule along with their corresponding outputs. The system of Aṣṭādhyāyī processes a Dhātu or a verbal root through a number of rules. A Sūtra or a rule takes an input and produces an output which again becomes an input of another rule. The set of rules in Aṣṭādhyāyī keep processing until the Dhātu is terminated and the paradigm is produced. In this way there are a series of steps operated by the rules till the termination of a Dhātu in producing a paradigm. The complete algorithm of the tool is based on Panini's system.And this produces a Rūpasiddhi table of a particular paradigm of a Sanskrit verb root technically called Dhātu.

*Keywords:*Aṣṭādhyāyī; Ārdhādhatuka; Ātmanepada; Dhātupāṭha; Gaṇapāṭha; Parasmaipadam;Rūpasiddhi; Sārvadhātuka; Subanta; Syllabic Modifiers;Tiṅ; Tiṅanta; Vācya

Introduction

A Sanskrit syntactic word is either a *Subanta* or *Tiṅanta.* They are primarily generated from a nominal stem and a verbal stem respectively which are stored in two lexicons called Gaṇapāṭha (GP) and Dhātupāṭha (DP). A paradigm having the terminal of anyone of the 21 Sup suffixes is called a Subanta while a paradigm having the terminal of anyone of the 18 Tiṅ suffixes is called a Tiṅanta. Rūpasiddhi is the process of paradigm generation through the system Aṣṭādhyāyī which is comprised of around 4000 Sūtra or rules.

A Tiṅanta Rūpasiddhi explains building of a Tiṅanta (i.e. a verbal paradigm) from its stem. Primarily it displays the steps and series of the Aṣṭādhyāyī Sūtras or Rules which process the stem, along with their corresponding operations in hierarchal order.

The tool is supposed to generate a table of Tiṅanta Rūpasiddhi. It is designed on the basis of Panini hierarchy.

Related Works

Professional guide books on Rūpasiddhi are available. They are written with a view to fulfil the requirements of school, college students. Remarkable researches on Pāṇinian morphology has been carried out. Linguists have established terminologies for defining Pāṇinian derivational process. Cardona[2] postulates the following formula for a *Pada* or syntactical word formation.

$$(N - E^n)\ p \bullet\bullet\bullet (V - E^v)\ p$$

where*p* stands for *Pada*[1]having either nominal affixes (E^n) or verbal affixes (E^v) which is following the respective bases. Girish Nath Jha[3] who presents a computational morphology of Sanskrit case affixes. Under the research, a tool written on Prolog was developed, which generates all the 24 (21 + 3) forms (of a Prātipadika) in 8 cases and parses constituents and details of processing. Another tool[2] like this tool also has been developed on Java/JSP by the same author collaborating with Divakar Mishra, Subhash Chandra and Vertika Verma. This is live on http://sanskrit.jnu.ac.in/subanta/generate.jsp#results. One of the tools available on this site is "Sanskrit Verb Analyzer(संस्कृत-तिङन्त-विश्लेषक)" which parses a given verb. It is a part of M.Phil. dissertationof Muktanand Agrawal[1]. Muktanand discusses an analysis of Sanskrit verb forms on the basis of the

[1]सुप्तिङन्तं पदम्, Pāṇini: 1.4.1.

[2] http://sanskrit.jnu.ac.in/subanta/generate.jsp#results

Pāṇinian morphology somewhat in reverse direction. "Pāṇinian analysis identifies different morphemes in any given Pada and presents an analysis where he provides step-by-step methodology to derive a verb form from a given verb root in certain paradigms"[1]. Parsed output of the verb भवति(Bhavati), as an example is given here:

भवति { (कर्तृवाच्य) भू ([भ्वादिगण] [अनिट्] [अकर्मक]) ([लट्]) तिप् ([परस्मै] [प्रथम-पुरुष] [एकवचन]) }

A declension machine by Dhaval Patel, SivakumariKaturi and Mr. MarcisGasuns resembles the present work. It derives a given Dhātu in four Lakāras (i.e., Laṭ, Loṭ, Laṅ, and Vidhi-liṅ) in anyone of three voices/Vācyas. The Dhātu should be entered with its Anubandhas. It accepts Devanagari Unicode, IAST and SLP1 as writing scripts. It generates all the Rūpasiddhi steps in all persons and numbers of the selected Lakāra. It is written on Php. The source code is available on https://github.com/drdhaval2785/SanskritVerbtiGanta. The tool is live on http://lanover.com/lan/sanskrit/SanskritVerb/tiGanta.html with other Sanskrit tools.

Other online morphological generators and analysers are संस्कृतपदविश्लेषकः (TDIL, Govt. of India)[3], Sanskrit Verb Conjugation Rules (Green Message)[4] which provides output like aforementioned tools.

Sanskrit Verb Morphology – Panini's View or Generative Perspective

Technically a Sanskrit verb (syntactic) is called a Tiṅantam in Panini's terminology.In generative process of a particular paradigm, first of all a Dhātu is always followed by anyone of ten Lakāras. A Lakāra is a semantic constraint which carries the meaning of different syntactic relations, tenses and moods. Syntactically a Lakāra expresses either a subject or an object or the Bhāva (the root or the action itself). After the assignment ofa Lakāra, that Lakāra is replaced by Tiṅ.

Tiṅ is an acronym of 18 suffixes. Basically they are comprised of two sets of suffixes (9 + 9 = 18) means they are divided into two groups, i.e. 1) Parasmaipadam (Pp) and 2) Ātmanepadam (Ap).

There are three groups of Dhātus determined by the two sets of Tiṅ. First group is called Parasmaipadī. This group can be terminated only in Pp (not in Ap). LiterallyParasmaipadī means *that which has Pp.* Second group is called Ātmanepadī literally meaning *that which has Ap.* This group can be terminated only in Ap (not in Pp). The third group can be terminated either in Pp or Ap. And this is called Ubhayapadī or *that which has both Pp and Ap.*

The first three suffixes of both Pp and Ap are called Prathamapuruṣa, the second three are called Madhyamapuruṣa and third three are called Uttamapuruṣa. So, now it has three groups of three suffixes for each of Pp and Ap. The first suffix of anyone of the groups is called Ekavacanam, second is called Dvivacanam and third is called Bahuvacanam[6,8].

Table 1. Tiṅ Suffixes

	Ekavacanam	*Dvivacanam*	*Bahuvacanam*
Prathamapuruṣa	Tip/Ta	Tas/Atām	Jhi/Jha
Madhyamapuruṣa	Sip/Thās	Thas/Āthām	Tha/Dhvam
Uttamapuruṣa	Mip/Iṭ	Vas/Vahi	Mas/Mahin

The Architecture of the Tool

The tool has two main components – DP and Aṣṭādhyāyī. DP is the verbal stem lexicon of Panini grammar and it is applied as it is for the tool. The Aṣṭādhyāyī is the central generative processor (CGP) of the tool based on actual Aṣṭādhyāyī of Panini[5,9].

Aṣṭādhyāyī — the Rules

It consists of 7 mainblocks of rules[9]. They are:

1.Sanja Rules (1San)

2.Adhikara Rules (2Adh)

[3] http://sanskrit.uohyd.ernet.in/scl/morph/index.html
[4] http://greenmesg.org/index.php

3.Paribhasha Rules (3Par)

4.Vidhi Rules (4Vid)

5.Nishedha Rules (5Nis)

6.Niyama Rules (6Niy)

7.Atidesha Rules (7Ati)

A 1San introduces and names the technical terms which will be used in different operations by other rules, especially the 4Vid. It defines and classifies the terminologies and data in different categories. It is also the tagger in the system. For instance the 1San rules Vṛddhirādhaic and Adenguṇaḥ define the phonological terms Vṛddhi and Guṇa. The Bhūvādayo Dhātavaḥ names and classifies the list of verbal stems in DP as Dhātu. A 2Adh declares a domain, an area and scope of the succeeding rules that these rules must function in this definite context, in this definite scope etc. A 3Par is a general rule that is applicable through the entire the system. Iko Guṇavṛddhiḥ is an example. A 4Vid executes an operation in a particular scope. Just as Vartamāne Laṭ executes the Laṭ after a root in the domain suffixation. A 5Nis prohibits a condition previously defined by another rule. Halantyam classifies a last consonant of an Upadeśaas It. Na VibhaktauTusmāḥ prohibits the formulation class It on these consonants T, Th, D, Dh, N, S, and M of a nominal suffix. A 6Niy restricts an operation. A 7Ati allows an object to be stored the attribute of else object.

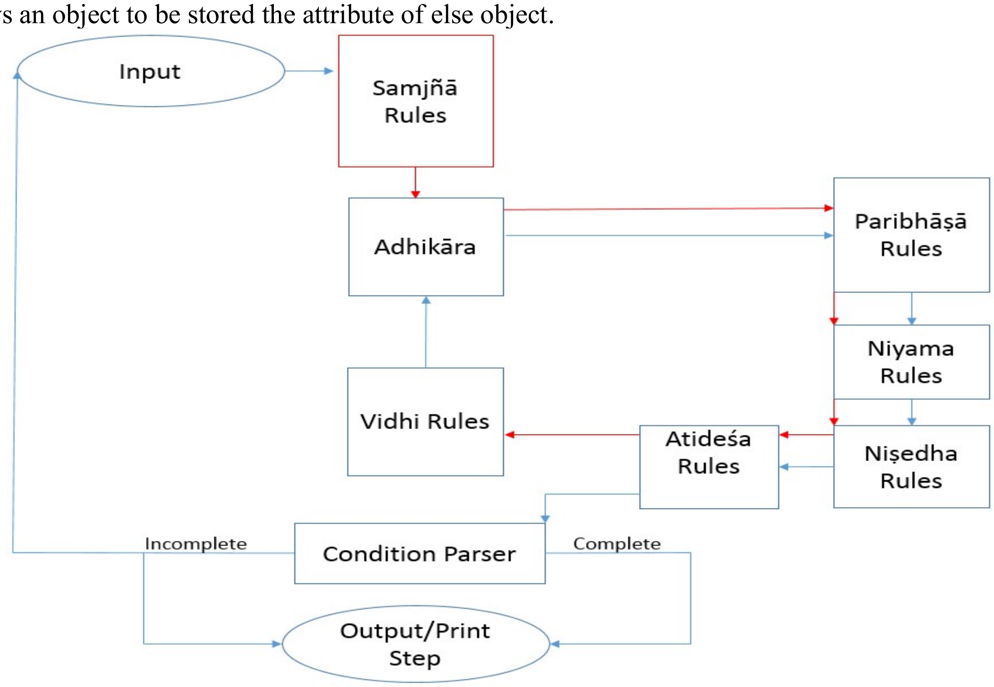

Fig.1. CGP of Tiṅanta-Rūpasiddhi Tool

DP

Panini's DP is a well-structured verbal root lexicon[5]. This database is designed with phonetic keys called Anubandha (Anb) for making the roots easily interpretable to the rules. The Anbsare directly attached to a root. For instance, Gam (to go) is entered as Gamḷ in DP. An Anb either precedes or succeeds a root entry. In some cases an Anb can be attached to both sides of a root. Anb is a Paninian hierarchy which tags data as their lexical ID that handles many operations in the generative process. For example the sound Ṅ, Svarita and Anudātta accents (SAc & AAc) are some of the Anbs which are attached to roots. These Anbsare tagged as terminal ID of roots that decide which roots will be terminated in Pp or Ap. The rule Anudāttaṅitātmanepadam (03.01.021, Ast) interprets the roots tagged with Anb or ID of AAc and Ṅ will be terminated in Ap. And the rule Svaritañitah Kartrabhiprāye Kriyāphale (03.01.072, Ast) terminates roots tagged with Ṅ and SAc in Ap in the semantic environment of the result (fruit) of a root goes to the agent.

Theroots in DP have 10 sections which means they are divided in 10 classes. A Dhātu is always followed by a Lakāra and terminated in anyone of the final terminals of Tiṅ.

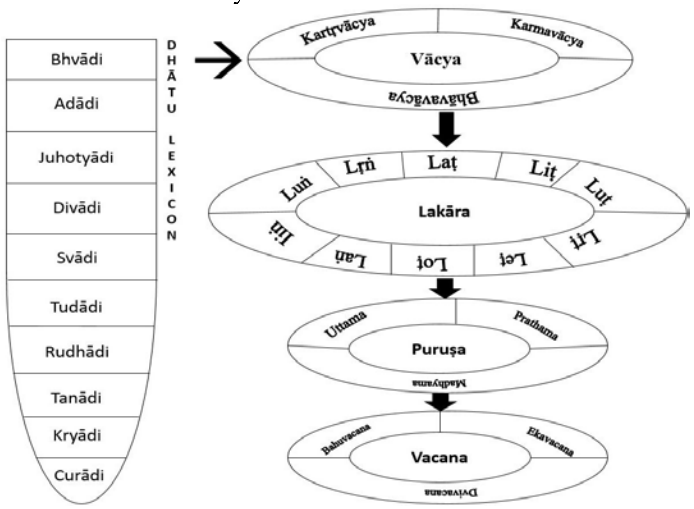

Fig.2. Roots Terminal Layers

Lakāra is the first layer of three semantic terminals undergone in the scope of suffixation. The terminals are Kartṛ/agent-expression (KtE), Karma/object-expression (KmE), and Bhāva/action-expression (BvE). After terminating at any one of these three semantic terminals, it undergoes to next terminals of mood and tenses i.e. the Lakāras. From this, it goes to next two terminals of Pp and Ap. Next is three personal terminals of first, second and third persons. Then it is finally terminated in the numbers i.e., singular, dual, and plural.

Root Classes

One of the reasons for dividing roots in 10 classes is phonetic variances of the paradigms of roots. Technically a syllabic modifier (SM) of a particular class of a stem occurs when the stem undergoes primary terminal process. SM modifies the primary syllabic feature, mostly mono-syllabic, of a stem. Just as Bhū is modified as Bhava while it undergoes of primary terminal process of Tiṅ. Thus it becomes Bhava-ti >Bhū + ti. SM has no role of semantic modification. Thus Bhava still means Bhū. SM are 7 in number. They are listed below:

Table 2. Root Syllabic Modifiers

Class	Root Syllabic Modifier
Bhvādī (C1)	a >śap
Adādī (C2)	---
Juhotyādī (C3)	---
Divādī (C4)	a >śyan
Svādī (C5)	nu >śnu
Tudādī (C6)	a >śa
Rudhādī (C7)	na >śnam
Tanādī (C8)	u
Krayādī (C9)	nā>śnā
Curādī (C10)	aya >ṇic

Thus C2 and C3 have no SM which means stems of these two classes undergo no syllabic modification. Other classes also have limited SMs according to the Lakāra. Technically the limitation

of SM occurrence is handled by classifying the 10 La into two groups as Sārvadhātuka[5] (SLa) and Ārdhādhatuka[6,8] (ALa). An SM occurs only in the SLa of the non C2 and C3 classes, that also while the La expresses the agent, i.e. in the active voice. Laṭ, Loṭ, Laṅ, and Leṭ1 are SLa[7]. Liṭ, Luṭ, Lṛṭ, Liṅ1, Luṅ, Lṛṅ/ are ALa[8].

Repetition of Listing Roots in DP

A root is listed in more than one class just because (a) the root optionally has an SM or (2) it has more than one SM. For instance, Īḍ is listed twice in C2 and C10 and has the paradigms Īḍ-te (of C2) and Īḍ-ya-ti (of C10). First example has no primary syllabic change or it has 0 syllabic modification in root and second example has the syllabic modification in the primary root. Both the paradigms express the same meaning. /mən/ is another example of having more than two SM. It is listed in C4 and C6 so it has two different modifications in root. For example, Manute and Manyate have two syllabic modifications.

Homonymous rootsare listed two more times in the same classes and in another classes. Bhūis listed once in C1 and twice in C10 in three different meanings 1) to be, 2) to get and, 3) to mix respectively.

4. The Tool Output – The Rūpasiddhi Table

According to its terminal potency, a Dhātu has a maximum of 396 Tiṅanta paradigms and a minimum of 110 Tiṅanta paradigms. The tool processes a Dhātu and creates aRūpasiddhi table for each paradigm. Here is an example of a Rūpasiddhi table of the paradigm Bhavati of the Dhātu Bhū.

Table 1. Rūpasiddhi Table of DhātuBhū in Laṭ, Ppr, 1v

Rule	Operation	Output
Vartamāne laṭ	Assignment of Lakāra in present	Bhū+laṭ
---	---	Bhū+l
Laḥkarmaṇi ca bhāvecākarmakebhyah	Assign the semantic terminals, active, passive, BvE	Bhū+l
Tiptasjhisipthasthamibvasmastātāñjhath āsāthāmdhvamiḍvahimahiṅ	Assign the two secondary terminals AP PP	Bhū+Tiṅ
Laḥparasmaipadam	Defines which much be Pp in Tin	Bhū+Tiṅ
Taṅānāvātmanepadam	Defines which much be Ap in Tin	Bhū+Tiṅ
Śeṣātkartariparasmaipadam	Assign Pp	Bhū+tiptasjhisiptha sthamibvasmas
Tiṅastrīṇitrīṇiprathamamadhyamottamā ḥ	Divide Tiṅinto 9 sets having 3 suffixes each	Bhū+tiptasjhisiptha sthamibvasmas
Śeṣeprathamaḥ	Assign 3rd person	Bhū+tip
Tiṅśitsārvadhātukam	Define LSd	Bhū+tip
Kartariśap	Assign SM (syllabic modifier)	Bhū+śap+tip
---	---	Bhū+a+tip
Sārvadhātukārdhadhātukayoh	Modifies the syllable of root	Bho+a+tip
Ecoyavāyāvah	Final Phonetic operation	Bhav+a+tip
---		Bhav+a+ti
---		Bhavati

[5]Tiṅśitsārvadhātukam : 03.04.113, Ast.
[6]ĀrdhadhātukaṃŚeṣah : 03.04.114, Ast.
[7]16Śitsuffixes + 18 Tiṅ = Sārvadhātuka suffixes. 16 Śit = /śap, śyan, śnu, śə, śnam, śnā, śāyac, śānac, śatṛ, śānan, cānaś, kʰaś, śa, eś, śadhyāi, śadhyāin/ Pushpa Dixit, 2007.
[8]kərṯəri ɕəp 03.01.068, Ast.

Fig 3. A Screenshot of the Tiṅanta Rūpasiddhi Tool Running of JSP Web App

5. Conclusion

The tool is to be lived online for evaluation from the users. There are variances of aRūpasiddhitable traditionally taught in Gurukuls and other traditional institutions etc. User comments and may improve the architecture of the tool more smart.Other external links and commentaries related to the rules can be upgraded.

Acknowledgements

I would like to show my gratitude to all those who supported and encouraged me to develop this tool. I thank my teachers, friends and juniors for their comments and suggestion in improving the tool.

References

1. Muktanand Agrawal (2007). *Computational identification and analysis of Sanskrit verb-forms of bhvaadigana*(Unpublished M.Phil. Dissertation). Jawaharlal Nehru University: New Delhi.
2. George Cardona (1998). *Panini: A Survey of Research*. New Delhi: Motilal Banarsidass Publishers.
3. Girish Nath Jha (1993). *Morphology of Sanskrit Case Affixes: A Computational Analysis* (Unpublished M.Phil. dissertation). Jawaharlal Nehru University: New Delhi.
4. http://www.sanskritworld.in/sanskrittool/SanskritVerb/tiGanta.html.
5. Kapil Kapoor (2005). *Dimensions of Panini Grammar: The Indian Grammatical System*. New Delhi: D.K. Print World Ltd.
6.Kapildev Dvivedi (2008). *Sanskrit Vyākaraṇa Evam Laghusiddhāntakaumudī*. Varanasi: VisvavidhyālayPrakasan.
7. M.R. Kale (2002). *A Higher Sanskrit Grammar: For the Use of School and College Students*. New Delhi: Motilal Banarsidass Publishers.
8. Pushpa Gupta (2007). *AṣṭādhāyīSahajabodha.* Delhi: PratibhaPrakashan.
9. Rama Nath Sharma (2000). *The Astadhyayi of Panini. Vol. I*. Delhi: MunshiramManoharlal.

3

वचनामृतग्रन्थे श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकटंकणम्

Krishna Gajendra Panda
Assistant Professor, Swaminarayan Vedant
BAPS Swaminarayan Sanskrit Mahavidyalay,Sarangpur

परब्रह्मपुरुषोत्तमभगवत्स्वामिनारायणस्य वचनामृतग्रन्थे श्रीहरिणा प्रदत्तोपदेशे गीता-उपनिषद्-श्रीमद्भागवत्-महाभारतानां तथा च तदितरग्रन्थानां श्लोकानां टंकणमस्ति अत्र |

अत्र तु संकलानात्मककार्यकलापे वचनामृते ग्रन्थे श्रीहरिणा कृतं श्रीमद्भगवद्गीताया: श्लोकानां टंकणस्य उल्लेख: प्रदर्श्यते| श्रीमद्भगवद्गीताया: अध्यायक्रमानुसारमत्र श्लोकानां विवरणं करिष्यते |

वचनामृते टंकितश्लोकसङ्ख्या = ३१

अध्याय:	श्लोकसङ्ख्या	श्लोकक्रमाङ्क:
२	५	५९,६२,६३,४०,६९
४	५	१७,१८,९,३९,१०
६	१	४५
७	७	१६,१७,१८,१४,४,५,७
९	१	११
१०	१	४२
११	३	४६,५१,५
१४	२	१०,२४
१५	४	१४,६,७,१८
१८	२	५४,६६
	३१ आहत्य	

एवंरीत्या वचनामृतग्रन्थे श्रीमद्भगवद्गीताया: अष्टादशाध्यायेषु दशानामध्यायानां श्लोकानामुल्लेखो प्रदर्श्यते | तथा च एकत्रिंशत् श्लोकानाम् उल्लेखो श्रीहरिणा स्वोपदेशे कृत: |

द्वितीयाध्यायस्य श्लोकानाम् उल्लेख:

श्रीहरिणा दुर्गपुरप्रकरणस्य नवमे वचनामृते द्वितीयाध्यायस्य चतुर्विंशतितमस्य श्लोकस्य उल्लेख: कृत: | यथा -

'स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् |' (गी.२/४०)

तस्य अर्थबोधने श्रीहरिः स्वरूपनिष्ठायाः ज्ञानं ददाति यद् यदि भगवत्स्वरूपस्य बलं लेशमात्रमपि स्यात् चेत् भगवन्निष्ठायाः बलं महतः भयाद् भक्तान् त्रायते |

श्रीहरिणा लोयाग्रामस्य दशमे वचनामृते द्वितीयाध्यायस्य नवपञ्चाशत्तमश्लोकस्य उल्लेखः कृतः | यथा -

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः |

रसवर्जं रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते || (गी.२/५९)

श्रीमद्भगवद्गीतायां एषः श्लोकः स्थितप्रज्ञस्य लक्षणनिरूपणे विलसितो वर्तते | अस्मिन् वचनामृते अपि श्रीहरिः अर्थावबोधः कारयति यद्-

यस्य भक्तस्य अलौकिकदृष्टिः भवति, तं भक्तं परमेश्वरेतरसर्वपदार्थाः तुच्छाः भवन्ति | एवमुक्त्वा स्थितप्रज्ञभक्तस्य एव लक्षणानाम् अवबोधः स्पष्टरीत्या कारयति |

भगवता स्वामिनारायणेन दुर्गपुरमध्यप्रकरणस्य प्रथमे वचनामृते गीतायाः द्वितीयाध्यायस्य द्विषष्टिः तथा च त्रिषष्टिः इति श्लोकद्वयस्य उल्लेखः कृतः |

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते |

सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोभिजायते || (गी.२/६२)

क्रोधाद् भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः |

स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति || (गी.२/६३)

गीतायाम् अयं श्लोकः विषयध्यानाद् अनर्थतादर्शनार्थं दृश्यते परन्तु अत्र वचनामृते श्रीहरिः मोहोदयकारणमुक्तसमये अस्य श्लोकस्य निर्देशः कुरुते |

यथा - यदा मनोवांछितविषयं प्रति चित्ताकर्षणं भवेत् तदा गुरुः वा इष्टदेवः तस्य विषयस्य भोगस्य यदा निषेधं करोति तदा तु गुरोः उपरि इष्टदेवोपरि वा अपि क्रोधो उत्पन्नो भवति |

वचनामृतदुर्गपुरस्य प्रथमप्रकरणस्य पञ्चाशत्तमे वचनामृते तथा च मध्यप्रकरणस्य विंशतितमे वचनामृते श्रीहरिणा परब्रह्मणा श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वितीयाध्यायस्य नवषष्टितमश्लोकः दर्शितो वर्तते | यथा -

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी |

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः || (गी.२/६९)

दुर्गपुरप्रथमप्रकरणस्य पञ्चाशत्तमे वचनामृते श्रीहरिः अस्य श्लोकस्य स्फुटबोधं कारयति -

भगवत: भजनकर्तव्ये सर्वजगज्जीवानां बुद्धी रात्रिवदन्धकारयुक्ता वर्तते अर्थाद् ते भगवद्भजनं नैव कुर्वन्ति | ये च भगवद्भक्ता: सन्ति ते तु भगवद्भजने जागृता: सन्ति अर्थाद् निरन्तरं भगवद्भजनं कुर्वन्तो वर्तन्ते | एवञ्च ये भक्ता: स्वकल्याणार्थं सावधानरीत्या वर्तन्ते त एव कुशाग्रबुद्धियुक्ताः सन्ति | वचनामृतमध्यप्रकरणस्य विंशतितमे अपि अस्य श्लोकस्य निर्देशो दृश्यते एवञ्च तत्र संयमिपुरुषस्य वर्णने अयं श्लोकोल्लेखो विलसति |

चतुर्थाध्यायस्य श्लोकनिर्देश:

श्रीहरिकथितोपदेशसंकलनात्मकवचनामृतग्रन्थे श्रीमद्भगवद्गीताया: चतुर्थाध्यायस्य अवतारयोगस्य पञ्चश्लोकानां निर्देशः गुम्फितो अस्ति |

यथा दुर्गपुरमध्यप्रकरणस्य दशमे वचनामृते तथा च वृत्तालयग्रामस्य अष्टादशतमे वचनामृते -

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वत: |

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोर्जुन || (गी.४/९)

दुर्गपुरमध्यप्रकरणे परमेश्वरस्य दिव्यभावयुतभक्तिनिरूपणे अस्य श्लोकस्य निर्देशो उपयुज्यते | तत्र श्रीहरिणा उक्तं यद् भगवत: जन्म कर्म च सर्वं दिव्यमस्ति | य: एवंरीत्या भगवत: चरित्रचेष्टादिकं दिव्यं जानाति स: पुनर्जन्म नैति, परमात्मन: अक्षरधाम प्राप्नोति |

तथा च वृत्तालयस्य विंशतितमे वचनामृते भगवत: निर्गुणस्वरूपं दृढीकर्तुं अस्य श्लोकसहाय: |

श्रीमद्भगवद्गीताया: चतुर्थाध्यायस्य दशमश्लोकः वचनामृतग्रन्थे कार्यायनस्य प्रथमे वचनामृते श्रीहरि: निर्दिष्टवान् | यथा -

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागता: || (गी.४/१०)

अयं श्लोकः श्रीहरिणा भक्तस्य परमात्मपरायणता भगवत: साक्षात्कारश्च इति वर्णनसमये मुखकमलाद् उपदिष्ट: |

लोयाग्रामस्य सप्तमे वचनामृते कर्माकर्मणोः ज्ञानाय गीताया: चतुर्थाध्यायस्य सप्तदशतमश्लोकस्य प्रदर्शनं भवति यथा -

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मण: |

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ||(गी.४/१७)

मुमुक्षूणां कृते तु परमनि:श्रेयसहेतुभूताया: क्रियाया: अवबोध: अवश्यमेव कार्य: | तथा च मोक्षविरुद्धस्य कर्मण: अपि तत्त्वं ज्ञातव्यम् एवं कर्मभिन्नरूपज्ञानस्यापि अकर्मण: तत्त्वं बोद्धव्यं विद्यते | इत्येव श्रीहरेः हृदयार्थ: |

दुर्गपत्तनस्य मध्यप्रकरणस्य एकादशतमे वचनामृते स्वयं श्रीहरिणा भक्तवत्सलेन सहजानन्देन सर्वकर्मणां भक्तिरूपकरणाय उपदेशप्रदाने गीताया: श्लोकस्य स्पष्टसत्यावबोधनं कृतम् | यथा -

कर्मण्यकर्म य: पश्येदकर्मणि च कर्म य: |

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्त: कृत्स्नकर्मकृत् || (गी.४/१८)
अस्य श्लोकस्य अर्थ: श्रीहरिणा उक्तं यत् -

भगवतो भक्त: स्यात् स: तु भगवत: प्रसन्नतायै यानि यानि कर्माणि करोति तस्मिन् कर्मणि य: परमात्ममाहात्म्यज्ञानं पश्येत् तथा च अकर्मणि कर्म पश्येत् स: मनुष्य: बुद्धिमान् कृत्स्नकर्मकृत् युक्त: ज्ञानी भवति |

श्रीहरिणा तीर्थीकृतदुर्गपत्तने उपदिष्टे मध्यप्रकरणस्य षोडशतमे वचनामृते अखण्डानन्दस्वामिन: जिज्ञासासंतुष्ट्यै श्रद्धामहिमा प्रत्युत्तरेण उक्तम् |

श्रद्धावाँल्लभतेज्ञानं तत्पर: संयतेन्द्रिय: |

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति || (गी.४/३९)

संयतेन्द्रिय: श्रद्धावान् पुरुषः ब्रह्मविद्यात्मकं ज्ञानं साक्षात्करोति तथा च ज्ञानं लब्ध्वा सद्य एव परमं पदं प्राप्नोति | एवमुक्त्वा अखण्डानन्दस्वामिकृतप्रश्नप्रत्युत्तरं गीताश्लोकमाध्यमेन श्रीहरिणा स्पष्टीकृतम् |

षष्ठाध्यायस्य श्लोकटंकणम्

श्रीहरिमुखनि:सृताध्यात्मिकोपदेशे गीताया: षष्ठाध्यायस्य एक एव श्लोकनिर्देशः वचनामृतग्रन्थे परिदृश्यते किन्तु तस्य श्लोकस्य पुनरावर्तनं समग्रे ग्रन्थे पञ्चवारं वचनामृतेषु दृश्यते -

१. दुर्गपुरप्रथमप्रकरणस्य पञ्चदशतमे वचनामृते

२. सारङ्गपुरप्रकरणस्य एकादशतमे वचनामृते

३. दुर्गपुरमध्यप्रकरणस्य प्रथमे वचनामृते

४. दुर्गपुरमध्यप्रकरणस्य अष्टमे वचनामृते

५. दुर्गपुरमध्यप्रकरणस्य षोडशतमे वचनामृते

'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् |' (गी.६/४५)

अर्थात् भक्त: नैकजन्माभ्याससम्पादितयोगसिद्ध: सन्नेव परां गतिं मोक्षं लभत इति सहजानन्दोपदेश: |

नवमाध्यायस्य श्लोकनिर्देशः

लौहग्रामस्य अष्टादशतमे तथा च पाञ्चालखेटकस्य सप्तमे वचनामृते श्रीहरिणा श्रीमद्भगवदगीताया: नवमाध्यायस्य एकादशतमश्लोकार्थ: प्रदर्शितः |

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् |

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् || (गी.९/११)

अस्य श्लोकस्य उल्लेखेन श्रीहरि: सहजानन्द: स्वभक्तान् प्रति भगवत्स्वरूपयथार्थज्ञानरूपनिश्चयावबोधकरणाय भगवत: मानुषीं तनुमाश्रिते अपि दिव्यतामेव पश्येदिति उपदेशेन यथार्थनिश्चयावबोध: कारयति |

दशमाध्यायस्य श्लोकटंकणम्

परब्रह्म भगवान् श्रीस्वामिनारायण: सकलसाधनमार्गमार्गितानां स्वभक्तानाम् आत्यन्तिकमोक्षार्थोपयोगि-उपदेशप्रदानसमये आध्यात्मिकोन्नतिकरणाय लौहग्रामस्य सप्तमे वचनामृते श्रीमद्भगवद्गीताया: दशमाध्यायस्य अन्तिमश्लोकस्य चतुर्विंशतितमश्लोकस्य उल्लेख: कुरुते, यथा -

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेनस्थितो जगत् || (गी.१०/४२)

श्रीहरिः स्वामिनारायण: स्वस्य यथार्थस्वरूपज्ञानाय स्वमहिमानं श्लोकव्याजेन निरूपयति - परमात्मा एव सर्वव्यापी सर्वाधार: सर्वनियामक: च अस्ति | इदं परिदृश्यमानं जडचिदात्मकं जगत् परमात्मन: ऐश्वर्याणाम् अयुतायुताशांशेन व्याप्य अवस्थितो विद्यते इति परमात्मविज्ञाते सकलं विज्ञातमिति तात्पर्यम् | इति श्रीहरे: हृदयार्थ: |

एवं रीत्या मया अत्र श्रीहरिणा सहजानन्देन उपदिष्टाध्यात्मिकोपदेशसंकलनात्मकग्रन्थवचनामृतकृतश्रीमद्भगवद्गीताश्लोकटंकणम् अत्र स्वमत्या स्वल्पमेव कृतमस्ति | एवं श्रीहरिणा न केवलं श्रीमद्भगवद्गीताया: किन्तु श्रीमद्भागवतपुराण-उपनिषद्-महाभारतादिविविधशास्त्राणां सन्दर्भाणामुल्लेख: निर्देशः च स्पष्टावबोधपूर्वकं स्वोपदेशे कृतम् | इति शम् ||

सन्दर्भग्रन्थसूचि:

- साधुभद्रेशदासः,(२००९),उपनिषत्स्वामिनारायणभाष्यम् - ईशाद्यष्टोपनिषत्स्वामिनारायणभाष्यम्, प्रकाशकः - स्वामिनारायण अक्षरपीठ शाहीबाग, अमदावाद.
- साधुभद्रेशदासः,(२०१२),उपनिषत्स्वामिनारायणभाष्यम् - बृहदारण्यकोपनिषत्स्वामिनारायणभाष्यम्, प्रकाशकः - स्वामिनारायण अक्षरपीठ शाहीबाग, अमदावाद.
- साधुभद्रेशदासः,(२०१२),उपनिषत्स्वामिनारायणभाष्यम् - छान्दोग्योपनिषत्स्वामिनारायणभाष्यम्, प्रकाशकः - स्वामिनारायण अक्षरपीठ शाहीबाग, अमदावाद.
- साधुभद्रेशदासः,(२०१२),श्रीमद्भगवद्गीतास्वामिनारायणभाष्यम्, प्रकाशकः - स्वामिनारायण अक्षरपीठ शाहीबाग, अमदावाद.
- साधुभद्रेशदासः,(२०१२),ब्रह्मसूत्रस्वामिनारायणभाष्यम्, प्रकाशकः - स्वामिनारायण अक्षरपीठ शाहीबाग, अमदावाद.
- साधुभद्रेशदासः,(२००९),स्वामिनारायणसिद्धान्तसुधा-परब्रह्मस्वामिनारायणप्रबोधितम् अक्षरपुरुषोत्तमदर्शनम्, प्रकाशकः - स्वामिनारायण अक्षरपीठ शाहीबाग, अमदावाद.
- वचनामृत, 29th Edition,प्रकाशकः - स्वामिनारायण अक्षरपीठ शाहीबाग, अमदावाद.

4

પંખીઘર: 'સામાજિક નિસ્બત ધરાવતી વાર્તાઓ'

પ્રજાપતિ હાર્દિકકુમાર રૂપાભાઈ
અનુસ્નાતક, ગુજરાતી વિભાગ.
શ્રી અને શ્રીમતી પી. કે. કોટાવાળા આર્ટ્સ કૉલેજ, પાટણ.

અનુ-આધુનિક ગુજરાતી વાર્તા સાહિત્યસ્વરૂપમાં અનેક નવી કલમો પ્રગટી તેમાં શ્રી અમૃત પરમારનું નામ પણ ધ્યાનાકર્ષક ખરું. આધુનિક સાહિત્ય તરફથી અનુ-આધુનિક સાહિત્ય તરફ ગતિ એટલે જનપદ, પ્રાદેશિક, દલિત, પીડિત, દરીબી વગેરેનું સર્વાંગી નિરૂપણ. શ્રી અમૃત પરમારની વાર્તાઓ પણ અનુ-આધુનિકતાના સંદર્ભે સામાજિક રૂઢીઓ, દલિત, પીડિત, ગરીબી વગેરેની પીડાઓ વ્યક્ત કરવા પ્રતિબદ્ધ છે. ઉપરના નિરીક્ષણો અમૃત પરમારના પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ 'પંખીઘર'(૨૦૧૯)ના આધારે જોવા રસપ્રદ બાબત થઈ પડે તેમ છે. 'પંખીઘર' વાર્તાસંગ્રહમાં 'પંખીઘર', 'જેડીઓ', 'નોકરી', મામેરું', 'તમે કેવા?', 'માંજરી', 'આબરૂ', 'દોસ્તી', 'પડઘા', 'બે દોકડા', 'ભડાકો', 'ગર્વભંગ', 'પાણીનું પાઉચ', 'એકાંત' અને 'માણસની ખોટ' એમ કુલ પંદર વાર્તાઓ ગ્રંથસ્થ છે. દરેક વાર્તા વિષયવસ્તુની દૃષ્ટિએ જુદી જ તરી આવે છે. અહીં આ સંગ્રહની કેટલીક વાર્તાઓ વિશે વાત કરવાનો મારો ઉપક્રમ છે જે મારી દૃષ્ટિએ ધ્યાનાકર્ષક છે.

પ્રસ્તુત વાર્તાસંગ્રહની પ્રથમ વાર્તા છે 'પંખીઘર'. આ વાર્તામાં 'કાળુ' જે વિધવા ગંગાડોશીનો પુત્ર છે અને પોતે વ્યસની અને જુગારીયો ખરો. પોતાની વીંટી , ઘડિયાળ, દોરો વગેરે જેવી વસ્તુઓ ગીરવે મૂકીને શોખ પુરા કરતાં કરતાં એક દિવસ પોતાની પત્નીના દાગીના વેચી ખાય છે. છેલ્લે કાળુની નજર ગંગાડોશી એટલે એની માની જમીન પર અટકી અને છેવટે એ બે વીઘા જમીન પણ રમેશ તંત્રીને વેચી નાખે છે. ગંગા ડોશી માથું કૂટતી બોલે છે, "...આ કપૂતર પાચ્યો મારા કારજાના કટકા જેવી અખેપાતર ધરતી માતાનવેચવા નેકળ્યોછે..."(પૃ. ૦૩) ગંગાડોશીની લગભગ બધી સંપત્તિનું દેવાળું ફૂંકી દે છે. કાળુની પત્ની પણ કાળુને કશો ઠપકો આપતી નથી ને એ પણ મોતશોખ કરતી રહે છે. "વઉં, ભંડાર તો કુબેરના નથી ભર્યાં રે'તાં, બે હુતો હુતી મજા કરો છો. કામ કરતાં જોર આવ છ. તે ચ્યોં હુદી ચાલશે ?..." (પૃ. ૦૪) ગંગાડોશી આમ ઠપકો આપતી ને રોજે રોજ સાસુ-વહુના ઝગડા થયા જ કરતાં, એક દિવસ કાળુની પત્ની ના બોલવાનું બોલે છે ને કંટાળીને ગંગાડોશી ઘરમાં પડેલી ઉંદર મારવાની દવાના બે પડીકા પી જાય છે ને જીવન ટૂંકાવી દે છે. પોતાની માના મૃત્યુથી કાળુ ખૂબ પસ્તાય છે અને તે હવે એની માના નામે કંઈક દાન આપવા માંગતો હોય છે. શાળાના આચાર્યના કહેવાથી કાળુ ગામની ભાગોળે માના નામનું પંખીઘર બંધાવે છે. ગામ આખું કાળુના આ પંખીઘરના વખાણ કરતાં થાકતું નથી પણ આ પંખીઘર કેવી રીતે બન્યું એની સચ્ચાઈ તો ગંગાડોશીના પાડોશી લખીમા જ જાણે છે. વાર્તાનો આરંભ વર્તમાનથી થાય છે પછી વાર્તા લખીમાની સ્મૃતિમાં ચાલે છે.

આ સંગ્રહની બીજી વાર્તા છે 'જેડીઓ'. વિધુર કાનજીડોસાએ દસ વર્ષ પહેલાં ગિરનારથી "એક સરસ ઘાટવાળો, વાંકા માથાવાળો, વધારે ગાંઠોવાળો મજબૂત જેડીઓ પસંદ કરેલો". (પૃ. ૦૭) અને

લીધો હોય છે અને આ જેડીયાથી ઊભી થતી રોજ કઠિન પરિસ્થતિની વાર્તા છે. ડોસાનો પૌત્ર બંટી અને બંટીના મા-બાપ પ્રકાશ અને સંગીતા ઘરમાં રહેતાં હોય છે. આ જેડીઆથી બંટી આખો દિવસ રમતો ને રમતાં રમતાં ક્યારેક પડી પણ જતો એટલે સંગીતા ડોસાને ના બોલવાનનું બોલતી, 'શંકરની જેમ ઝેર પી જતો' ડોસો ખાસ બોલે નઈ. પછી અચાનક એક દિવસ જેડીઓ રમતાં રમતાં બંટી લોહી લુહાણ થઈ જાય છે ને સંગીતા ત્રાટકે છે, "તમે અને તમારા આ જમ જેવા જેડીયાએ ભેગા થઈને મારા સાત ખોટના દીકરાનું માથું ફોડ્યું..."(પૃ. ૧૦) અને સંગીતા કાં તો પોતે રહેશે ઘરમાં કાં તો ડોસો એવું નક્કી કરે છે. ડોસાથી આ બધું સહન થતું ન હોવાથી એક રાતે તે એસીડ પી જાય છે ને જીવન ટૂંકાવે છે. પ્રકાશ અને સંગીતાને ખબર પડે છે. "પ્રકાશની નજર બાપની ફાટી ગયેલી આંખો ઉપર મંડાયેલી હતી અને સંગીતાની નજર બાપની બાજુમાં પડેલા 'જેડીયા' ઉપર."(પૃ. ૧૧) અહીં વાર્તા પૂરી થાય છે. જ્યાં જેડીઓ જીવનના અંતિમ પડાવમાં સહારો બનતો હોય છે એ જેડીઓ જ વાર્તામાં મૃત્યુનું કારણ બને છે.

'મામેરું' વાર્તા રમેશ, મુકેશ, સવિતા અને એમની માતા 'વાલીમા'ના મામેરા માટેના સંઘર્ષની વાર્તા છે. છે, ત્રણેયનાં લગ્ન થઈ ગયાં છે ને પોતપોતાના ગૃહસ્થ જીવનમાં વ્યસ્ત છે. સમનું ચક્ર ચાલે છે, દીકરાઓને ઘેર દીકરા અને દીકરીને ઘેર એક ભાણો એમ પારણાં બંધાયાં. બે ભાઈઓમાં મનમેળ ઓછો. સમય જતાં ભાણો મોટો થાય અને સારી નોકરી મળે ને ઘડિયાં લગ્ન લેવાય છે, વાલીમા મામેરા માટે ખૂબ ઉત્સાહિત હોય છે. બહેન સવિતા મામેરાનું કહેવા માટે બંને ભાઈઓને શહેરમાંથી ગામડે બોલાવી ત્રણેય વાલીમા પાસે આવે છે. સવિતા મામેરું લઈને આવનાનું જણાવી આગળ બોલે છે કે, "ભાઈ જે લાવો તે પણ બૈરાં, છોકરાં અને બા બધા મળીને આવજો."(પૃ. ૨૦) બંને ભાઈઓની ચિંતા વધતી જાય છે, બંને પાસે પૈસા તો ખૂબ છે, પણ મોટો ભાઈ નાના ભાઈને સમજાવે છે કે આપણે પૈસા નથી કાઢવા અને બાના દાગીના વેચી નાંખીએ, એટલે મામેરું થઈ જશે. નાનો ભાઈ રાજી થઈ જાય છે પણ આ વાત વાલીમાને ખબર પડતાં તે ખૂબ જ ઉદાસ થઈ જાય છે ને તેમને ગામમાં થયેલું ઠાકોરનું મામેરું અને કુંવરબાઈનું મામેરું યાદ આવી જાય છે. છેવટે એક ભાઈ બાના દાગીના વેચી નવા દાગીના લે છે, મામેરું થાય છે. આ બધું બા વગર થાય છે કેમ કે બા ચિંતામાં ને ચિંતામાં બિમાર પડી જાય છે અને લગ્નમાં જઈ શકતાં નથી, ને લગ્નના એક અઠવાડિયા બાદ દેહત્યાગ કરે છે. લોકો ચર્ચા કરે છે કે બા નસીબદાર હતા કે ભાણો પરણાવીને ગયાં. "પણ એક ડોશી અને બીજા ભગવાન જ જાણતા હતા કે ભાણીઓ પરણાવ્યો પણ 'મામેરું' તો ના જોયું ડોશીએ."(પૃ.૨૪) અહીં વાર્તાનો અંત આવે છે.

'માંજરી' વાર્તામાં સંતાન પ્રાપ્તિ માટે 'શકુ'એ ભરેલું પગલું એની વાર્તા છે. ભરતની પત્ની શકુ, તેમના લગ્નને સાત સાત વર્ષો થયા છતાં સંતાન નથી, ભરતના બંને ભાઈઓને સંતાનસુખ છે. ડોક્ટર પાસે શકુ અને ભરત તપાસ કરાવે છે ને જાણ થાય છે કે ભરતમાં ખામી છે ને દવા કરાવે છે. સંતાનસુખમાં આંધળી થયેલી શકુને ધીરજ રહેતી નથી અને ગામનો જ એક 'માંજરી' આંખો વાળો યુવાન 'રાજુ' જે ભરતનો મિત્ર છે તેની સાથે મધ્યાહને ખેતરમાં દેહસંબંધ બાંધે છે. "આ વાતની કોઈને જાણ ન થાય એમાં જ તમારી ભલાઈ છે."(પૃ. ૩૫) આટલું કહી શકુ નીકળી જાય છે. સમય એનું કામ કરે છે. ત્યાં એક દિવસ અચાનક શકુને ચક્કર અને ઉબકા આવે છે, શકુ મા બનનાવની છે. જોતજોતામાં ૯ મહિના નીકળી જાય છે ને શકુને દવાખને લઈ જઈ ઓપેરશનથી ડીલીવરી થાય છે, દીકરો જન્મે છે,

પરંતુ ડીલીવરી પછી થોડાજ સમયમાં શકુ મૃત્યુ પામે છે. બધાં ઘેર જાય છે, એક બાજુ શકુનો શોક તો બીજી બાજુ પુત્રપ્રાપ્તિનો આનંદ. લોકો દીકરો જોવા આવ્યા, રૂપાળો છે, એની મા જેવો લાગે છે એવી ચર્ચા થતી હતી ત્યાં ટોળામાંથી કોઈક બોલ્યું, " અલ્યા, આની આંખો તો માંજરી છ, આતો માંજરો છ, એની મા ક્યાં માંજરી હતી?"(પૃ. ૩૮) રાજુ આ સાંભળી ત્યાંથી ચાલ્યો જાય છે અને વાર્તા પૂરી થાય છે. અહીં આપણને પન્નાલાલ પટેલની 'કંકુ' વાર્તા યાદ આવી જાય.

'પડઘા' વાર્તા પેટનો ખાડો પુરવા માટે થતા દેહવ્યાપારની અને ગરીબીના દર્શન કરાવતી કરુણવાર્તા છે. વાર્તામાં લાલપુરાથી અંબાજી જવા સંઘ નીકળ્યો છે. બોલ માડી અંબે ...જય જય અંબે..ના નાદ સંઘમાં ગુંજે છે, સંઘમાં પાંત્રીસ વર્ષના લાલો અને કાળુ રઘવાયા સાંઢ જેવાં બે યુવાન પણ છે. કાળુ વિધુર અને લાલો કુંવારો છે. સંઘ ચાલતો નાદ કરતો અરવલ્લીની ડુંગરમાળામાં એક ધર્મશાળામાં રોકાય છે. સાંજે બધાં કામમાં વ્યસ્ત હોય છે ત્યારે લાલો અને કાળુ ત્યાંથી છટકી જઈ જંગલમાં પોતાની વાસના સંતોષવા નીકળી પડે છે. ત્યાં નજીક જ એક વિધવા 'લાખુ' અને તેની સત્તર વર્ષની દીકરી 'ભૂરી' છાપરામાં રહે છે, લાખુ ખૂબ ગરીબ હોવાથી દેહવ્યાપાર કરતી અને પોતાનું અને દીકરીનું પેટ ભરતી, પણ હવે પોતે ક્ષય રોગથી પીડાય છે. લાલો અને કાળુ ફરતા ફરતા આ છાપરા પાસે આવે છે ને મનની વાત મૂકે છે, લાખુ પોતાને એમની સમક્ષ મૂકે છે પણ, "ના ભાઈ ના , આમાં તો .. મજા નઈ આવે." (પૃ. ૫૭) કહી લાલો ના પાડે છે ને બીજું કોઈ હોય એની માંગણી કરે છે ને લાખુ પેટને ખાતર પોતાની દીકરી ભૂરીને ચારસો રૂપિયામાં ભૂખ્યા વરુ જેવા લાલો અને કાળુને સાંપી ત્યાંથી બજારમાં મકાઈ લેવા નીકળી જાય છે. થોડી જ વારમાં "કબૂતરી જેવી ભૂરીને બે-બે શિકારી કૂતરાઓ વચ્ચે સસલાનું બચ્ચું ચૂંથાઈ જાય એમ ભૂરી પીંખાઈ ગઈ.."(પૃ. ૫૮) અને બંને ત્યાંથી પાછા સંઘમાં ચાલ્યા જાય છે. બેભાન અવસ્થામાં કણસી રહેલી ભૂરી " કોં ગી ... માડી .... માડી" બૂમો પાડે છે ને છાપરામાં માડી.... માડી...ના પડઘા પાડે છે. અને બીજી તરફ સંઘમાં માઈકમાં "બોલ માડી અંબે ... બોલ માડી...માડી...માડી..."ના પડઘા ડુંગરોમાં સમાઈ જાય છે.

'પાણીનું પાઉચ' વાર્તા 'બાબો' નામના છોકરાની સંઘર્ષની છે. હાઇવેની ચોકડીની બાજુમાં પોતાની વિધવા મા અને બે બહેનો સાથે બાબો રહે છે. બાબો બારમામાં ભણે છે. બાબાના પિતા ટ્રક ડ્રાઈવર હતા જે કેટલાંક વર્ષો પહેલાં અકસ્માતમાં મૃત્યુ પામ્યા હતા. દરેક માની જેમ બાબાની માને પણ ઈચ્છા હતી કે બાબો સારું એવું ભણીને નોકરી લે એટલે પછી શાંતિથી જીવન ગુજરે. પણ હવે તો બાબાના પિતા મૃત્યુ પામ્યા છે તો આવક પણ બંધ થઈ ગઈ એટલે હવે બાબો હાઇવે પર પાણીના પાઉચ વેચવાનું શરૂ કરે છે. ઘરમાં થોડી આવક થઈ. બાબાનું મન હવે ભણવામાં ન હતું ને ઘરમાં આર્થિક રીતે મદદ કરવામાં હતું. બાબો પાઉચ વેચતો એટલે કેટલીક સ્ત્રીઓના અંગ પર દાગીના જોતો અને મનમાં થતું કે હું પણ મારી માને સોનાના દાગીના અપાવીશ. રોજ મોડા સુધી પાઉચ વેચીને રાત્રે ઘેર આવી પૈસાનો નાનો ઢગલો કરતો અને માને દાગીનાનું કહેતો ત્યારે એકવાર મા બોલી, "....આ ઢગલો રૂપિયામાંથી બેટા આવા તો હજાર ઢગલા કરન તાણ એક દોરો આવ." (પૃ. ૮૦) ભાદરવી પૂનમ આવે છે બાબો પૈસા માટે વધુ ને વધુ પાઉચ વેચે છે ત્યાં એક દિવસ અચાનક રોડ ઓળંગતા બાબાનો અકસ્માત થાય છે ને બાબો મૃત્યુ પામે છે. લોકો ટોળે વળે છે, એની લાશ ઉપર કપડું ઓઢાડે છે, પોલીસ

આવી તે કપડું હટાવે છે ત્યાં દ્રશ્ય એવું છે કે, 'એક હાથમાં કોણીએ પાઉચની ડોલ હતી. તેમાં થોડાં પાઉચ હતાં. થોડાં નીચે ઢોળાઈ ગયેલાં હતાં અને બીજાં હાથમાં એક પાણીનું પાઉચ હતું.'(પૃ. ૮૧) આ વાર્તા સાથે આપણને માય ડીયર જયુની 'છકડો' વાર્તાના નાયક 'ગિલા'ની યાદ આવે, ગિલાની જેમ અહિયાં પણ બાબો પૈસા માટે વધુને વધુ દોડધામ કરતો હોય છે ને છેલ્લે 'ગિલા'નું અકસ્માતથી મૃત્યુ થાય છે, બંને વાર્તાનાયકો એક સરખા લાગે.

સામગ્રીનું કળામાં રૂપાંતર કરવા માટે સર્જક ભાષાકર્મ, બોલી, વર્ણન, કહેવત વગેરેનો કળા પ્રયુક્તિનો વિનિયોગ કરતો હોય છે, આ વાર્તાઓમાં જોઈએ તો-

"અલી ! લખી કાંઈ જોણ્યું તેં પેલી ગંગાના છોકરા કારિયાએ ચબૂતરો બનાવરાયો. ગોંમ આખું એનાં વખાણ કરતાં થાકતું નથી." (પૃ. ૦૨)

"લખીમા હું શું કરું? મારો કારિયો નપાવટ પાચ્યો. રોજ રોજ ઝગડા એના નામની હોરી, એકેય દાળો કોરો જતો નથી. કાયમ હૈયા હોરી હોય છે. લખીમા હું તો થાચી. એનો બાપ મરી જ્યોં એવી હું મરી જઈ હોત તો હારું. આ દા'ડા જોવાના તો ના આવત" (પૃ. ૦૨)

"એટલા થાય જ મોંઘવારી છ. સોનું આસમાને છ. ચાંદીએ ચ્યાં સસ્તી છ. વળી અતાર લુઘડાના ચેટલા બધા રૂપિયા થાય છ. તમનેય ભગવાને ઘણું આપ્યું છ. એક જ બુન છ ન એક જ ભાણો, મારું તો મન થાય છ ક સારું મામેરું કરો. પછી તમારો વિચાર. હું તો હવ ઘોરમાં છુ" (પૃ. ૨૧)

"બરાબર મધ્યાહ્નના સૂરજ તપતો હતો. જગત આખું શાંત હતું, ક્યાંક સમડી આભમાં ફેરા ફરતી હતી. પંખીઓ માળામાં લપાઈ ગયાં હતાં" (પૃ. ૩૫)

"અરવલ્લીની ડુંગરમાળામાં લીલોતરી છવાઈ છે. ચારે બાજુથી માનવ મહેરામણ ઉમટી રહ્યો છે. હૈયે હૈયું દબાય એવી ભીડ છે. સરકારી તંત્ર અને સેવાભાવી માણસો વ્યવસ્થા કરવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. ભક્તોની ભરતીથી મહેરામણ ગાજી રહ્યો છે" (પૃ. ૫૪)

"મુવા પછી કેય લે બાપા ખીચડી" (પૃ. ૦૨)

કેટલાંક અલંકારો પણ સર્જકે નિરૂપ્યા છે, જેવા કે-

"શંકરની જેમ ઝેર પી જતા" (પૃ. ૦૯)

"જમ જેવા જેડીઆ" (પૃ. ૧૦)

"ભૂખ્યા વરુ જેવા બે જણા" (પૃ. ૫૮)

"સવારથી જ સૂરજ જાણે મેશ લઈને ઊગ્યો હતો" (પૃ. ૦૯)

"બાના કાળજા ઉપર કરવત ફરી રહી હતી" (પૃ. ૨૨)

ઉપરોક્ત વાર્તાઓમાં પાત્રોના સંઘર્ષ જોઈએ તો 'પંખીઘર' વાર્તામાં ગંગાડોશીનો તેના દીકરા અને દીકરાની વહુ સાથેનો બાહ્ય સંઘર્ષ અને પોતાના પતિનું મૃત્યુ યાદ કરતી વખતનો આંતરિક સંઘર્ષ જોઈ શકાય છે. 'જેડીઓ' વાર્તામાં કાનજી ડોસાનો દીકરાની વહુ સાથેનો સંઘર્ષ, તો 'મામેરું' વાર્તામાં વાલીમાનો મામેરાની ચિંતાથી થતો આંતરિક સંઘર્ષ ધ્યાન ખેંચે છે. 'માંજરી' વાર્તામાં શકુનો સંતાનપ્રાપ્તિ માટે આંતરિક સંઘર્ષ. 'પડઘા' વાર્તામાં લાખુનો ગરીબી દૂર કરવા કરતી દેહવ્યાપારનો સંઘર્ષ તો એની દીકરી ભૂરીનો પણ વાર્તાના અંતે કરુણ બાહ્ય સંઘર્ષ જોવા મળે છે. 'પાણીનું પાઉચ' વાર્તામાં વિધવા માનો ગરીબી સામે આંતરિક અને બાહ્ય સંઘર્ષ તો બાબાનો પણ સંઘર્ષ જોઈ શકાય છે.

આ વાર્તાસંગ્રહની કેટલીક ઊડીને આંખે વળગે એવી થોડી મર્યાદાઓ જોઈએ તો સર્જક મોટાભાગની વાર્તાઓમાં પાત્રોને સંઘર્ષમાં મૂકીને ઉજ્જવળ બનાવવાના બદલે મૃત્યુનો સંદર્ભ આપી વાર્તામાંથી કાઢી નાખવાનું પસંદ કરે છે. પાત્રોના મૃત્યુ કરતાં સર્જકે બીજો કોઈ રસ્તો અપનાવ્યો હોત તો કંઈક નાવીન્યપૂર્ણ થયું હોત, મોટાભાગની વાર્તાઓ છેલ્લે કરુણરસમાં ઢળી જાય છે. ઉપરાંત સર્જકે આ આખા વાર્તાસંગ્રહમાં 'પંખીઘર', 'જેડીઓ', 'પાણીનું પાઉચ' વાર્તાઓને બાદ કરતાં અન્ય કોઈ વાર્તાઓમાં વિશિષ્ઠ કળા સંદર્ભો અર્થાત્ નૂતન પ્રતિકો, કલ્પનો, પુરાકલ્પનો પ્રગટવી શક્યા નથી. કેટલીક વાર્તાઓમાં વર્ણનો, સંઘર્ષો તાદૃશ્ય કરાવી શક્યા હોત તો વાર્તાઓ વધુ આસ્વાધ્ય બની શકી હોત.

આમ, સમગ્રરીતે જોતાં અમૃત પરમારના આ વાર્તાસંગ્રહ 'પંખીઘર'માંથી પસાર થતાં આપણા સમાજની કેટલીક સમસ્યાઓ, કૌટુંબિક પ્રશ્નો, રાગ-દ્વેષ, સામાજિક વ્યવહારો વગેરે માંથી ઊભા થતા પ્રશ્નો હૃદયસ્પર્શી બન્યા છે. સંગ્રહની બધી જ વાર્તાઓ ભાવકોને શીરાની જેમ ઉતરી જાય એવી છે અને આસ્વદ્યાત્મક પણ છે. આથી અંતે કહી શકાય કે 'પંખીઘર'ની વાર્તાઓ સામાજિક નિસ્બત ધરાવતી વાર્તાઓ બની રહે છે. આપણે અપેક્ષા રાખીએ કે અમૃત પરમાર પાસેથી પ્રાપ્ત થતા બીજા વાર્તાસંગ્રહમાં સામાજિક નિસ્બત સાથે સાથે કળા નિસ્બત પણ પ્રગટે, એવી અપેક્ષા સાથે અટકું છું.

(પંખીઘર, લે: અમૃત પરમાર, પ્રકાશક: પોતે, પ્રથમ આવૃત્તિ: ૨૦૧૯, મૂલ્ય: ૧૨૫/- રૂપિયા)

5

'આંસુભીનો ઉજાસ' નવલકથાની કથાવસ્તુ અને વસ્તુસંકલના

પરમાર મિતેષકુમાર ચંદ્રકાંતભાઈ
એમ.ફીલ., ગુજરાતી વિભાગ.
ગુજરાત કેન્દ્રીય વિશ્વવિદ્યાલય, ગાંધીનગર

.

'આંસુ ભીનો ઉજાસ' નવલકથાનું કથાવસ્તુ ગ્રામ-ઉદ્ધારની ગાંધીવાદી વિચારસરણીને રજૂ કરે છે. ગાંધીયુગમાં યુગમૂર્તિ વાર્તાકાર શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈએ એમનાં યુગના પ્રશ્નો પોતાની નવલકથાઓમાં ગૂંથ્યા. તેમાં ગ્રામોદ્ધારના પ્રશ્નનું કથાવસ્તુ લઈને 'ગ્રામલક્ષ્મીની' નવલ લખી તે જ દિલીપ રાણપુરાએ પણ સૌરાષ્ટ્રનાં પછાત ગરીબ ગામડાંના નવનિર્માણનું કથાવસ્તુ લીધું છે.

મેરુપર નામના એક નાનકડા ગામડાનો વતની કોળી કરસન કાળને કારણે પત્ની, પુત્રીઓ અને નાનકડા પુત્ર દેવા-દેવજીને લઈને શહેરમાં ગાયો. મહેનત મજૂરી કરીને ગુજરાન ચલાવતો. એકવાર કરસન પટેલ લારીમાં માલ ભરીને જોરાવરનગરથી વઢવાણ જતો હતો. અગિયાર વર્ષનો દેવો બાપાને લારી ખેંચાવતો હતો. રસ્તામાં એક ગામમાં વિસામો ખાવા બેઠા. દેવાને તરસ લાગી હતી તેથી કરસન પટેલ સામેના મકાનમાં ધરશાળા-નિશાળ હતી. ત્યાં પાણી પીવા લઈ ગયો. વૃદ્ધ શિક્ષક પ્રાણભાઈએ તેમને આવકાર્યા. તેમણે દેવાને એનું નામ પૂછ્યું. દેવાઈ જવાબ આપ્યો: "દેવો." વૃદ્ધે કહ્યું: "દેવો નહિ, દેવરાજ કહે." એ ભણતો નથી એ જાણી એને કોઈ કોઈ વખત ભણવા જવા જણાવ્યું. પછી એક દિવસ તેને વખત મળતાં એ વૃદ્ધ શિક્ષક પ્રાણભાઈ પાસે જઈ પહોંચી કહ્યું: "મને ભણાવો" પછી તો તે અવારનવાર ત્યાં જતો. એ કક્કો-બારાખડી શીખ્યો અને બાળવાચનની ચોપડીઓ વાંચવા લાગ્યો. તેથી એ વૃદ્ધ શિક્ષક પ્રભાવિત થયા અને દેવા-દેવરાજને એક જાણીતા આશ્રમ 'વસુધા'માં ભણવા મોકલ્યો.

દેવો-દેવશી-દેવરાજ ત્યાં સારી પ્રગતિ કરતો હતો.તેણે બુદ્ધિ અને નિષ્ઠાથી વસુધાના આચાર્ય મોટાભાઈ અને ઉપાચાર્ય જયદેવભાઈ તથા સહાધ્યાયીઓને પ્રેમ સંપાદન કરી લીધાં. એ પચ્ચીસ ત્રીસ વર્ષનો થયો હતો. તેણે 'વસુધા'ના ઉપાચાર્યની પુત્રી સરોજ સાથે પ્રેમ થયો. સરોજ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્નાતિકા હતી. મોટાભાઈ અને સરોજના પિતાને લાગ્યું કે દેવરાજ અને સરોજનો પ્રેમ પ્રેમ ન હતો, પણ મોહ હતો, તેથી તેમણે સરોજને અન્યત્ર મોકલી દીધી. દેવરાજને આઘાત લાગ્યો. તેણે 'વસુધા' આશ્રમ છોડવા નિશ્ચય કર્યો અને મોટાભાઈની રજા લેવા ગયો. મોટાભાઈએ તેને પૂછ્યું કે એણે ઉકળાટમાં તો નિર્ણય લીધો ન હતો ને? પછી વળી તેને અન્ય સ્થાને એણે યોગ્ય કામ અપાવવા જણાવ્યું. પણ દેવાઈ સાભાર ના પડી.

દેવરાજ પિતા પાસે રતનપુર ગયો. પિતા ખુશ થયા પણ ભણેલો-ગણેલો દેવરાજ એને યોગ્ય નોકરી કરવા નથી માંગતા પણ પોતાના વતન મેરુપરની સેવા કરવા માગે છે, એ જાણી નારાજ થયો. છતાં દેવરાજ તો મેરુપર ગયો. ત્યાં પોતાના બાળમિત્ર વસતાને ત્યાં ગયો. પોતે હંમેશ માટે રહેવા આવ્યો હતો તે કહ્યું અને એણે તો ચોરામાં રહી કામ કરવાનું શરૂ કર્યું. તે કોઈને ત્યાં કામકાજ કરીને બે ટંક ભોજન મેળવી લેતો. તેણે ચોરાને લીંપી-ગૂંપીને એની સૂરત ફેરવી નાંખી. ત્યાં શાળા શરૂ કરી અને

વસુધાની નાનકડી આવૃત્તિ ઊભી કરવાના શ્રી ગણેશ કર્યા. તે ત્યાં પ્રાર્થના કરતો. ભજન ગાતો. એવી તે છોકરાં અને યુવાનોમાં પ્રિય બનવા લાગ્યો. પણ તેથી મેરુપરના મોવડી આપા રાણીંગ અને ચોરા તથા મંદિરનો ભોગવટો કરતા વેણીરામ મહારાજ અને તેમના સાથીદારો નારાજ થયા. દેવરાજની ઉપેક્ષા થવા લાગી એટલું જ નહિ પરંતુ તેના કામમાં વિઘ્નો પણ નંખાવા લાગ્યાં.

ગામમાં ટપાલી ટપાલ આપવા આવતો ન હતો. કરણ કે ગામમાં કોઈ ભણેલું ન હતું તેથી ટપાલ આવતી નહિ. અને આપા રાણીંગ જેવાં બે-અક્ષર ભણેલા મુખી, મંત્રી વગેરેની એકાદ બે સરકારી ટપાલ આવે તો ટપાલી જતા-આવવા માણસ સાથે મોકલાવી દેતો. દેવાએ શહેરમાં જઈ પોસ્ટમાસ્તરને મળી, એક ટપાલપેટી મેરુપરમાં મુકાવવાની અને ટપાલીને ટપાલ આપવા જવાની સગવડ કરાવી. આપા રાણીંગને તે ન ગમ્યું. દેવો ધીમે ધીમે પોતાનો હરીફ બનતો હતો તેને વિદાય કરવા વિચાર્યું. તે સક્રિય બન્યા અને એક વિધવા રતનભાભી અને દેવરાજની વાતો ઉડાડી અને ચોરામાં વિરોધીઓ એકઠા થયા. દેવરાજ કાછડી-છૂટો હતો એવો આરોપ મૂક્યો. તેને બીજો દિવસ ઊગે તે પહેલાં ગામ છોડી જવાની ચેતવણી આપી. પણ ત્યાં તો રતનનો જેઠ મેઘો, દિયર અને જેરો ભગત આવી પહોંચ્યા. લોકોએ માન્યું કે દેવાનું આવી બન્યું પણ ત્યાં તો રતનના જેઠે દેવરાજનો પક્ષ લીધો, એને કહ્યું કે આરોપ ખોટો હતો. રત્નભાભી રડતી હતી. આપા રાણીંગ રતનભાભીના જેઠને દબડાવવા ગયા પણ ત્યાં તો એને આપા રાણીંગની આબરૂનાં જ ચીથરાં ઊડી જશે એમ કહ્યું. આપા રાણીંગ ચૂપ થઈ ગયા. કારણ કે એમણે એક વખત સીમમાં રતનભાભીની છેડતી કરેલી ત્યારે રતનભાભીએ એમનાં પર કુહાડીનો ઘા કરેલો. વાત પલટાઈ ગઈ. દેવરાજ બચી ગયો. પછી તો નિશાળમાં છોકરીઓ પણ આવવા લાગી.

દેવરાજ ટપાલ ચાલુ કરાવી. સરકારી કાગળિયાં અંગે પૂછપરછ કરી તેથી આપી રાણીંગ બળી ઊઠ્યાં હતાં. તેમાં વળી રતનભાભીના પ્રસંગથી બળતામાં ઘી હોમાયું. તેમણે દેવાને દૂર કરવા એક કાવતરું કર્યું. એક રાતે દેવો ચોરા પર ઊંઘતો હતો ત્યારે જીતુડી નામની એક છોકરીને મોકલી. દેવરાજ જાગી ગયો. "જીતુબહેન તમે તમે" કહી કંઈ બોલે ત્યાં તો જીતુડી તેને બાઝી પડી. તે જ વખતે આપા રાણીંગ અને એમના મળતિયા આવી પહોંચ્યા. જીતુડીને લઈ ગયા. અને દેવરાજને સવાર પહેલાં ગામ છોડી જવા ચેતવણી આપી, નહિ તો ભયંકર પરિણામ ભોગવવા જણાવ્યું. બધા ગયા. દેવરાજે મોટા અવાજે પ્રભુ પ્રાર્થના કરી એ સાંભળી આપા રાણીંગ વેણીરામ વગેરે દંગ થઈ ગયા. એમણે ફૂંફાડા માર્યા પરંતુ એમનું કંઈ વળ્યું નહિ. દેવરાજ કોઈ મોટાની ઓથને કારણે કૂદે છે એમ તેમણે માન્યું.

આપા રાણીંગે જિલ્લાના જટુભા, ડેલીવાળા શેઠ અને સુદામડાના નવીન કેડલ વેગેરે શક્તિશાળી રાજકારણીઓને કહાવ્યું. પણ એમણે ધીરજ રાખવા જણાવ્યું. વિદ્યાર્થીઓવધ્યા હતા તેથી ચોરાનો ઓરડો નાનો પડતો હતો. દેવાને શાળાનું મોટું મકાન બાંધવું હતું. તે માટે ગામતળની જમીન ખૂબ ઉપયોગી થાય તેમ હતી, પણ એને તો આપા રાણીંગ દસ વરસથી દબાવી બેઠા હતા. એ માટે પંચાયતની મંજૂરી મળી હતી કે નહિ તેની ચર્ચા થઈ, પણ દેવરાજે કહ્યું કે એ જમીન રાજીપાથી મળતી હોય તો જ લેવી હતી. તેથી આપા રાણીંગે કહ્યું કે દેવરાજના પડી ગયેલા ઘરની જગાએઓરડા બાંધી શકે. એ વાત બધાએ વધાવી લીધી. યુવાનોની અને સુથાર, લુહાર વગેરેની મદદથી દેવરાજે ત્યાં સરસ મકાન બનાવી લીધું. દેવરાજ મોટાભાઈના આશીર્વાદ લેવા 'વસુધા'માં ગયો. પોતાની પ્રવૃત્તિની વાત કરી,

એમણે આશીર્વાદ આપ્યા. દેવરાજે કહ્યું કે એની પ્રવૃત્તિ એના સ્નેહના આઘાતનું પરિણામ હતું. પણ એણે નવી દિશાએ શક્તિ વાળી હતી. મોટાભાઈએ કહ્યું કે એ ઉંમરે થતો પ્રેમ મોહ હોય છે. સરોજના પિતા, ઉપનિયામક જયદેવભાઈએ કહ્યું કે સરોજ જો દેવરાજને ખરેખર ચાહતી હોત તો એ બીજે લગ્ન કરવા તૈયાર ન થાત. વિખૂટા પડવાથી મોહ તૂટે છે સ્નેહ વધે છે.

દેવરાજ મેરુપર પાછો આવ્યો. મકાન બાંધવામાં હરિજનોને પણ ઉમળકાથી ભાગ લીધો. આપા રાણીંગ, વેણીરામ વગેરેએ ઉગ્ર વિરોધ કર્યો. પરંતુ એમનું કંઈ ન ચાલ્યું. ઉલ્ટાના કેળવણી-નિરીક્ષક અને શાસનાધિકારી ઓચિંતા આવી ચઢ્યા તેમણે દેવરાજના કામની પ્રશંસા કરી અને શાળાને માન્યતા આપવા જણાવ્યું. પરંતુ દેવરાજે કહ્યું કે માન્યતાવાળી શાળાઓમાં મળતા શિક્ષણથી માણસનું લક્ષ નોકરી તરફ વળે છે. તેથી માન્યતા લેવી નથી. અધિકારીઓએ ગ્રાન્ટ આપવા જણાવ્યું. દેવરાજે એનો અસ્વીકાર કર્યો. કેમ્પમાંથી રેંટિયા મોકલવા દરખાસ્ત કરી. પણ દેવરાજે કંઈ ન સ્વીકાર્યું. આપા રાણીંગ ફફડી ગયા. દેવો પક્ષમાં ભળી જાય તો ગામમાંથી પોતાનો એકડો નીકળી જાય. એમણે નક્કી કર્યું દેવરાજ પક્ષમાં ભળવો ન જોઈએ અને કેન્દ્રમાં રહેવો ન જોઈએ.

દેવરાજે ગામનો કૂવો લોકોના સહકારથી ગળાવ્યો. દેવરાજનો નાનો ભાઈ પરભુ વિદ્યાપીઠની પરીક્ષા આપી આવી ગયો હતો. કાન્તા પણ આવવાની હતી. દેવરાજ આસપાસનાં ગામડામાં ફરતો. હવે તેણે ખેતસુધારણા, સફાઈ આરોગ્ય વેગેરેનું કામ શરૂ કર્યું હતું. ક્યાંક વિરોધ થતો. અપમાન પણ થતાં. દેવરાજ નિવાસી શાળા ખોલવા માગતો હતો. એક દિવસ શાસનાધિકારી, શંભુ ભટ્ટ, નિરીક્ષક જોષી, જટુભા ડેલીવાળા શેઠ અને નવીન કેડલ જીપમાં આવી પહોંચ્યા. એમણે ગ્રાન્ટ વગેરે આપવા કહ્યું અને દેવરાજને પક્ષનો કાર્યકર બનાવવા દરખાસ્ત કરી. શંભુ ભટ્ટે વિદ્યાર્થીઓને ભોજન, શિક્ષકોના પગાર, યુનિફોર્મ વગેરેની સરકારી ગ્રાન્ટ શંભુ ભટ્ટના માણસ તરીકે મળશે એમ પણ જણાવ્યું. પણ દેવરાજે કહ્યું કે પોતે લોકોમાંથી એ બધું ઊભું કરવા માગતો હતો. છેવટે શંભુ ભટ્ટ વગેરે આપા રાણીંગને ત્યાં ગયા.આપા રાણીંગે ઊભરો ઠાલવ્યો. મુત્સદ્દીઓએ એમને ટાઢા પાડ્યા.પછી મુત્સદ્દીઓ વિદાય થયા. એમને આપા રાણીંગને પણ હાથમાં રાખવા હતા. ચૂંટણી વખતે એ ઉપયોગી હતા.

પંચાયતની ચૂંટણીનું જાહેરનામું બહાર પડ્યું. દેવરાજે લોકશાહી ઢબથી ચૂંટણી થાય એવી માંગણી મથુરભા પાસે કરી. ચૂંટણીના ફોર્મ ભરાયા. થોડા યુવાનોએ પણ ફોર્મ ભર્યાં. ચૂંટણીમાં આપા રાણીંગના મળતિયા મથુરભાનું જૂથ હારી ગયું. મેઘો સરપંચ થયો. લોકોએ હવે આપા રાણીંગની સામે ફરિયાદો કરી. સુરગ ધાધલને મુખી બનાવવાની અરજી કરાઈ. શહેરમાં શોધ-કૂવા થયા. ઉકરડાની જગા નક્કી થઈ.દેવરાજની બહેન કાન્તા છાત્રો માટે રસોઈ બનાવતી. પરભુ શિક્ષણનું કામ સંભાળતો. એના લગ્નની વાત ચાલતી હતી. દેવરાજે કહ્યું કે પોતે આજન્મ કુંવારો રહેવા માંગતો હતો તેથી પરભુનાં લગ્ન થયાં. હવે એની પત્ની રસોઈ કરતી. ગ્રામસભાએ, છાત્રાલયના નિભાવમાટે, શૈક્ષણિક હેતુઓ માટે જમીન આપવાનો નિર્ણય કર્યો. કલેકટર, ટી.ડી.ઓ. વગેરેની મંજૂરી મળી ગઈ. ૪૦ વીઘા જમીન એકવાયર કરી છાત્રાલયને અપાઈ. આપા રાણીંગનું લોહી ઊકળ્યું. તે થોડી પલાણી પંથકમાં ફરતા દેવરાજે પછાડવાની પેરવીમાં પડ્યા.

દેવરાજે સમાજસેવા પણ શરૂ કરી. તે પણ પંથકના ગામડાંમાં ફરતો. તેણે સબ-હેલ્થ સેન્ટરો ખોલાવ્યાં. શંભુ ભટ્ટ, નવીન કેડલ વગેરે પણ સમસમી જતા. આ માણસ આપણી પાસે આવતો નથી, બારોબાર કામ કરાવી લે છે. એવામાં દેવરાજે છેક ડી.એસ.પી. સુધી પહોંચીને એક છોકરીને ઉપડી જનાર ગુનેગારને પકડાવ્યો. એ ગુનેગાર આપો જેઠસુર ગામનો માણસ હતો. તે જામીન પર છૂટી ગયો, દેવરાજના જાનનો પણ ભય ઊભો થયો પણ તે ગભરાયો નહિ. તે તો ગામના ચોરામાં જ પડ્યો રહેતો. ત્યાં એક રાતે થતી બે જણની વાત સાંભળીને દેવરાજે, એક છોકરીની વહારે ધાયો અને એ છોકરીને સામાની ચુંગાલમાંથી છોડાવી. તેમ શેકડોદની વિપત્તિ સાંભળીને તેના ઉપાય તરીકે ભાદરમાં બંધ બાંધી ખેતરમાં પાણી લાવવાનું કામ ઉપાડ્યું. નદી પર ક્યાં બંધ બાંધવો એ જગા જોઈ આવ્યો. તેની અરજીઓપણ કરી. મંડળીઓમાં ધિરાણ આપતી વખતે જે રકમ લેવાતી એ પણ દેવરાજે બંધ કરાવી. તે બંધ બાંધવાની કાર્યવાહી માટે કેમ્પમાં ગયો. શંભુ ભટ્ટે આવતી ચૂંટણીમાં પોતાના પક્ષ તરફથી ઉમેદવારી કરવા દેવરાજને જણાવ્યું પણ એણે ના પાડી.

દેવરાજને શિક્ષણ-સમિતિ કે બાંધકામ સમિતિના ચેરમેન બનાવવાની વાત કરી પણ દેવો લપટાયો નહિ. બંધ માટે કાગળિયાં લઈ દેવરાજ ગાંધીનગર ઊપડ્યો, પણ પ્રધાન કે સચિવો તે વાત સમજવા તૈયાર ન હતા. પ્રધાને તો કહ્યું પણ ખરું “તમે પક્ષના ઉમેદવારને હરાવ્યો છે.”

દેવરાજ અમદાવાદમાં એક મિત્રને ત્યાં ગયો. ત્યાંના ખાદી ભંડારમાંથી ખરીદેલાં કપડાંનું પાર્સલ બદલાઈ ગયું હતું, તે આપવા બીજા ગ્રાહક પ્રોફેસર કવિ પરિમિતભાઈને ત્યાં ગયો. બારણું ખોલતાં જ એ સ્તબ્ધ બની ગયો. સામે સરોજ ઊભી હતી. દેવરાજે બદલાઈ ગયેલા બંડલની વાત કરી. સરોજે કહ્યું કે પોતે પણ ભૂલથી પરિમિતની પત્ની બેઠી હતી. પણ દેવરાજે એ વાત ન ઉચ્ચારવા જણાવ્યું.સરોજે પૂછ્યું, “તમ મને ભૂલી શક્યા છો?” દેવરાજે જવાબ આપ્યો કે એના કામમાં એ ભૂલી ગયો હતો. એના પ્રેમની યાદ આવતી ન હતી. સરોજે જણાવ્યું કે એ દેવરાજ ભૂલી ગયો હતો. એના પ્રેમની યાદ આવતી ન હતી. સરોજે જણાવ્યું કે એ દેવરાજને ભૂલી શકતી ન હતી. પણ દેવરાજે પોતાને ભૂલી જવા જણાવ્યું. તે બસમાં બેઠો ત્યારે એણે થયું કે સતત કામમાં ડૂબી રહેવાના સંકલ્પ પાછળ સતત સરોજની યાદ હતી.

વરસાદ ખેંચાયો, વાદળાં દોડમદોડ કરે, પણ રાત પડે ત્યારે તારા નીકળે. કુદરત રૂઠી હતી. વળી નવીન કેડલ હારી ગયો હતો. તેથી એ અને એનો પક્ષ તથા સાથીઓ પણ રૂઠ્યા હતા. દુકાળ આગળ વધતો હતો. માલધારીઓ ઢોર લઈ ગુજરાત તરફ જતા હતા. લોકોદેવા માસ્તરને વિનંતી કરતાં. સરકારી કામ શરૂ કરાવવા દેવરાજ મથતો હતો. ઢોર મરતાં હતાં, માણસો મરતાં હતાં. બીજાં કંદમૂળ અને પાંદડાં ખાઈને ગુજરાન ચલાવતાં હતાં. કેટલીક જગાએ સરકારી કામ શરૂ થયાં હતાં પરંતુ દેવરાજનાં ગામોમાં થતાં ન હતાં. રાજકારણ વચ્ચે આવતું હતું. દેવરાજ શંભુ ભટ્ટને મળ્યો. તેમણે બંધનું કામ શરૂ કરાવવા કહ્યું. મુત્સદ્દી શંભુ ભટ્ટે આશા આપી કે કામ થઈ રહેશે, કેટલીક વિધિઓ કરવી પડે તે વર્ણવ્યું અને દેવરાજનેજીતી લેવા એના તાલુકાનાં કામ પણ શરૂ થશે એવું આશ્વાશન આપ્યું.

કામ થવા લાગ્યું. પણ એમાંય સરકારી અમલદારો વચ્ચેથી પૈસા ખાતા. જાણ થાય ત્યારે દેવરાજ લડી લેતો. મામલતદાર જેવો કોઈક અધિકારી મદદના બદલામાં છોકરીઓની માંગણી પણ કરતો. સ્ત્રીઓને જાત પણ વેચવી પડતી. લોકો લૂંટફાટ કરવા ઉશ્કેરે છે એવું તહોમત મૂકી દેવરાજની ધરપકડ કરાવી પરંતુ આપા રાણીંગનું હૃદય પરિવર્તન થયું હતું. તે જાતે દેવરાજને છોડાવવા રાતોરાત શંભુ ભટ્ટ પાસે ગયો અને કહ્યું કે પોતે દેવરાજને છોડાવવા આવ્યો હતો. શંભુ ભટ્ટે ગુલાંટ મારી. પોતાની જાણ બહાર ધરપકડ થઈ હતી એમ જણાવી દેવરાજને છોડવાનો ડી.એસ.પી..નો હુકમ પી.એસ.આઈ.ને આપ્યો. દેવરાજ તો પીડાતા લોકોની સહાય માટે ચાલી નીકળ્યો. લોકો જમીનમાંથી 'લોઢા' નામનું કંદમૂળ ખાઈને અને પાંદડા ખાઈને જીવતા હતા. દેવરાજના પિતાનું મૃત્યુ થયું. લોકો ઢેબરાં બાંધીને આવ્યા કારણ કે દેવરાજ બાપ પાછળ ખર્ચ કરવા ઇચ્છતો ન હતો. લોકોનો એવો પ્રેમ જોઈ દેવરાજ પરવશ બની ગયો. તે ગામેગામ ફરતો હતો. લોકોને હિંમત રાખવા કહેતો. લોકોની યાતનાની વાતો સાંભળીને એ રડી પડતો. એ અધિકારીઓના અન્યાય સામે લડતો. લોકો અને બાળકો પાણી માટે ટળવળતાં.

એકવાર દેવરાજ મેરુપર પહોંચ્યો ત્યારે તેણે એક મહિલાને જોઈ તે ઓળખી ગયો. એ તો સરોજ. સરોજે કહ્યું કે એ દેવરાજના કામને સ્પોટ પર જોવા આવી હતી. દેવરાજે કહ્યું ક એણે સરકારી કામ જોયું હશે પણ સાચું કામ તો માણસના હૃદયમાં થાય છે એ એણે જોયું છે નહિ? સરોજે રસ્તામાં કહ્યું, "દેવરાજ, આટલું બધું કામ કેમ કરી શક્યા? તમારું ગજું આટલું મોટું હશે એ બાપુજી જાણતા હોત તો...."

દેવરાજે કહ્યું: "-તો આ લોકોનો અસીમ પ્રેમ મને ન મળ્યો હોત."

સરોજે પૂછ્યું: "મારા પ્રત્યે તમારા મનમાં કટુતા હતી?"

દેવરાજે કહ્યું: "ના"

સરોજે પૂછ્યું કે ધરતી વરસાદથી ભીંજાય તેમ એમાંથી કશુંક ઊગી નીકળે? તો હવે એક જ ધરતી છે. એક જ આકાશ છે ને એક જ વરસાદ છે. સરોજ કશું ન બોલી, તેને થયું દેવરાજ એક કવિતા જીવી રહ્યો હતો.

નવલકથામાં આદિ, મધ્ય અને અંતની સુસ્લિષ્ટતા સિદ્ધ કરવાનો અભિગમ પ્રચલિત ગણાય છે. લેખકની કળા ત્રણ વિભાગમાં એ સુસ્લિષ્ટતા સિદ્ધ કરવામાં છે. અહીં કશું એબ્સર્ડ નથી. અહીં કશું દુર્બોધ નથી. નવલકથામાં આલેખાયેલા બધાં જ પાત્રોને પોતાની વિશેષતા છે.

આ નવલકથાની વસ્તુસંકલના એવી રીતે થઈ છે કે દેવરાજનું પાત્ર કેન્દ્રસ્થાને છે. 'આંસુ ભીનો ઉજાસ' એક આખા પંથકનો આતમરામ જગ્યાની પણ આ કથા છે. એક વાર નહિ, બબ્બે વાર પંથકમાં દુષ્કાળ પડ્યો એ વખતે દેવરાજે લોકોને જે હિંમત આપી, પોતાનું હૈયું તરફડે, પણ બહાર તો હિંમત-હિંમત. બધાંય દુઃખો સામે, બધી આસમાની સુલતાની સામે અણનમ રહેતાં શીખવ્યું, તેનાં પ્રકરણોને વર્ણનો અમૂલો દસ્તાવેજ છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગ્રામસેવા કે ગ્રામ પુનર્રચનાની નવલકથાઓ લખાઈ છે. દા.ત. 'ગ્રામલક્ષ્મી', 'ગાંઠ છૂટ્યાની વેળા' પાત્ર આદિવાસી વિસ્તારમાં એકલમલની જેમ સેવા કરનારની કથા છે. પણ 'આંસુ ભીનો ઉજાસ' નવલકથાની કથાવસ્તુની સંકલના એવી રીતે ઉત્તમ થઈ છે કે જુદા પ્રકારનું કથાવસ્તુ રજૂ થયું છે. તે એક પંથકના ગ્રામજનોને ઊંચે માથે, પોતાનાં કાંડાં પર જીવતા અને લડતા કરવા માટે છે. અહીં વ્યક્તિત્વ બહાદુરી નથી, એક વેરવિખેર ગ્રામસમાજમાં રચનાત્મક કામની જે બાજુ વિસરાઈ ગઈ છે. તે અન્યાયના સામનાના શક્તિ પ્રાગટ્યની આ કથા છે.

દુષ્કાળનું વર્ણન પન્નાલાલની 'માનવીની ભવાઈ'માં હચમચાવી મૂકે તેવું છે. તેમાં જે ગદ્યની શક્તિ પ્રગટ થઈ છે. તે અસાધારણ છે. દિલીપ રાણપુરાનાં આ વર્ણનો તે ગદ્યને સીમાડે ભલે ન પહોંચે પણ આ વર્ણનોમાં જે વિશેષતા છે તે તેમાં આવતાં વ્યક્તિચિત્રણોની, ઘરડાં, છોકરાં-છૈયાં, ખાલી ઘરમાં સૂનમૂન બેઠેલી મા-દીકરીઓ, આ બધું હચમચાવી મૂકે તેવું છે. કોઈક જગ્યાએ કરુણ ગાઢો, અતિ ગાઢો લાગે છે,પણ એકંદરે મૃત્યુનાં જડબામાં સપડાયેલાં, જીવવા માટે બાથોડિયાં ભરતાં ક્યારેક ટેકીલા, ક્યાંક ભાગી પડતાં અસંખ્ય લોકોના પ્રતિનિધિ સમા એ જીવંત ચિત્રો છે.

આ નવલકથાની વસ્તુસંકલના એવી રીતે થઈ છે કે નવલકથાની કથાવસ્તુમાં લોકશક્તિને નૈતિક આધાર આપવાનો આ રાહ છે. લોકશક્તિને નૈતિક-ધોરણ તે નવરચનાનો મંત્ર છે. દેવરાજની આ વાત કેટલાક લોકોમાં દુકાળ વખતે પણ જળવાઈ રહી છે. હક્કનું ખાવા માટે તે લડવા તૈયાર છે. અણહક્કનું લેવું તેમણે અગ્રાહ્ય છે.

એક રાહતકામ પર જઈ પૂછે છે: "ઘડી સરકારી નિયમ મુજબ મળે છે?"

"હા- પણ સમયસર મળતી નથી."

"પૂરતી મળે છે?"

"ના- ક્યારેક રૂપિયા બે રૂપિયા ઓછા થઈ જાય છે"

"ફરિયાદ કેમ નથી કરતા?" "ફરિયાદ કોણ સાંભળે , દેવા માસ્તર? તું ઘણુંયે કરે છે, અમે સમજીએ છીએ, તું એકલપંડે કેટલે ઠેકાણે પૂગી વળે? એટલે જ અમે ના જીરવાય તંઈ તને કહીયે."

દિલીપ રાણપુરાની એ પ્રશસ્ય સિદ્ધિ છે કે લોકોની આ સમજને નોંધી શક્યા છે.

આમ, 'આંસુ ભીનો ઉજાસ' નવલકથાની વસ્તુસંકલનામાં કથાવસ્તુ, પાત્રો, સંવાદો, વર્ણનો, દુષ્કાળનું વર્ણન, પ્રસંગોનું નિરૂપણ, લોકોની તળપદી બોલી સમગ્ર ગ્રામીણ પરિવેશ, આરંભ અને અંત, સ્વાર્થી રાજકારણીઓ અને સડેલા તંત્ર તળે લાલચુ અને ભ્રષ્ટ અધિકારીઓ- કારકુન દ્વારા ડગલે ને પગલે થતી પરેશાની તેમજ રૂકાવટોનાં આલેખનો વાસ્તવિક અને જીવંત બન્યાં છે.

(આંસુ ભીનો ઉજાસ, લે: દિલીપ રાણપુરા, પ્ર: આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ. પ્ર.આ.:૧૯૮૪, મૂલ્ય: ૫૨/- રૂપિયા)

કોરોના કોવિદ -19 મહામારી સમયગાળા દરમિયાન ઓનલાઈન અભ્યાસ કરતા વિધાર્થીઓના વાલીઓના અભિપ્રાયોનો અભ્યાસ

6

ડૉ. સમીર બી વાઘરોડીયા

મુખ્ય શિક્ષક મોદજ કુમાર શાળા તા.મહેમદાવાદ જી.ખેડા

પ્રસ્તાવના

ભારતનું ભાવી વર્ગખંડમાં ઘડાઈ રહ્યું છે ત્યારે કોરોના કોવિદ- 19 એ વર્ગખંડનું કાર્ય સ્થગિત કરી દીધુ છે ત્યારે વર્ગખંડનું કાર્ય ટેકનોલોજીના માધ્યમથી શરૂ થઈ રહ્યું છે ,આ કોરોનાવાયરસ ના સમયગાળા દરમિયાન જે બાળકો ઓનલાઇન દ્વારા અધ્યયન કરે છે તે બાળકોના વાલીઓના અભિપ્રાયો નો અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે બાળકો ઓનલાઇન દ્વારા ભણવામાં મુશ્કેલી પડે છે કે કેમ તેમને ભણવામાં રસ પડે છે કે કેમ ,કે પછી તેમને કોઇ શારીરિક કે માનસિક તકલીફ પડે છે કે કેમ તે જાણવા અભ્યાસકે આ અભ્યાસ હાથ ધર્યો છે

સમસ્યા કથન

કોરોના કોવિદ-19ના લોકડાઉન દરમિયાન ઓનલાઈન દ્વારા અભ્યાસ
કરતા વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓના અભિપ્રાયોનો અભ્યાસ

અભ્યાસના હેતુઓ

૧.ઓનલાઇન દ્વારા અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓના અભિપ્રાયોનો અભ્યાસ કરવો

વ્યાપવિશ્વ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ખેડા જિલ્લાના મહેમદાવાદ તાલુકાનાના વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓનો વ્યાપવિશ્વમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે

નિદર્શ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં મોદજ ક્લસ્ટરની ૧૨ શાળામાંથી દરેક શાળાના ૧૦-૧૦વાલીઓ મળીને કુલ ૧૨૦ વાલીઓને નિદર્શમાં આકસ્મિક રીતે લેવામા આવ્યા હતા.

સંશોધન પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત અભ્યાસસર્વેક્ષણ પદ્ધતિથી કરવામાં આવ્યો હતો

સાધન

સંશોધન દ્વારા અભિપ્રાય ની રચના કરવામાં આવી અને તજજ્ઞો મોકલવામા આવી અને તજજ્ઞો દ્વારા આ અભિપ્રાયવલી ની ચકાસણી કર્યા બાદ 10 વિધાનો અભિપ્રાયવલી માં પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

માહિતી એકત્રીકરણ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં માહિતી એકત્રીકરણ કરવા માટે વાલીઓના અભિપ્રાયો ગુગલફોર્મ ભરાવવામાં આવ્યા હતા

માહિતીનું વિશ્લેષણ

સંશોધનમાં માહિતી એકત્રીકરણ કર્યા બાદ ટકાવારી દ્વારા માહિતીનું વિશ્લેષણકરવામાં આવ્યું હતું

ક્રમ	વિધાનો	હા	ના	ખબર નહી	ચાર્ટ
1	બાળકોને ઓનલાઇન ભણાવવાજોઈએ	81.3	15.6	3.1	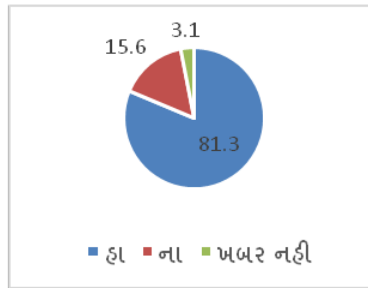
2	ઓનલાઇન ભણાવતી વખતેબાળકોનો વિકાસ થશે	68.7	25	6.3	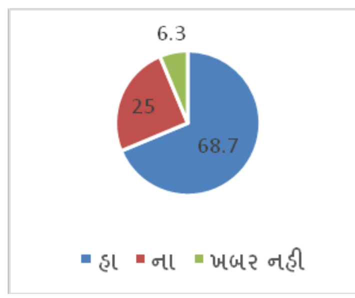
3	બાળકનું મૂલ્યાંકન કરીશકો છો	78.1	18.8	3.1	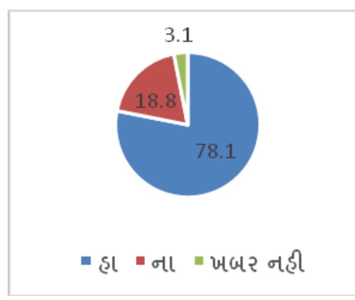
4	ટેકનોલોજીમાત્ર અભ્યાસમાં માત્ર મદદ કરી શકે	78.1	18.8	3.1	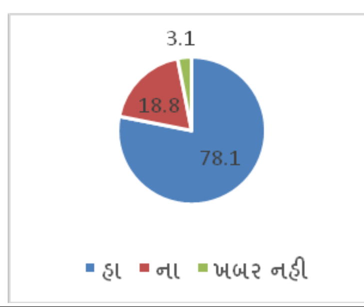

5	બાળકોના સમયનો સદઉપયોગથશે	84.4	15.6	0	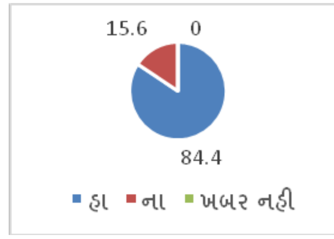
6	વાલીનીમદદની જરૂર પડે છે	78.1	18.8	3.1	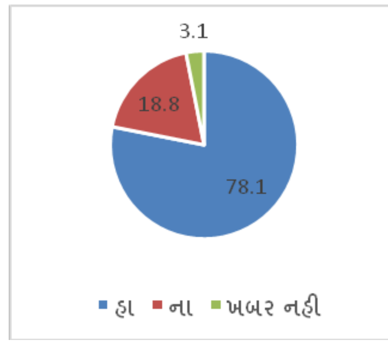
7	શિક્ષકનાપ્રત્યક્ષ શિક્ષણને વધુ પસંદ કરો છો	84.4	15.6	0	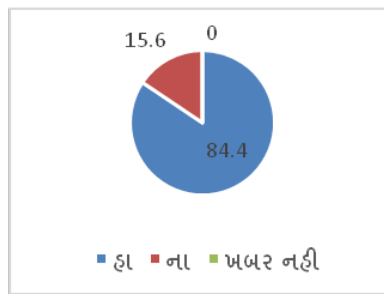
8	ઓનલાઇનભણતી વખતેમુશ્કેલી અનુભવે છે	71.9	15.6	12.5	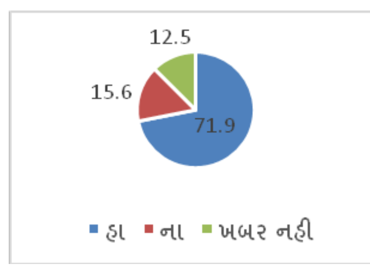
9	મૂલ્યોઅને સિદ્ધાંતો નો વિકાસ થશે	53.1	40.6	6.3	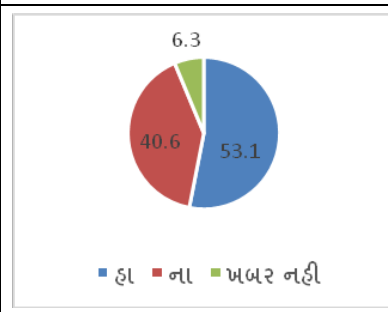

10	બાળકોને શારીરિક કેમાનસિક તકલીફ પડે છે.	50	46.9	3.1	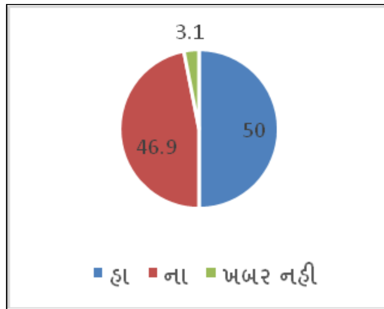

ઉપરોક્ત માહિતીને ધ્યાનમાં રાખીને નીચે મુજબનું અર્થઘટનજોવા મળ્યું હતું

1)કોરોના સમયગાળામાં બાળકોને ઓનલાઇન ભણાવવા જોઈએ કે કેમતેના સંદર્ભે 81%વાલીઓ ઓનલાઇન દ્વારા અભ્યાસ કરાવાની તરફેણમાં જોવા મળ્યા હતા

2)૬૮ ટકા વાલીઓ ઓનલાઇન દ્વારા ભણાવતી વખતે બાળકોનો વિકાસ થશે તેવું માને છે.

3)ઓનલાઇન દ્વારા બાળકો ભણે છે તેનું મૂલ્યાંકન કરી શકાય છે કે કેમ ? તેના સંદર્ભે ૭૮ વાલીઓ ઓનલાઇન અભ્યાસ કરાવવાની તરફેણમાં જોવા મળ્યા હતા

4)ઓનલાઇન દ્વારા અભ્યાસ કરતી વખતે ટેકનોલોજી માત્ર અભ્યાસમાં મદદરૂપ બની શકે છે કે કેમ તેના સંદર્ભમાં ૭૮ ટકા વાલીઓએ સંમતિ દર્શાવી હતી

5)૮૪ ટકા વાલીઓ એવું માને છે કે બાળકોના સમયનો સદ ઉપયોગ થાય છે

6)ઓનલાઇન અભ્યાસ કરતી વખતે 78% વાલીઓને વિદ્યાર્થીઓની મદદ કરવી પડે છે

7)શિક્ષકના પ્રત્યક્ષ શિક્ષણને 84% વાલીઓ પસંદ કરે છે.

8)ઓનલાઇન ભણતી વખતે બાળકો મુશ્કેલી અનુભવે છે તેના સંદર્ભે 72% વાલીઓએ સંમતિ દર્શાવી છે

9)બાળકો જ્યારે ઓનલાઇન ભણે છે ત્યારે તેમનામાં મૂલ્યો અને સિદ્ધાંતો નો વિકાસ થાય છે કે કેમ? તેના સંદર્ભમાં ૫૩ ટકા વાલીઓએ સંમતિ દર્શાવી હતી

10)૫૦ ટકા વાલી એવું માને છે કે ઓનલાઈન દ્વારા ભણતી વખતે બાળકોને શારીરિક અને માનસિક તકલીફ પડે છે.

તારણો

ઉપરોક્ત વિશ્લેષણને ધ્યાને લેતા તારણો જોવા મળ્યા હતા કે,ઓનલાઇન દ્વારા અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓ કોરોનાની મહામારી દરમ્યાન બાળકોને ઓનલાઇન ભણાવવા જોઇએ તેવુ માને છે અને ઓનલાઇન દ્વારા ભણાવતી વખતે બાળકોનો વિકાસ થશે તેમજ બાળકોના સમયનો સદ ઉપયોગ થશે વળી મૂલ્યો અને સિદ્ધાંતો નો વિકાસ કઇક અંશે પણ થશે

ઓનલાઇન દ્વારા અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓ કોરોનાની મહામારી દરમ્યાન બાળકોને ઓનલાઇન ભણાવવામાંમુશ્કેલી અનુભવે છે અને ઓનલાઈન દ્વારા ભણતી વખતે બાળકોને શારીરિક અને માનસિક તકલીફ પડે છે.તેમજ વાલીઓને વિદ્યાર્થીઓની અભ્યાસ કરતી વખતે મદદ કરવી પડે છેતેવુવાલીઓના અભિપ્રાયો દ્વારા જોવા મળ્યું હતુંપરંતુ ઓનલાઇન દ્વારા અભ્યાસ કરતા શિક્ષકના પ્રત્યક્ષ શિક્ષણને વધુ પસંદ કરે છે.

સારાંશ

વિદ્યાર્થીઓ કોવિદ-19 ના મહામારી ના સમયગાળા દરમિયાન ઓનલાઈન દ્વારા અભ્યાસ કરવામાં વાલીઓએ સહમતિ દર્શાવી હતી જેથી કહી શકાય કે આ સમયગાળા દરમિયાન ઓનલાઈન દ્વારા શિક્ષણ મેળવવું એ આશીર્વાદ સમાન છેપરંતુ ઓનલાઇન દ્વારા અભ્યાસ કરતા શિક્ષકના પ્રત્યક્ષ શિક્ષણને વધુ પસંદ કરે છે

Reference

Abasques, J. (2002). **Comparative Study of e-learning Approach and Traditional Approach in Teaching Introductory Accounting.** Retrieved December 25,2007, from http://www.shvoong.com/social-sciences/education/1617277-comparative-study-learning-approach-traditional/

Buch, M. B. (Ed.) (1991). **Forth Survey of Research in Education.** New Delhi : NCERT

Dobrzanski, L.A. &Brom,F. (2008). ***The Assessment of teaching materials science subjects using e-learning method***. Journal of Achievements in Materials and Manufacturing Engineering, 30(2), Retrieved August 10, 2007, from http://www.journalamme.org/papers_vol30_2/30216.pdf

Duffy, T.M. and Jonassen, D.H. (Eds.) (1992). ***Constructivism and Technology of Instruction : A Conversation.*** Hillsdale. NJ : Erlbaum.

Jolliffe, Alan; Ritter, Jonathan and Stevens, David (2003). ***The Online Learning***. New Delhi: Crest Publishing House.

Jonassen, D.H. and Roher - Murphy, Lucia (1999).Activity Theory as framework for Designing Constructivist Learning Environments. ***Educational Technology: Research and Development***.Vol. 47 (1).

Jyothi, K. B. S. (2002). Impact of Computer-based Learning On Students Of Chemistry. ***EDUTRACKS.*** Vol. 6(8), 26-27.

Kandhiravan, S.(1999). Effectiveness of Computer Assisted Instruction in Relation to Students Use of Self-regulated Learning Stratagies. ***Indian Educational Abstracts***. Vol.3(2), 29-31.

Krishna Kumar R. and V. Ambedkar. (2004). A Study On Effectiveness Of Computer Assisted English Language Learning. ***Anweshika : Indian Journal of Teacher Education***. Vol. …, 68-77.

Malliga, T. (2003). Relative Effectiveness among Different strategies of Computer Mediated Multimedia Presentation in Teaching and Learning of Chemistry at

Higher Secondary Stage. ***Indian Educational Abstracts.***Vol. 6(2),10-11.
Sidhu, K.S.(1985).***Methodology of Research in Education.***Starling Publication (Pvt)
Ltd.
Siemens, G.(2004). ***Categories of eLearning.*** Retrieved March 7, 2008, from http// www.elearnspace.org/Articles/elearningcategories.htm
Whattananarong, K.(2002). ***The Effects of Internet-based Teaching and Learning Systems on Learners.*** Retrieved November 12, 2007,from www.thefreelibrary.com/The+ Effects+ of+ Internet Based+ Teaching+ and+Learning

.

7

ઉતથ્યગીતામાં રાજધર્મ

મનિષા એલ. સોલંકી

શોધ છાત્રા, મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર

પ્રત્યેક વસ્તુનો પોતાનો ધર્મ હોય છે.તેમાંથી જો ધર્મ નાશ પામે તો તે વસ્તુનું વસ્તુત્વ જ નાશ પામે ! દાહકત્વ અને પ્રકાશત્વએ અગ્નિના ધર્મ છે.જો તેની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તો તે માત્ર લાકડું જ બની રહે છે.જે-તે વસ્તુ કે વ્યકિતનો મૂળભૂત ધર્મ બહારથી આવતો નથી પણ જે-તે વ્યકિત કે વસ્તુમાં ઓતપ્રોત હોય છે;તેને દૂર કરી શકાતો નથી.મનુષ્યને મનુષ્ય તરીકેની ઓળખ આપે અને એ જ સ્વરૂપે તેને સ્થિરતા આપે તે છે 'ધર્મ'.

અત્રે 'ધર્મ' એટલે કર્તવ્ય કે ફરજના અર્થમાં મૂલવવાનો આશય છે.રાજાએ શાસનકાળ દરમિયાન જે ફરજ,કર્તવ્યનું પાલન કરવાનું હોય છે તેને 'રાજધર્મ' કહેવાય.મહાભારતના શાંતિપર્વ અંતર્ગત રાજધર્માનુશાસન ઉપપર્વના અધ્યાય ૯૦ અને ૯૧માં રાજધર્મ નિહિત છે તે વર્ણવવાનો હેતુ છે.

ઉતથ્યગીતા બે અધ્યાયમાં વર્ણિત છે.અધ્યાય ૯૦માં ૪૧ શ્લોક છે જ્યારે અધ્યાય ૯૧માં ૬૦ શ્લોક છે.ભીષ્મપિતામહ યુધિષ્ઠિરને રાજધર્મનો ઉપદેશ આપવા માટે અંગિરસ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલાં મહાબ્રહ્મવેતા ઉત થય મુનિએ યુવનાશ્વના પુત્ર માંધાતા રાજાને જે ધર્મ શિક્ષણ આપ્યું હતું તે સંપૂર્ણ રીતે કહે છે.ઉતથ્યમુનિના મુખે જે ઉપદેશ ગવાયો તે 'ઉતથ્યગીતા'.

યુધિષ્ઠિર ભીષ્મપિતા સમક્ષ રાજધર્મ જાણવાની જીજ્ઞાસા વ્યક્ત કરે છે ત્યારે ભીષ્મપિત ઉતથ્ય મુનિએ માંધાતા રાજાને જે રાજધર્મનું શિક્ષણ આપ્યું હતું તે પ્રસ્તુત કરતા કહે છે -

राजा चरति चेद् धर्मे देवत्वायैव क्ल्यते ।
स चेदधर्मे चरति नरकायैव गच्छति ॥
(મહાભારત શાં. પ. ૯૦/૪,પૃ.નં.૪૬૫૬)

અર્થાત્ - "રાજા જો ધર્માચરણ કરે છે તો દેવ સમાન ગણાય છે; પણ જો અધર્માચરણ કરે છે, તો નરકમાં જ જાય છે".

રાજા પ્રજા માટે દેવ સમાન છે.સ્વધર્મમાં વર્તનારા રાજાના બધાં કાર્યો સિદ્ધ થાય છે.ઉતથ્યમુનિ રાજા માટે 'હે તાત ! ' એવું સંબોધન કરતા કહે છે કે - "હે તાત ! જે સમયે અધર્મની પાપી પ્રવૃતિને અટકાવવામાં આવે નહિ તે સમયે સત્પુરૂષો 'અમુક વસ્તુ મારી છે 'એમ ધર્મ દૃષ્ટિએ કહી શકતા નથી અને લોકોમાં કોઈ પ્રકારની વ્યવસ્થા રહેતી નથી."રાજ્યની સુવ્યવસ્થા માટે ધર્માચરણ આવશ્યક છે.કારણ કે અધર્મના કારણે દેવોની પુજા થતી નથી; પિતૃઓના શ્રાદ્ધ થતાં નથી; અતિથિઓ પૂજાતા નથી; બ્રાહ્મણો બ્રહ્મચર્ય પાળીને વેદાધ્યયન કરતા નથી;યજ્ઞો કરતા નથી અને શરીરો જાણે કપાઈ ગયા હોય તેમ, સર્વ પ્રાણીઓના મન વિહ્વળ રહે છે.'જેની અંદર ધર્મ વિરાજમાન હોય તેને જ ઋષિઓ રાજા કહે છે.' "જેના રાજ્યકાળમાં ધર્મનો લય થાય છે,તે રાજાને દેવો '**वृषल**' કહે છે; કારણ કે '**वृष**' એટલે ભગવાન ધર્મ અને તેનો જે '**अल**' એટલે નાશ કરે છે તે હેતુથી દેવો અધર્મી રાજાને '**वृषल**' કહે છે. માટે જેમ બને તેમ ધર્મની વૃદ્ધિ જ કરવી.*૧ સર્વ પ્રાણીઓની વૃદ્ધિ અર્થે ધર્મની વૃદ્ધિ કરવી. ધર્મનું મૂળ બ્રહ્મણો છે,માટે તેઓની સદા પુજા

કરવી. "બ્રાહ્મણોની ઈચ્છા પ્રમાણે નહિ કરવાથી રાજાઓને ભય રહે છે,તેઓના શત્રુઓ વધી પડે છે અને મિત્રો પણ શત્રુ બની રહે છે."*૨ આ વાતને સ્પષ્ટ કરવા માટે ઉતથ્યમુનિ એક ઐતિહાસિક દ્રષ્ટાંત આપતા કહે છે -

ब्राह्मणानां सदासूयाद् बाल्याद् वैरोचनो बलिः ।
अथास्माच्छ्ररपाकामद् यास्मिन्नासीत् प्रतापिनी ।।

(મહાભારત શાં. પ. ૯૦/૨૪ , પૃ. નં. ૪૬૫૮)

"વિરોચનનો પુત્ર બલિરાજા પૂર્વ બાલ્યાવસ્થાથી જ હંમેશા બ્રાહ્મણોની ઈર્ષા કર્યા કરતો,તેથી તેનામાં વસી રહેલી પ્રતાપિની રાજ્યલક્ષ્મી તેનો ત્યાગ કરીને દૂર નાસી ગઈ હતી."અને બલિરાજાનો ત્યાગ કરીને તે રાજ્યલક્ષ્મીએ ઈન્દ્રનો આશ્રય કર્યો.જેના કારણે બલિરાજાને ખૂબજ પશ્ચાતાપ થયો.પોતાને બ્રાહ્મણોની ઈર્ષાનું ફળ મળ્યું તે તેમણે જાણ્યું માટે ક્યારેય પણ રાજાએ બ્રાહ્મણોની ઈર્ષા કે અપમાન કરવું નહિ.જેથી રાજ્યલક્ષ્મી રાજાનો ક્યારેય ત્યાગ ન કરે.મનુસ્મૃતિકારે મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે -

ब्राह्मणान्पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः ।
त्रैविघवृध्दान्विदुषस्तिष्ठेतेषां च शासने ।।

वृध्दांश्च नित्यं सेवेत विप्रान्वेदविदः शुचीन् ।
वृध्दसेवी हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ।।

(મનુસ્મૃતિ ૭/૩૭,૩૮ , પૃ.નં.૧૩૧)

"સવારમાં ઊઠીને રાજાએ ત્રણ વેદોના જ્ઞાનથી વૃદ્ધ ગણાતા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની સેવા કરવી અને તેમની આજ્ઞામાં રહેવું.રાજાએ વૃદ્ધ,વેદ જાણનાર અને પવિત્ર બ્રાહ્મણોની નિત્ય સેવા કરવી;કારણ કે(એવા)વૃદ્ધોની સેવા કરનારને રાક્ષસો પણ નિરંતર પૂજે છે." ઉતથ્યમુનિ રાજાના ઉત્કર્ષ માટે અભિમાન,દંભ,અધર્મનો ત્યાગ કરવાનું જણાવે છે.જો રાજા પ્રમાદી બની જાય તો આ જગતમાં મહાન દોષ ઉત્પન્ન થાય છે.તેની અસર પ્રજાજનો,પશુઓ,પક્ષીઓ અને ઋતુઓ પર પણ થાય છે." જે સમયે રાજા ધર્મનો ત્યાગ કરીને પ્રમાદી બની જાય છે, તે સમયે મનુષ્યોમાં કોઈપણ 'આ વસ્તુ મારી છે' એમ કહી શકતો નથી."*૩ વિધાતાએ દુર્બળ પ્રાણીને માટે જ રાજારૂપ બળની ઉત્પત્તિ કરી છે.તેથી સર્વ પ્રકારે દુર્બળ પ્રાણીઓનું રક્ષણ થાય તે કર્તવ્ય રાજાનું બની રહે છે.આવા દુર્બળ પ્રાણીઓ હંમેશા અપમાનિત થતા હોય છે.જેથી તેની ક્રોધ ભરી દ્દષ્ટિનો શિકાર ન બનવું પડે તેનો ખ્યાલ રાખવો કારણ કે તેની ક્રોધભરી દ્દષ્ટિ બાંધવો સહિત કૂળને બાળી નાખવા સક્ષમ છે અને ફરી ક્યારેય તેમાં અંકુર ફૂટતાં જ નથી.વળી,ગરીબો પાસેથી કર પણ ન ઉઘરાવવાની સલાહ આપે છે. એક રાજા તરીકે ન્યાયની વિભાવના સમજાવતા ઉતથ્યમુનિ કહે છે -

यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत् पौत्रेषु नप्तृषु ।
न हि पापं कृतं कर्म सधः कलति गौरिव ।।

(મહાભારત શાં.પ. ૯૧/૨૧,પૃ.નં.૪૬૬૦)

કોઈપણ વ્યકિત પર ખોટા દોષારોપણ નાખીશ નહીં, પરીક્ષા કર્યા વિના દુર્બળને દુઃખી કરવાથી તે પશુઓ તથા કુળનો સંહાર કરી નાખે છે. કર્મ મનુષ્યને ક્યારેક છોડતું નથી. "હરકોઈ મનુષ્યે કરેલું પાપકર્મ તેને પોતાને જ ફળદાતા થાય છે, પણ તે પોતાને જો ફળ ન આપે તો તેના પુત્રોને, પુત્રોને નહીં તો પૌત્રોને અને પૌત્રોને નહીં તો પ્રપૌત્રોને પણ પોતાનું ફળ અવશ્ય આપે છે; કારણ કે પૃથ્વીમાં વાવેલુ બીજ જેમ તુરંત જ ફળદાયક થતું નથી." રાજયની પ્રજાનું ભરણ-પોષણ થાય, કામ-ધંધો મળી રહે, અત્યાચારનો ભોગ ન બને- આ તમામ કર્તવ્ય રાજાનું હોય છે. જો રાજા તેમાં કાળજી ન

રાખે તો તેના ભોગ પોતે જ બને છે. રાજયની પ્રજા જો પાપાચરણ કરે તો તેનું ફળ પણ રાજાએ ભોગવવું પડે છે. તેથી દુષ્ટોને સજા કરવી તે રાજાનો ધર્મ છે.

જે રાજા પોતાના મંત્રીઓનું માન જાળવીને યોગ્ય મંત્રણા નથી કરતો તેના રાજયની વૃદ્ધિ થતી નથી.મંત્રીઓ વિના રાજયની વ્યવસ્થા ન જળવાઈ તે ઉપદેશ માંધાતાને આપે છે. દરેક વ્યક્તિમાં ભિન્ન - ભિન્ન પ્રકારે આવડત અને કુશળતા હોય છે.તેથી તે મુજબ મંત્રીઓની નિમણુંક કરવી.મંત્રીઓ અને પ્રજાજનોની આવડતને સમયાંતરે બિરદાવવી જોઈએ.રાજાનો ઉત્તમ ધર્મ એ છે કે તે પોતાની સંપતિનો યોગ્ય ઉપયોગ કરે,અમાત્યોનું અપમાન ન કરે અને મદાંધ બની ગયેલા બળવાન શત્રુઓનો વિનાશ કરે. ન્યાયની બાબતમાં રાજાએ સમાન રહેવું જોઈએ. પોતાના પુત્ર અને ગમે તેવી પ્રીતિપાત્ર વ્યક્તિ પણ પાપાચરણ કરે તો તેને યોગ્ય દંડ દેવો તે રાજધર્મ છે.સંપૂર્ણ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞો કરીને શ્રદ્ધાપૂર્વક પરમાત્માનું પૂજન કરવું તે રાજધર્મ છે.કૃપણ,અનાથ અને વૃદ્ધોના શોકાશ્રુઓને લૂછી નાખવાં,મિત્રોનો અભ્યૂદય કરવો,શત્રુઓનો સંહાર કરવો,સત્પુરુષોનું પૂજન કરવું,સત્યનું પાલન,નિરંતર ભૂમિદાન,અતિથિ સત્કાર, ઈન્દ્રિયોનું દમન,રાગ-દ્વેષનો ત્યાગ કરવો- આ બધાં જ ધર્મપાલક રાજાના સુલક્ષણ છે. "જેમ યમરાજા સર્વ પ્રાણીઓને એક સરખી રીતે જ નિયમમાં રાખે છે તેમ સર્વ પ્રજાઓને નિયમમાં રાખીને રાજાએ સ્વધર્મપૂર્વક વર્તન કરવું જોઈએ."*૪ રાજાને સાક્ષાત્ ઈન્દ્રની જ ઉપમા આપવામાં આવે છે.તેથી રાજા જેને ધર્મ તરીકે જૂએ છે તે જ પરમ ધર્મ છે.રાજાને દંડનીતિનું યોગ્ય જ્ઞાન હોવું જોઈએ.મોટા-મોટા રાજષિઓએ પણ પૂર્વે જે સદાચારનું સેવન કર્યું હતું તે માર્ગનો તું આશ્રય કર. હે ભારત ! મહાતેજસ્વી દેવર્ષિઓ, પિતૃઓ અને ગંધર્વો ધર્મશીલ રાજાના આ લોકમાં અને પરલોકમાં વખાણ કરે છે.

ભીષ્મે કહ્યું : "હે યુધિષ્ઠિર ! ઉતથ્યમુનિએ એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે માંધાતાએ શંકાનો ત્યાગ કરીને તેમના કહેવા પ્રમાણે જ કર્યું અને આખી પૃથ્વી પર રાજયશાસન કર્યું. તે પ્રમાણે હે રાજા ! તમે પણ સારી રીતે ધર્માચરણ કરીને પૃથ્વીનું રક્ષણ કરો,જેથી તમને સ્વર્ગીય સ્થાન પ્રાપ્ત થાય.

આમ, યુધિષ્ઠિરને રાજધર્મનું શિક્ષણ યથાર્થ રીતે આપી શકાય તે માટે ઉતથ્યમુનિએ માંધાતા રાજાને જે રાજધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો હતો તે આપે છે. ઉતથ્યમુનિએ જે રાજધર્મનું જ્ઞાન આપ્યું તે સર્વકાલિન સાર્થક છે. જેમ વારંવાર અભ્યાસ કરવાથી જ્ઞાનમાં વધારો થાય છે તેમ ઉતથ્યમુનિના મુખે કહેવાયેલ રાજધર્મનો ઉપદેશ ત્રિકાલબાધિત છે. ખાસ પ્રકારે રાજાએ રાજધર્મનું જ્ઞાન માંધાતારાજાની માફક ઉતથ્યમુનિ જેવા ત્રિકાળજ્ઞાની પુરુષ પાસેથી મેળવવું જોઈએ.

****

પાદટીપ

*૧. **यस्मिन् धर्मो विराजेत तं राजानं प्रचक्षते ।**
यस्मिन् विलीयते धर्मस्तं देवा वृषलं विदुः ।।
(મહાભારત શાં.પ. ૯૦/૧૫, પૃ.નં.૪૬૫૭)

*૨. **तेषां ह्यकामकरणाद् राज्ञः संजायते भयम् ।**
मित्राणि न च वर्धन्तै तथामित्रीभवन्त्यपि ।।
(મહાભારત શાં. પ. ૯૦/૨૩, પૃ.નં.૪૬૫૭)

*3. **ममेदमिति नैकस्य मनुष्येष्ववतिष्ठिति ।**
त्यक्त्वा धर्मं यदा राजा प्रमादमनुतिष्ठति ।।
(મહાભારત શાં. પ. ૯૦/૪૧,પૃ. નં.૪૬૫૮)

*૪. **यमो यच्छति भूतानि सर्वाण्येवा विशेषतः।**

तथा राज्ञानुकर्तव्यं यन्तव्या विधिवत् प्रजाः।।

(મહાભારત શાં.પ.૯૧/૪૪ ,પૃ.નં.૪૬૬૧)

'બે દોકડા' : વાર્તામાં જોવા મળતું સામાજિક પ્રતિબિંબ

તુરી સુરેશકુમાર માંગીલાલ 'સૂર્યા'

શ્રી અને શ્રીમતી પી.કે.કોટાવાલા આર્ટ્સ કૉલેજ, પાટણ.

અનુસ્નાતક , ગુજરાતી વિભાગ

.

ગુજરાતી વાર્તાનું કલા તત્વ કે વાર્તાનું સ્વરૂપ સતત પરિવર્તિત રહ્યું છે કહેવાય છે કે 'દર દસકે' ઘણા નવા વાર્તાકારો પોતાની વાર્તાઓ લઈને આવતા હોય છે નવલિકા ક્ષેત્રમાં સર્જનના પ્રયત્નો એ સાહિત્ય સ્વરૂપ પ્રત્યે આશા જન્માવે છે એવી જ રીતે અમૃત પરમારનો પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ 'પંખીઘર' (૨૦૧૯)માં આપણને મળે છે. 'પંખીઘર'માં કેટલીક વાર્તાઓ પ્રમાણમાં લાંબી જોવા મળે છે પરંતુ ટૂંકી વાર્તામાં વસ્તુ પ્રમાણમાં નાનું હોય છે પણ તેના ગર્ભમાં વિશાળ સૃષ્ટિ સમાયેલી હોય છે **આ સંદર્ભે ઉમાશંકર જોશી નોંધે છે કે**: "ટૂંકી વાર્તા એટલે અનુભૂતિ કણ. એ અનુભૂતિમાં ચમત્કૃતિ હોવી જોઈએ... ટૂંકી વાર્તા છે લેખકની વિશિષ્ટ ભાવપરિસ્થિતિએ કથ્ય વૃતાંતની મદદથી લીધેલો કલાઘાટ". પરંતુ વસ્તુને બાદ કરતા એના વિષય તરફ ધ્યાન દોરીએ તો નિ:સંકોચ કહી શકાય કે વાર્તાઓનું વિષયવસ્તુ કંઈક અંશે ધૂમકેતુ શૈલીની યાદ અપાવે છે, જેમાં ગ્રામજીવન, કૌટુંબિક સમસ્યાઓ, સ્ત્રી-પુરુષની વિંટબણાઓ તથા કાળના ચક્રમાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપ બતાવતી વાર્તાઓ જોવા મળે છે જે ભાવકને મોહિત કરે છે.

'પંખીઘર'માં પંદર વાર્તાઓ ગ્રંથસ્થ થઈ છે જેમાં 'પંખીઘર', 'જેડીઓ', 'નોકરી', 'મામેરુ' , 'તમે કેવા ?', 'માંજરી', 'આબરૂ', 'દોસ્તી', 'પડઘા', 'બે દોકડા', 'ભડાકો', 'ગર્વભંગ', 'પાણીનું પાઉચ', 'એકાંત' અને 'માણસની ખોટ' જોવા મળે છે એમાંથી ફલક સંકુલ ધરાવતી વાર્તા જે સ્ત્રીની વેદના અને મજબૂરીનું સમાજ દર્શન કરાવતી વાર્તા 'બે દોકડા'ને આસ્વાદવાનો મારો ઉપક્રમ છે.

વાર્તાના વિષયવસ્તુના આરંભે દવાખાનાનું બિલ સળીયામાં પરોવતા કાળીની નજર સ્થિર થઈ. ઘડીભરમાં તો બધા બીલો, સુકવેલા નાણાં, દેવચંદ શેઠનું ઉઘરાણુ, તેને ઠપકો વળી એની વાસના ભરી નજર આ બધું યાદ આવતા કાળીની આંખો આંસુથી છલકાઈ. લખાને ઉધરસ ચડતા કાળી બોલી એ રેજો પાણી લાવું છું. પાણી આપતા બોલી :'જીવવું હોય તો આ બીડીના ઠૂંઠાં છોડો'આ સાંભળીને લખાય એને કહ્યું :'હવે આ જન્મમારામાં બાકીએ શું છે?' દેવલો હવે દાડીએ જતો થઈ ગ્યો એને પરણવાજે બસ આટલી ભલામણ. સાંજે મોડી રાત્રે કાળીને વિચાર આવ્યો દેવલા ને ભણાવો કે ઉઠાડી દેવો કારણ કે એના બે બાવડાજ ઘરની સાચી આવક. લખાને વર્ષોથી ટી.બીનું દર્દ હતું, એની દવા કાળી પૂરી પાડતી. કાળીના કુટુંબમાં ઝઘડો થયેલો એટલે એની માએ દિયર જેઠના વટ ઉપર કાળીને લખા સાથે પરણાવી, લખો તો વગડાનો વનેરૂજેવો જેથી કાળીના ગામમાં વાતો થતી 'કાગડો દહીંથરું લઈ

ગયો'. બે-ચાર આણા આવતી-જતી થઈને કાળીને દેવલો પેટે રહ્યો. એકવાર દેવચંદની દુકાને કરિયાણું લેવા જતા શેઠની નજર કાંટો ચૂકીને આ ફૂલ પર પડી અને પૂછ્યું :'અલ્યા કોના ઘરના છો?'કાળીએ બાજુમાં ઊભેલા છોકરાએ વડે જવાબ આપ્યો કે:'લખા- જેસંગ'ના ઘરથી. શેઠે માથું ધુણાવીતા જણાવ્યું લઈ જવું હોય તે લઈ જાઓ ગભરાતા નહીં, ત્યારબાદ તો કાળી શેઠને ત્યાં રોજ ચા, ગોળ, મીઠું, મરચું, તેલ, તમાકુ બધી જ વસ્તુ લેવા જતી. શેઠ પણ સમજતા હતા કે બીજો કોઈ રસ્તો નથી 'જવાની પણ ક્યાં જવાની છે?'ચાર છોકરાનો બાપ જાણે ફરી વાર યુવાનીમાં આવતો હોય એવી કાલીઘેલી વાતો કરવા લાગ્યો. નમતું જોખવું અને બે-ચાર બીડી પેટી જેવી વસ્તુઓ લખે પણ નહીં , એક ઘડીએ તો કાળીને આ બધું વહાલું લાગતું હતું. એકવાર શેઠે કાળી ને પૂછ્યું હવે લખાને કેમ છે? રૂપિયા જોવે તો લઈ જજો તમારું વ્યાજ ઓછું લઈશ બીજાના ચાર છ પણ તમારા 'બે દોકડા' લેશું. આ સાંભળી કાળી ફેકડો વાળી ચાલી નીકળી પણ ઉભી વાટમાં થયા કર્યું ઓછું વ્યાજ કેમ?. દેવચંદના ચોપડે કાળીનું ખાતું ચાલતું ને વ્યાજે રૂપિયા લેવાતા હતા. આ બધું દેવચંદ દર વખતે યાદ કરાવતો. સમયજતા દેવચંદને ખેતરમાં જાર વાઢવાની આવી તેથી તેણે કાળીને જાર ઉધડી આપીને કહ્યું તું એકલી આવજે જેથી પૈસા તારા જ ઘરમાં રહે વળી તને પાંચ રૂપિયા આપીશ એ પણ રોકડા. કાળી હા પાડીને ગઈ જેથી રાત્રે આખી રાત જાગતી આંખે દેવચંદ એ કાળી ના વિચારો કર્યા.

વાર્તાના અંત તરફ જતા દેવચંદે કાળીને જાર વાઢવા આપી જેથી સવારે વહેલો ઉઠ્યો એના મનમાં જાતજાતના પ્રશ્નો થવા લાગ્યા. કાળી ગઈ હશે કે નહીં ? એકલી હશે ? વગેરે... પછી એ દસ વાગ્યે દુકાન બંધ કરીને ખેતરે ગયો. ખેતરમાં જઈને કાળીને સીંગના દાણા આપવાને બહાને કાળીનું કાંઠું પકડ્યું. કબુતરી જેવી કાળી બોલી આ શું કરો છો શેઠ? ભાનમાં તો છો? શેઠ જવાબ આપ્યો 'ગાંડી હું તો ભોનમાં છું, તું ભોનમા આય, આ કંચન જેવી કાયા છે'આ શબ્દો ક્યારેય કાળીએ લખા પાસેથી નહોતા સાંભળ્યા , શેઠના મુખેથી સાંભળીને ઘડીભર ભાન ભૂલીને જાણે સ્વપ્નની દુનિયામાં ખોવાઈ ગઈ. ત્રીસ વર્ષથી સાચવી રાખેલું ચરિત્ર આજે શેઠે લૂંટી લીધું. ઘડીભરમાં જીવતર લૂંટાઈ ગયું ને માથોડા જારમાં કાળી ખોવાઈ ગઈ. થોડીવારમાં તેતરનું એક ટોળું દાણા ચણતું ઉડ્યું ને કાળી ફફડાટથી ડરીને જાગીને રડવા લાગી. શેઠે તેને સમજાવી હવે પાછો નહિ આવું અને બોલ્યા:'કોઈ હોય જોંણ નહિ હો, તારું વ્યાજ માફ અને મૂડીતો તારા હાથમાં જ માનજે અનુકૂળતાએ આપજે' અને છેલ્લે ખોડી બારામાંથી જતા બોલ્યા તારા વ્યાજના "બે દોકડા" માફ.

પાત્ર નિરૂપણ તરફ નજર કરતા જોવા મળે કે 'કાળી' આ વાર્તાનું મુખ્ય પાત્ર છે, જેનો પતિ લખો ટી.બીની બીમારીથી વર્ષોથી પીડાય છે અને પુત્ર દેવલો જે પાંચમા ધોરણમાં ભણે છે એવામાં કાળી મજૂરી કરીને પતિની દવા અને પુત્રને ભણાવવાની સવલત પૂરી પાડે છે. વાર્તાનો ખલનાયક

દેવચંદ શેઠ જે કાળીની મજબૂરીનો લાભ ઉઠાવી એના ચારિત્ર્યને દાગ લગાડે છે સાચી દ્રષ્ટિએ જોતાં અહીં કાળીનું પાત્ર નિર્દોષ જોવા મળે છે.

વાર્તામાં આવતા સંવાદો જોઈએ તો સર્જકની અલગ જ પ્રતિભા જોવા મળે છે અહીં જાત સાથેનો સંવાદ તો વળી પાત્ર પાત્ર વચ્ચે નો સંવાદ જોવા મળે છે. કાળી જ્યારે બે-ચાર આણા આવતી થઈ અને શેઠની દુકાને કરિયાણું લેવા ગઈ ત્યારે શેઠની નજર પહેલીવાર કાંટો ચૂકી ફૂલ પડી ત્યારે શેઠ અને કાળી વચ્ચે નો સંવાદ:- શેઠ: "અલ્યા કોના ઘરના છો?

કાળીએ બાજુમાં ઊભેલા છોકરાના કાન માં કીધું:'લખા-જેસંગ'

'લખા-જેસંગ'- શેઠે માથું ધુણાવતા કહ્યું :લઈ જાવ જે જોવ એ લઈ જાવ હો ગભરાતા નઇ"(પૃષ્ઠ - ૬૧). દેવચંદ શેઠ કાળીને જાર ઉધડી વાઢવા આપીને એકલી બોલાવે છે ત્યારે મનમાં થતો જાત સાથેનો સંવાદ: "કાળી પગના અંગૂઠાથી ધરતી ખોતરતી હતી. ઘડીભર તો વિચારોના વમળમાં ડૂબી ગઈ એકલી? માથોડું જારમાં એરુ ઝાંઝરૂ હોય. કોઈ આવતું કરતું અને આમેય માર એકલીનું તો કામ નઇ"(પૃષ્ઠ - ૬૩).

વાર્તામાં આવતા વર્ણનો તરફ નજર કરીએ તો જ્યારે દેવચંદ શેઠ કાળીના ચારિત્ર્યને કલંક લગાડે છે ત્યાર નું વર્ણન:-"પંદર વર્ષ પહેલા પરણીને આવેલી ત્યારે તો પંદર વર્ષની મુગ્ધ કન્યા હતી અને લખો ઓછી બુદ્ધિનો અણધડ યુવાન. યૌવન વીતી રહ્યું હતું. આજે તો આંખના પલકારામાં દુનિયા બદલાઈ ગઈ. ૩૦ વર્ષથી સાચવી રાખેલું ચરિતર આજે શેઠે લૂંટી લીધું. ઘડીભરમાં કાળીનું જીવતર લૂંટાઈ ગયું. માથોડું જારમાં કાળી ખોવાઈ ગઈ"(પૃષ્ઠ - ૬૪). કાળીના ચારિત્રને લૂંટીને રડતી કાળીને સમજાવીને શેઠ કપડા સંકોરતા ઊભા થાય છે ત્યારનું વર્ણન:- "ભાદ્રપદનો મધ્યાન તપે છે. વગડામાં ચકલુંય ફરકતું નથી એકાંત છે. કાળીએ ફરી દાંતરડુ હાથમાં લીધું અને કામે વળી, પણ વળી વળીને શેઠની સામુ જુએ છે. દેવચંદ બોલ્યા 'ગાંડી છે, તાર તો ઉધડું છે કાલે વાઢજે, થોડો આરામ કર' કાળી ફફડતી હતી"(પૃષ્ઠ - ૬૪).

ભાષાની દૃષ્ટિએ જોતા વાર્તાકારે શિષ્ટ ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે, પરંતુ એમાં કેટલીક જગ્યાએ ગ્રામ્ય ભાષા પણ જોવા મળે છે , જેમ કે :- 'મૉડિયો મેલીન આઇ તારથી પગવારીને બેઠી છું'.

'હવે લખાને ચ્યમ છ'.

'કહું છું ચ્યોં કામે જાવ છો ?'.

'અમારુ પાછા વિઘો વાઢવાનું છ.ઉધળું રાખો તો આલિયે'

'ગાંડી હું તો ભોનમા છું, તું ભોનમા આય, આ કંચન જેવી કાયા છ'.

વાર્તામાં સર્જકે કેટલીક કહેવતો પણ મૂકી છે જેમકે:-' કાગડો દહિથરું લઈ ગયો', 'વ્યાજને તો ઘોડાય ન પોંચે'.

કોઈપણ કૃતિમાં રસ અનિવાર્ય છે તેથી તો ભારતીય કાવ્યશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે :-'**रस्यते आस्वाद्यते असौ रसः** ।'એમ કહીને રસ દ્વારા આસ્વાદની પ્રક્રિયાનું સૂચન કરે છે. અહી સર્જકે કરુણરસ મુખ્ય અને શાંતરસનું આલેખન કર્યું છે. વાર્તાની શરૂઆત જ કરૂણ રસથી જોવા મળે છે:- કાળી દવાખાનાનું બિલ સળીયામાં પરોવતી જોવા મળે છે ત્યારે એની નજર સમક્ષ દેવચંદનું ઉઘરાણુ, ઠપકો અને એની વાસના ભરી નજર આંખો સમક્ષ આવતા એ રડી પડે છે જે કરુણ પ્રસંગ છે. જ્યારે કાળીના ચરિતરને લૂંટે છે એ પણ કરુણ પ્રસંગ છે. વાર્તાનો અંત શાંતરસથી થાય છે, દેવચંદ શેઠ કાળીનું વ્યાજ અને 'બે દોકડા' માફ કરે છે જે કાળીના જીવન માટે સુખદાયી છે.

મનુષ્યનું જીવન સંઘર્ષોથી ભારોભાર ભરેલી હોય છે ક્યાંકને ક્યાંક તો એવા ભયંકર સંકટોનો સામનો કરવાનું આવતું હોય છે. અહીં નાઈકાનું જીવન પતિ, પુત્ર અને શેઠ વચ્ચેથી પસાર થતી જોવા મળે છે. રાતદિવસ મજૂરી કરીને પતિની દવા અને પુત્રને ભણાવવા માટે પૈસાની સગવડ કર્યા કરે છે. કરિયાણું લેવા જતી વખતે શેઠની વાસના ભરી નજરનો રોજ શિકાર બને છે અંતે તેના ચારિત્ર્યને હોમે છે આવા સંઘર્ષમય જીવન માંથી પસાર થતી નાયિકા જોવા મળે છે.

વાર્તાનું સમગ્ર લક્ષી મૂલ્યાંકન કરતા ખ્યાલ આવે છે કે વાર્તામાં આવતા દેવચંદ શેઠ જેવા પાત્રથી જાણવા મળે કે સમાજની કાળી જેવી સ્ત્રીઓ બચીને રહે એવા ઉમદા ખ્યાલ વાળી વાર્તાનું વસ્તુ, વર્ણન, સંવાદ ,રસ,ભાષા ,સંઘર્ષ અને સમાજ દર્શન કરાવતી 'બે દોકડા' એક ઉત્તમ વાર્તા કહી શકાય.

('પંખીઘર'- લે : અમૃત પરમાર, પ્રકાશક : પોતે, પ્રથમ આવૃત્તિ - ૨૦૧૯, મૂલ્ય -૧૨૫)

સંદર્ભગ્રંથ :-

૧) સત્તર સાહિત્યસ્વરૂપો : પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન - અમદાવાદ , છઠ્ઠી આવૃત્તિ-૨૦૧૬, (પૃષ્ઠ - ૮૯).

૨) ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમીમાંસા : ડૉ.રમેશ એમ.ત્રિવેદી. શબ્દલોક પ્રકાશન, સાતમી આવૃત્તિ -૨૦૧૯, (પૃષ્ઠ -૬૫).

पाणिनीयसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनयोस्तद्धितान्तरितं तद्धितगोत्रवृद्धयुवसंज्ञाविधानम् ।

9

• प्रस्तोता- अमितः ए त्रिवेदी

व्याकरणाध्यापकः

पालिताणा (सौराष्ट्राः)

अथ शीर्षकानुसारेणेह पाणिनिहैमव्याकरणयोस्तद्धितप्रकरणान्तर्गतस्य चातुरार्थिकस्य प्रकरणस्य समभ्यासं तुलनाद्वारेण विधास्ये । तुलनाकार्ये सूत्रतदर्थोदाहरणप्रत्युदाहरणानि दर्शितानि । तत्र य द्वैशिष्ट्यं तत् सूत्रान्ते तद्विशेषरूपेण लिख्यते स्म । अन्यत्तु सूत्रवृत्त्यर्थोदाहणप्रत्युदाहरणेषु स्पष्टमेव ।

अथ तद्धितसंज्ञाविधानम् -

१)पा.सू.- तद्धिताः ।४/१/७६।। है.सू.- तद्धितोऽणादिः ।६/१/१/।।

अर्थः- पा.- आ पञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।। है.- वक्ष्यमाणोऽणादिस्तद्धितः स्यात् ।।

प्रत्ययः- पा.प्र.- तद्धितसंज्ञा ।। है.प्र.- तद्धितसंज्ञा ।।

उदाहरणम्- पा.उ.- न दर्शितम् ।। है.उ.- औपगवः ।।

प्रत्युदाहरणम्- उभयत्र नास्ति ।।

अथ गोत्रवृद्धयुवसंज्ञाविधानम् -

२)पा.सू.- अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ।४/१/१६२।। है.सू.- पौत्रादि वृद्धम् ।६/१/२।।

अर्थः- पा.- अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ।। है.- परमप्रकृेर्यत् पौत्रादि अपत्यं तद् वृद्धं स्यात् ।।

प्रत्ययः- पा.प्र.- गोत्रसंज्ञा ।। है.प्र.- वृद्धसंज्ञा ।।

उदाहरणम्- पा.उ.- गार्ग्यः । वात्स्यः । है.उ.- गार्ग्यः । पुत्रस्तु गार्गिः ।।

प्रत्युदाहरणम्- उभयत्र नास्ति ।।

विशेषः- पाणिनीये गोत्रसंज्ञा हैमे च वृद्धसंज्ञा विहिता ।।

३)पा.सू.- जीवति तु वंश्ये युवा ।४/१/४६३।। भ्रातरि च ज्यायसी ।४/१/१६४।। है.सू.- वंशज्यायोभ्रात्रोर्जीवति प्रपौत्राद्यस्त्री युवा ।६/१/३।।

अर्थः- पा.- वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसंज्ञमेव न तु गोत्रसंज्ञम् ।। ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयांश्चतुर्थादिर्युवसंज्ञश्च स्यात् ।। है.- वंश्यः पित्रादिः स्वस्य हेतुः, वंश्ये ज्येष्ठभ्रातरि च जीवति प्रपौत्राद्यपत्यं स्त्रीवर्जं युवा स्यात् ।।

प्रत्ययः- पा.प्र.- युवसंज्ञा ।। है.प्र.- युवसंज्ञा ।।

उदाहरणम्- पा.उ.- गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः ।। है.उ.- गार्ग्यायणः ।।

प्रत्युदाहरणम्- उभयत्र नास्ति ।।

विशेषः- पाणिनीये सूत्रद्वयेन हैमे चैकेन संज्ञा विहिता ।।

४)पा.सू.- वान्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ।४/१/१६५।। है.सू.- सपिण्डे वयःस्थानाधिको वा ।६/१/४।।

अर्थः-पा.- भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यात् । एकं जीवतिग्रहणमपत्यस्य विशेषणम् । द्वितीयं सपिण्डस्य । तरनिर्देश उभयोरुत्कर्षार्थः । स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे पितृव्ये मातामहभ्रातरि वा जीवति ।। हे.- सप्तमः पिण्डः सप्तमः पुरुषो यस्य तस्मिन् वयःस्थानाभ्यामधिके जीविते प्रपौत्राद्यस्त्री जीवद् युवा वा स्यात् ।।

प्रत्ययः- पा.प्र.- युवसंज्ञा ।। है.प्र.- युवसंज्ञा ।।

उदाहरणम्- पा.उ.- गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः गार्ग्यौ वा ।। हे.उ.- गार्ग्यायणः । गार्ग्यो वा ।।

प्रत्युदाहरणम्- पा.- स्थविर इति किम् । स्थानवयोन्यूने गार्ग्य एव । जीवति इति किम् । मृते मृतो वा गार्ग्य एव ।।

५)पा.सू.- वार्तिकम् - वृद्धस्य च पूजायामिति वाच्यम् ।। वार्तिकम् - यूनश्च कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वाच्यम् ।। हे.सू.- युववृद्धं कुत्साऽर्चे वा ।६/१/५।।

अर्थः-पा.- गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम् । गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजायां गम्यमानायाम् ।। है.- युवा वृद्धं चापत्यं यथासंङ्ख्यं कुत्साऽर्चयोर्विषये युवा वा स्यात् ।।

प्रत्ययः- पा.प्र.- युवसंज्ञा वा ।। हे.प्र.- युवसंज्ञा वा ।।

उदाहरणम्- पा.उ.- तत्र भवान् गार्ग्यायणः ।। गार्ग्यो जाल्मः ।। हे.उ.- गार्ग्यः । गार्ग्यायणो वा जाल्मः वृद्धमर्चितम् ।। गार्ग्यायणः । गार्ग्यो वा ।।

प्रत्युदाहरणम्- पा.- पूजा- इति किम् । गार्ग्यः ।। कुत्सा- इति किम् । गार्ग्यायणः ।।

६)पा.सू.- वार्तिकम् - वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या ।। हे.सू.- संज्ञा दुर्वा ।६/१/६।।

अर्थः- पा.- नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वा भवति । है.- हठात् संज्ञा दुर्वा स्यात् ।।

प्रत्ययः- पा.प्र.- वृद्धसंज्ञा वा ।। हे.प्र.- दुसंज्ञा वा ।

उदाहरणम्- पा.उ.- दैवदत्तः । देवदत्तीयः ।। हे.उ.- देवदत्तीयाः । दैवदत्ताः ।।

प्रत्युदाहरणम्- उभयत्र नास्ति ।।

७)पा.सू.- त्यदादीनि च ।१/१/७४।। हे.सू.- त्यदादिः ।६/१/७।।

अर्थः-पा.- वृद्धसंज्ञानि स्युः ।। है.- त्यदादिसर्वनाम्नां दुसंज्ञा स्यात् ।।

प्रत्ययः- पा.प्र.- वृद्धसंज्ञा ।। हे.प्र.- दुसंज्ञा ।।

उदाहरणम्- पा.उ.- तदीयः ।। हे.उ.- त्यदीयम् । तदीयम् ।।

प्रत्युदाहरणम्- उभयत्र नास्ति ।।

८)पा.सू.- वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ।१/१/७३।। हे.सू.- वृद्धिर्यस्य स्वरेष्वादिः ।६/१/८।।

अर्थः- पा.- यस्य समुदायस्याचां मध्य आदिर्वृद्धिस्तद् वृद्धसंज्ञं स्यात् ।। हे.- यस्य स्वराणामादिः स्वरो वृद्धिः स दुः स्यात् ।।

प्रत्ययः- पा.प्र.- वृद्धसंज्ञा ।। हे.प्र.- दुसंज्ञा ।।

उदाहरणम्- पा.उ.- शालीयः । मालीयः ।। है.उ.- आम्रगुप्तायनिः ।।

प्रत्युदाहरणम्- उभयत्र नास्ति ।।

विशेषः- पाणिनीये वृद्धसंज्ञा हैमे च दुसंज्ञा ।।

९)पा.सू.- एङः प्राचां देशे शैषिकेषु (इति पा.सू. १/१/७५ इत्यत्र भाष्य आक्षेपवार्तिकम्)।। है.सू.- एदोद् देश एवेयादौ ।६/१/९।।

अर्थः- देशार्थस्यैव यस्य स्वराणामादिरेदोच्च, स ईयादौ विधेये दुसंज्ञा स्यात् ।

प्रत्ययः- पा.प्र.- वृद्धसंज्ञा ।। है.प्र.- दुसंज्ञा ।

उदाहरणम्- पा.उ.- सैपुरिका । सैपुरिकी । स्कौनगरिका । स्कौनगरिकी ।। है.उ.- सैपुरिका । सैपुरिकी । स्कौनगरिका । स्कौनगरिकी ।।

प्रत्युदाहरणम्- उभयत्र नास्ति ।।

विशेषः- पाणिनीय एतादृशी व्यवस्था पातञ्जलमहाभाष्य आदृतास्ति । उक्तं च श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनस्य बृहन्न्यासे प्राग्देशे ६/१/१० इति सूत्रस्य लघुन्यासे -

पाणिनीयास्तु 'एङः प्राचां देशे' (पा.सू. १/१/७५) इति सूत्रे प्राचां ग्रहणस्य प्रागाचार्यपरत्वमाश्रित्य सामान्यतो (देशमात्रवृत्तेः) एदोदादेः शब्दस्य दु(वृद्ध)संज्ञा साधयन्ति । जयादित्यस्तु (काशिकाकर्ता) प्राचामित्यस्याचार्यपरत्वे तस्य सम्बन्धाय मतेनेति पदमध्याहरणीयमिति गौरवमिति प्राचां ग्रहस्य देशविशेषणत्वमेवेति मन्यन्ते, तन्मते च पूर्वसूत्रोदाहरणीभूतवाहीकोदग्ग्रामादीनां संज्ञा न सिध्यतीति न्यूनता, तत् सर्वमालोच्याचार्यहेमचन्द्रसूरीशेन सूत्रद्वयेन सर्वं संगृहीतमिति विशदं प्रतिभातितराम् ।।' इति सर्वं प्रमादलपितमिवैवादिद्युतत् ।

अनेन प्रकारेण पाणिनीये महाभाष्यनिरूपितानां वाहीकग्रामादिवर्तिनां शब्दानां सिद्धिर्निरूपितास्ति ।।

१०)पा.सू.- एङः प्राचाम् ।१/१/७५।। है.सू.- प्राग्देशे ।६/१/१०।।

अर्थः- पा.- एङ् यस्याचामादिस्तद् वृद्धसंज्ञं वा स्याद् देशाभिधाने ।। है.- प्राग्देशार्थस्य स्वरेष्वादिरेदोच्च स ईयादौ कार्ये दुसंज्ञा स्यात् ।।

प्रत्ययः- पा.प्र.- वृद्धसंज्ञा ।। है.प्र.- दुसंज्ञा ।।

उदाहरणम्- पा.उ.- एणीपचनीयः । गोनर्दीयः । भोजकटीयः । पक्षेऽणि । ऐणीपचनीयः । गौनर्दः । भौजकटः ।। है.उ.- एणीपचनीयः । गोनर्दीयः ।।

प्रत्युदाहरणम्- पा.- एङ् किम् । आहिच्छत्रः । कान्यकुब्जः ।।

प्रत्युदाहरणम्- उभयत्र नास्ति ।।

११)पा.सू.- समर्थानां प्रथमाद्वा ।४/१/८२।। है.सू.- वाद्यात् ६/१/११।।

अर्थः- पा.- इदं पादत्रयमधिक्रियते । प्राग्दिश इति यावत् । सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वम् । कृतसन्धिकार्यत्वमिति यावत् ।।

है.- वेति, आद्यादिति च द्वयमधिकृतं स्यात्, तेन तद्धितप्रसङ्गे पक्षे वाक्यसमासावपि, सूत्रादौ च निर्दिष्टात् प्रत्ययःस्यात् ।।

प्रत्ययः- पा.प्र.- यथाविहितम् ।। है.प्र.- यथाविहितम् ।।

उदाहरणम्- पा.उ.- नास्ति ।। है.उ.- नास्ति ।।

प्रत्युदाहरणम्- उभयत्र नास्ति ।।

विशेषः- अधिकारसूत्रेऽस्मिन् उदाहरणानि न ।।

१२)पा.सू.- गोत्रोत्तरपदस्य च ।। गोत्रान्ताद्वाऽसमस्तवत् ।। जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् ।। है.सू.- गोत्रोत्तरपदाद् गोत्रादिवाऽजिह्वाकात्यहरितकात्यात् ।६/१/१२।।

अर्थः- पा. - गोत्रोत्तरपदस्य च वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । गोत्रान्ताद्वा असमस्तवत्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । जिह्वाकात्यं हरितकात्यं च वर्जयित्वा । यथा चारायणो गोत्रान्तो यथाऽसमासे वृद्धत्वाच्छं लभते तथा समासे वृद्धत्वाभावेऽपि ।। है. - गोत्रमपत्यम्, जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जाद् गोत्रोत्तरपदाद् गोत्रप्रत्ययान्तादिव तद्धितः स्यात् ।।

प्रत्ययः- पा.प्र.- वृद्धसंज्ञा। गोत्रान्ताद्वा असमस्तवत्प्रत्ययो भवति । है.प्र.- गोत्रप्रत्ययान्तादिव ।।

उदाहरणम्- पा.उ.- कम्बलचारायणीयाः । ओदनपाणिनीयाः । घृतरौढीयाः ।। है.उ.- यथा चारायणीयास्तथा कम्बलचारायणीयाः ।।

प्रत्युदाहरणम्-है.प्र.-अजिह्वेत्यादिवर्जनं किम् । यथेह ईयः - कातीयाः । न तथा जैह्वाकाताः । हारितकाताः ।।

****

इति तद्धितगोत्रवृद्धयुवसंज्ञाविधानम्

10

|| पाणिनीयातिदेशसूत्राणां टीकाग्रन्थदृशा विवेचनम् ||

शोधच्छात्रः

कुलदीपः के राजगोरः

सौराष्ट्र–युनिवर्सिटी

राजकोटनगरम्

मार्गदर्शकः

डॉ.टी.एल.श्रीमाली

सहाचार्यः, संस्कृतविभागाध्यक्षः

श्रीमती–आर.आर.पटेलमहिलामहाविद्यालयः

टोपलेण्डविद्याभवन, राजकोट

संस्कृतव्याकरणवाङ्मये समासशैली लेखनशैलीष्वन्यतमा वर्तते | अष्टाध्याय्याः सूत्राणां सम्यग्ज्ञानाय टीकाग्रन्थानां महती आवश्यकता वरीवर्तते | अष्टाध्याय्याः तानि सूत्राणि षट्सु विभागेषु विभज्यन्ते | तेषु 'अतिदिश्यन्ते तुल्यतया विधीयन्ते कार्याणि यैस्तेऽतिदेशाः'| अतिदेशसूत्राणि विद्वद्भिः भूरिशः विचिन्त्यन्ते | तद्यथा –

१)स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ | १.१.५६

आदेशः स्थानिवत् स्यात् न तु स्थान्यलाश्रयविधौ |

मूलसिद्धान्तकौमुद्या अस्य कथनस्य स्पष्टीकरणार्थं प्रौढमनोरमायां व्याख्यानं कृतमस्ति 'धात्वङ्गकृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङ्पदादेशाः' तत्र 'क इष्टः' 'रामाय' इत्युदाहरणानि सूत्रस्पष्टतायै संगृहीतानि सन्ति | अस्य सूत्रस्य विवरणे महाभाष्येऽपि चर्चा कृताऽस्ति | तद्यथा -

वत्करणं किमर्थम् ?

आदेशग्रहणं किमर्थम् ?

सूत्रे विधिग्रहणं किमर्थम् ?

इति चर्चानां टीकाग्रन्थदृशा समासेन विवरणं पश्यामो वयम् ।

तत्र पप्रथमं **वत्करणं किमर्थम्** ?

स्थानिवत् इत्यव्ययपदम् । स्थानिना तुल्यम् इति स्थानिवत्, 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति' इति वति प्रत्ययः ।

बालमनोरमायां कथितं यत् – 'स्थानं प्रसङ्ग' इत्युक्तम् । यस्य स्थानेऽ– न्यद्विधीयते तत्स्थानि । येन विधीयमानेन अन्यत्प्रसक्तं निवर्तते स आदेशः । स्थानिना तुल्यः स्थानिवत् । ''तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति''इति सूत्रेण तेन तुल्यं क्रिया स्यादित्यर्थं वति प्रत्ययः । **तत्त्वबोधिनीकारः** कथयति यत् – आदेशे कृते स्वरूपभेदात्स्थानिप्रयुक्तकार्यप्रवृत्तावतिदेश आरभ्यते । ''अस्तेर्भूः'' आर्धधातुके विवक्षिते धात्वादेशो धातुवत्

। तेन ''अचो य''दित्यादिधातुप्रयोगः – भव्यं बभूव । ''किमः कः'' अङ्गादेशोऽङ्गवत् । तेन इनादेशदीर्घैस्वभावाः । केन काभ्यां कैः । **न्यास**कारेणोक्तं यत् – विनापि तेन तदर्थो गम्यते, यथा ''असंयोगाल्लिट् कित्'' इत्यादावित्यभिप्रायः । 'स्थानो' इत्यादि । प्रायेण ह्यस्मिन् पादे 'वृद्धिरादैच्' इत्यादीनि सूत्राणि संज्ञासंज्ञिसम्बन्धार्थान्येव दृष्टानि । अतोऽसति वत्करणे स्थान्यादेशस्य संज्ञा विधीयत इति विज्ञायते । तदेवं मा विज्ञायीत्येवमर्थं वत्करणम् ।

आदेशग्रहणं किमर्थम् ?

आदेशाः अष्टधा भवन्ति – धातु–अङ्ग–कृत्–तद्धित–अव्यय–सुप्–तिङ्– पदादेशाः । उदाहरणम् – धात्वादेशः – भविता, भवितुम्, भवितव्यम् । वक्ता, वक्तुम्, वक्तव्यम् । अङ्गादेशः–केन, काभ्याम्, कैः । कृदादेशः – प्रकृत्य, प्रहृत्य । सुबादेशः – पुरुषाय, वृक्षाय । तिङ्गादेशः – अकुरुताम्, अकुरुतम् । पदादेशः – ग्र)मो नः स्वम्, ग्रामो वः स्वम् । अल्विधौ स्थानिवत् न भवति, तद्यथा – अलः(५/१)विधिः– द्यौः, पन्थाः, सः । अलः(६/१)विधिः–द्युकामः । अलि(७/१)विधिः – कः इष्टः । अला(३/१)विधिः–महोरस्केन, व्यूढोरस्केन ।

बालमनोरमाकारः कथयति यत् गुरुस्थानापन्ने गुरुपुत्रादौ स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभो लोकतः सिद्धः । कुशादिस्थानापन्नेषु शरादिषु च वैदिकन्यायसिद्धः । इह तु शास्त्रे स्वं रूपं शब्दस्येति वचनात्स्थानिधर्मा आदेशेषु न प्राप्नुयुरिति तत्प्राप्त्यर्थं स्थानिवदादेशः । आदेशः स्थानिना तुल्यो भवति । स्थानिधर्मको भवतीति यावत् । **तत्त्वबोधिनीकारस्य** मतानुसारं 'स्थानिव'दित्येतावतैव सम्बन्धिशब्दमहिम्ना तल्लाभात्, यथा 'पितृवदधीते' इत्युक्ते 'पुत्र' इति गम्यते इति चेदत्राहुः प्रत्यक्षः । ''तेस्तुः'' इत्यादिस्त्वानुमानिकः । ''एरुः'' इत्यत्र हि इकारेणेकारान्तः स्थानी अनुमीयते, उकारेण चोकारान्त आदेशः । तथा च ''तेस्तु''रिति फलितोऽर्थः, तत्रासत्यादेशग्रहणे प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्यान्नत्वानुमानिकस्य । आदेशग्रहणसामर्थ्यात्तूभयपरिग्रहः । **न्यासकारेणोक्तं** यत् स्थानीति सम्बन्धिशब्दोऽयम् । तत्र यथा ''पितृवत्स्थूलः'' इत्युक्तेऽन्तरेणाप्यत्र पुत्रग्रहणं सम्बन्धिशब्दत्वात् पुत्र इति गम्यते, तथा स्थानिवदित्युक्ते विनाप्यादेशग्रहणेन सम्बन्धिशब्दत्वादादेश एव स्थानिवद् भवतीति विज्ञायत इत्यभिप्रायः ।

अनल्विधाविति किम्?

(१)अला विधिः – अल्विधिः, तृतीयातत्पुरुषः ।

(२)अलः (परस्य)विधिः – अल्विधिः, पञ्चमीतत्पुरुषः ।

(३)अलः (स्थाने)विधिः – अल्विधिः, षष्ठीतत्पुरुषः ।

(४)अलि (परे) विधिः – अल्विधिः, सप्तमीतत्पुरुषः ।

न अल्विधिः – अनल्विधिः, तस्मिन् अनल्विधौ, नञ्तत्पुरुषः ।

अल्प्रत्याहारे सर्ववर्णसमावेशः, अतः अल् वर्णपर्यायः । अलित्युक्ते स्थानी स्थान्यवयवग्रहणमेव । आदेशः स्थानीवत् भवति किन्त्वनल्विधौ ।

काशिकाकारेणोक्तं यत् द्युपथितदादेशा न स्थानिवद् भवन्ति । द्यौः पन्थाः सः इति । हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हलिति सुलोपो न भवति । **तत्त्वबोधिनीकारेणोक्तं** यत्, यश्चालाविधिः यश्चालः परस्य विधिः, यश्चालो विधिः, यश्चालि विधिस्तत्र मा भूत् । तत्राऽला विधौ यथा – व्यूढोरस्केन । अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गवदट्त्वमाश्रित्य 'अड्व्यवाये' इति णत्वं प्राप्तम् । अलः परस्य यथा–द्यौः, पन्थाः । इह हल्ङ्यादि लोपो न । अलो विधौ यथा–द्युकामः । लोपो व्योर्वलीति लोपो न । न चोत्वविधिसामर्थ्याल्लोपो न भवेदिति शङ्क्यम्, 'द्युयान'मित्यादौ तस्य सावकाशत्वात् । अलिविधौ–यजेः क्तः । क इष्टः । ''हशि चे''त्युत्वं न । न चेह स्थानिवद्भावेन जातेप्युत्वे आद्गुणेऽवादेशे च कृते 'हलि सर्वेषा'मिति नित्यं लोपेन 'क इष्ट' इति रूपं सिध्यत्येवेति वाच्यम्, 'कयिष्ट' इति रूपान्तराऽसिद्धप्रसङ्गात् । अलं चेह स्थान्यवयव एव गृह्यते, तेन 'रामाये'त्यादौ ''सुपि चे''ति दीर्घः सिध्यति, तद्विधौ हि यत्रादित्वमाश्रितम् । यञ् चादेशावयवो न तु स्थान्यवयवः । **प्रौढमनोरमाया**मति संक्षेपेण स्पष्टतया प्रतिपादितं यत् – तेन, तस्मात्, तस्य, तस्मिन् विधौ मा भूत् । तत्र अला विधौ यथा – व्यूढोरस्केन । अत्र सकारस्य स्थानित्वेन विसर्गवदट्त्वमाश्रित्य 'अड्व्यवाये' इति णत्वं प्राप्तम् । अलः परस्य द्यौः पन्थाः । हल्ङ्यादि लोपो न । अलो विधौ द्युकामः । वलि लोपो न । अलि विधौ – यजेः क्तः, क इष्टः । ''हशि च'' इत्युत्वं न । अल् चेह स्थान्यवयव एव गृह्यते । तेन रामायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घ सिद्धः । यञादित्वमाश्रिकतं, यञ्चादेशावयवो न तु स्थान्यवयव इति । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह – न तु स्थान्यलाश्रय इति । आश्रयणं चेह यथाकथञ्चिन्न तु प्राधान्येनैवेत्याग्रहः । तेन प्रपठन्त्यत्र वलादिलक्षण इण् न । तन्निषेधादिति स्थानिवत्वनिषेधादित्यर्थः ।

२) **अन्तादिवच्च** ।। ६/१/८२ ।।

योऽयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत् परस्यादिवत् स्यात् । शिवेहि ।

एकः १/१ पूर्वपरयोः ६/२ (एकः पूर्वपरयोः) अन्तादिवत् इत्यव्ययपदम् । च इत्यव्ययपदम् । अन्तश्च आदिश्च – अन्तादी, इतरेतरद्वन्द्वः । अन्तादिभ्यां तुल्यम् – अन्तादिवत्, तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः इति वति प्रत्ययः ।

बालमनोरमादिटीकाग्रन्थानुसारं विवेचनम्

एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रमनुवर्तते । यथासंख्यपरिभाषया अन्तादिवच्च । एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रमनुवर्तते । यथासंख्यपरिभाषया अन्तादिवदित्यस्य क्रमेणान्वयः । ततश्च पूर्वपरयोर्भवन्नेक आदेशः

पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवदिति लभ्यते । यद्यपि एकादेशस्य द्वौ वर्णौ स्थानिनौ – पूर्वः परश्च, तयोश्च वर्णयोः प्रत्येकमेकत्वादखण्डत्वात्तदपेक्षया एकादेशस्य अन्तादिवत्त्वकथनमसङ्गतम्, तथापि पूर्वपरवर्णयोर्भवन्नेकादेशः प्रथमस्थानिघटितसमुदायस्य पूर्वस्य योऽन्तः । प्रथमस्थानी तत्कार्यकारी भवति । द्वितीयस्थानिघटितसमुदायस्य उत्तरस्य य आदिर्द्वितीयस्थानीतत्कार्यकारी भवतीत्यर्थो विवक्षितः ।'

अनेन टीकाग्रन्थेनैव वयमस्य सूत्रार्थो स्पष्टं ज्ञातुं शक्नुमः ।

अयम् एकादेशः पूर्वपरयोः अन्तवद् आदिवच्च भवति । तात्पर्यमित्थं वर्तते यत् **एकः पूर्वपरयोः** (६/१/८२) सूत्रेण यस्यैकादेशस्याधिकारः कृतः सः एकादेशः पूर्वस्य अन्त इव तथा च परस्य आदीव भवति । अनेन सम्पूर्णैकादेशस्याधिकारे पूर्वपरवर्ण एव स्थानी वर्तते, तेन वर्णेन एकादेशस्य अखण्डत्वात्तत्र अन्तः आदिर्वा भवितुं न शक्नोति । अतः अत्र पूर्व इति वर्णेन पूर्ववर्णघटितशब्दः तथा पर इति शब्देन परवर्णघटितशब्दः गृह्यते । यथा क्षीरप+इन अत्र **आद्गुणः** इत्यनेन सूत्रेण पकारोत्तर–अकारस्य तथा 'इन'शब्दस्यादि–इकारस्य स्थाने 'ए' इति गुणैकादेशः भवेत् **एकाजुत्तरपदे णः** सूत्रेण णत्वे कृते **'क्षीरपेण'** इति सिद्ध्यति । अत्र एकादेशः 'ए' वर्तते । अत्र 'ए' पूर्वशब्दः अर्थात् 'क्षीरप'शब्दस्य अन्तः=अकारवत् तथा परशब्दः अर्थात् 'इन'शब्दस्य आदिवत्=इकारवत् भवति । अर्थात् 'ए'वर्णं अकारः मत्वा अकाराश्रितं कार्यं तथा इकारं मत्वा इकाराश्रितं कार्यं भवेत् ।

'शिव+एहि' अत्र 'ए' इति एकादेशः । अयमेकादेशः पूर्वशब्दस्यान्तवत् भविष्यति । पूर्वशब्दः अत्र 'आ' वर्तते । तस्य अन्तोऽपि 'आ' वर्तते । (कारणं यत् एकाक्षरेषु शब्देषु आद्यन्तौ एक एव ।) अतः अत्र 'आ' इति 'आङ्'सदृशं भविष्यति अर्थात् ये द्वे कार्ये 'आङ्'स्थिते स्याताम्, तत्कार्यमत्रापि भविष्यति । 'आङ्'स्थिते 'ओमाङोश्च' सूत्रस्य प्रवृत्तिर्भवति, तेन अत्र 'ए' इति स्थितेऽपि भविष्यति । तस्मात् 'ओमाङोश्च' सूत्रेण जायमानं पूर्वपरयोरेकादेशमत्रापि भूत्वा पूर्वस्याकारस्य एकारस्य च स्थाने एकारादेशत्वात् 'शिवेहि' रूपं सिद्ध्यति ।

अत्र **शङ्का** समुद्भवति यत् – **ओमाङोश्च** सूत्रेण 'आङ्' इत्यस्य ग्रहणं न कुर्मस्तथापि 'शिवेहि' रूपं सिद्धं भवितुमर्हति । यथा – 'शिव+आ+इहि' अत्र **अकः सवर्णे दीर्घः** सूत्रेण सवर्णदीर्घत्वात् 'शिवा+इति' इत्यवस्थायां **आद्गुणः** सूत्रेण गुणैकादेशे कृते **'शिवेहि'** प्रयोगः सिद्ध एव । तर्हि अत्र **ओमाङोश्च** सूत्रे 'आङ्' ग्रहणं किमर्थम्?

तत्र समादधति यत् महाभाष्यादिषु सर्वेष्वपि टीकाग्रन्थेषु यत् पाणिनीयव्याकरणे **असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे** इत्येका परिभाषा । अस्याभिप्रायः यत् यत्र अन्तरङ्ग–बहिरङ्गकार्ये युगपत् उपस्थिते तत्र बहिरङ्गं कार्यं असिद्धमिति मत्वा अन्तरङ्गं कार्यं कर्तव्यम् । **धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्** इति । अत्र 'शिव+आ+इहि'

इत्यत्र 'आ' उपसर्गः, 'इहि' इति धातुः । अतः 'आ+इ' इत्यस्य स्थाने गुणकार्यमन्तरङ्गत्वात् प्रथमं भविष्यति, सवर्णदीर्घकार्यं बहिरङ्गत्वात् पूर्वं न भवितुमर्हति । तेन 'शिव+एहि' इति स्थितौ यदि 'ओमाङोश्च'सूत्रतः आङ्ग्रहणं न कुर्मश्चेत् 'वृद्धिरेचि' सूत्रतः वृद्धिरेकादेशत्वात् ''शिवैहि' इत्याद्यनिष्टः प्रयोगः भवितुमर्हति । अतः अनिष्टप्रयोगपरिहारार्थम् आङ्ग्रहणमावश्यकम् ।

अत्र ध्यातव्यं यत् 'ओमाङोश्च' सूत्रं 'वृद्धिरेचि' 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति सूत्रद्वयस्यापवादसूत्रम् ।

इत्थं वयं स्पष्टं ज्ञातुं शक्नुमः यत् टीकाग्रन्थानां माध्यमेन सूत्राणावगमनायात्यधिकं सारल्यं भवति । मन्येऽहं मामकीनेनानेन शोधपत्रेण व्याकरणजिज्ञासवः छात्रा उपस्कृता भविष्यन्ति | मत्शोधपत्रेण शोधच्छात्रा अतिदेशसूत्रान् अवज्ञास्यन्ति, अथ च टीकाग्रन्थानां व्याख्याग्रन्थानां महत्त्वं ज्ञास्यन्ति |

सन्दर्भग्रन्थसूचिः

- ❖**अष्टाध्यायी** - पाणिनिः - चौखम्बा विद्याभवन , वाराणसी
- ❖**वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी** - भट्टोजिदीक्षितः, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी
- ❖**बालमनोरमा (दीपिका)** - गोपालदत्तपाण्डेयः , भट्टोजिदीक्षितः, चौखम्बा विद्याभवन , वाराणसी
- ❖**प्रौढमनोरमा (शब्दरत्नम्)** -द्वारिकाप्रसादद्विवेदी, हरिदीक्षितः, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी
- ❖**महाभाष्यम् - (मूलमात्रम्)** - पतञ्जलि , मोतीलाल बनारसीदास - दिल्ली
- ❖**महाभाष्यम् (प्रथमभागः)** - प्रदीपोद्योतसहिता तथा वैद्यनाथपायगुण्डेकृता 'छाया' टीका सहिता, व्रजजीवन प्राच्यभारती ग्रन्थमाला ।
- ❖**काशिकावृत्ति** – वामन जयादित्य, संपादकः ईश्वरचन्द्र, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली
- ❖**तत्त्वबोधिनी**, संपादक : हरिनारायण तिवारी, नारायण प्रकाशन, आगरा, संस्करणम् – २००१

सन्यासीजीवनपरिचयः

11

मायाबेन आर. परमार

मददनीश प्राध्यापिका संस्कृत विभाग

सर्वकारी विनयन एवं वाणिज्य महाविद्यालय,समी, पाटण

संन्यासस्य अर्थः

सर्वस्वस्य त्याग एव सन्यासः। सन्यासस्य व्युत्पत्तिगतार्थो भवति। सम्+नि+आस् धातुः अर्थात् सम्यकतया रहणमेव ईशोपनिषदि प्रोक्तं यत्-

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः मा गृधः कस्यस्विद् धनम् ।। (ईशो-1)

अर्थात् ईश्वरं साक्षीकृत्वा जगतस्त्यागं विधाय तस्य भोगं कुरु। यदा मनुष्यः स्ववर्णाश्रमस्य सर्वकर्तव्यानां पालनं कृत्वा निगूढविचारं कृत्वा इदं ज्ञायते। यज्जगदस्थिरं वर्तते। एवं च त्रिविधदुःखेभ्यः मुक्तिमधिगन्तुं सुखसम्पद्यशसां त्यागः अत्यावश्यकः। तदा मनुष्यः सर्वस्यं व्यक्त्वा आध्यात्मिकजीवनं गच्छति। तदन्तिमं सत्यं शाश्वज्जीवनं तथा परमात्मनोऽन्वेषणं कर्तुं निर्गच्छति।

सन्यासः हिन्दुधर्मस्य वैशिष्टं वर्तते। कर्मणान्यास इति सन्यासः अर्थात् कर्मणस्त्याग एव सन्यासः। याज्ञवल्क्येन उक्तम्।

वनाद् गृहद्वा कृत्येष्टिं सार्धवेदसदक्षिणाम्।

प्रजापत्यां तदन्ते तान् अग्नीम् आरोह्यश्चचात्मनि।।

अधीतवेदो जपकृत पुत्रवान् अन्नदोऽग्निमान्।

शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कृपादुनान्यथो।।

(यति धर्म 56/57)

अर्थात् गृहस्थो वने वसेद्वा गेहे। तेन यदि सन्यासं ग्रहीतुं निर्णयः कृतश्चेत् चतुर्णां वेदनां ब्राह्मणानाहूय यज्ञहोमं कृत्वा व्रतानि विधाय अग्निं धृत्वाप्रवज्यां ग्रहणीमात्। सज्ञाय असमर्थः स्याचेत् अन्तं दद्यात्। अनन्तरं मोक्षप्राप्तावेव मनः प्रेरयेत्। (संन्यास स्वीकरणीयः) जाबालश्रुतावपि उक्तम् ।

यदी चेतरवा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्वा वनाद् वा।

अथ

पुनरव्रती वा स्नातको वा अस्नातको वा उत्सन्नग्निको यदहरेव विरजेदादहरेव प्रवजेत्।

(जाबालोपनिषत्-4)

अर्थात् यदि त्रीन् आश्रमान् नोल्लङ्घितुमिच्ति चेत् ब्रह्मचर्यादेव साक्षात् संन्यासाश्रमं प्रविशेत् अथवा गृहस्थाश्रमानन्तरं वा वानप्रस्थाश्रमानन्तरम्। ब्रह्मचर्यात् पूर्वं ब्रह्मचर्यव्रती वा स्नातको वास्नातको वाग्नितर्पणरहितो वाग्नितर्पणसहितो भवेत्। किन्तु यत्क्षणे वैराग्यमुदीयात् तत्क्षणे एव प्रवध्यां (त्यागाश्रमम् स्वीकुर्वीत।

सन्न्यासिनः भेदः।

हारीतश्रुतौ कथितं यत्-

कुटीचको बहूदको हंसश्चैव तृतीयकः।

चतुर्थः परमो हंसो यो यः पश्यात्स उद्धामः।।

अर्थात् कुटीचकः, बहूदकः, हंसः तथा परमहंसः इत्येते चत्वारो भेदाः सन्न्यासिनो भवन्ति। एतेषां श्रेष्ठतमो भेदः परमहंसः।

1. कुटीचकः यः कुटीरे वसति। त्रिदण्डोपवितशिखाः धरति। यस्स्वगृहे एव भोजनं गुह्णाति। सः संन्यासी कुटीचक्रः कथ्यते।
2. बहूदकः यः निजं परिवारं विहाय सप्तगृहाणि भिक्षते स संन्यासी बहूदकः कथ्यते। एष कुर्षटीचकमिव वेशं धरते।
3. हंसः एषोऽपि कुटीचकायते। किन्तु एकदण्डी भवति। एष सन्न्यासी उपवीतस्य वाससः दण्डस्य कमण्डलस्य परिग्रहं करोति।
4. परमहंसः एष एकदण्डी संन्यासी वर्तते। य शिखायज्ञोपवीतसन्ध्यादीनां निलकर्मणां त्यागं करोति।

संन्यासिनः कर्म

सन्न्यासिनः अन्तिमं लक्ष्यम् आत्मनः मुक्तिः तथा जगतः कल्याणमेव भवति। आत्मनो मोक्षार्थं जगतद्धिताय च। सन्न्यासी मानवजातेः निस्वार्थसेवको भवति। स आत्मबलेन शान्तिं प्राप्य जगतां शान्तिं प्रसारयितुं प्रयत्ने। सन्न्यासिनः जन्म एवं बहुजनहिताय बहुजनसुखाय भवति। सन्न्यासी संसारं त्यक्त्वा जगत् परिरक्षति। बुद्धः, शङ्कराचार्यः, रामानुचार्य इत्यादयः प्रजासु धर्मस्य बीजानि अवयन्। राष्ट्राय चाप्रेरयत्।यदा कश्चन मनुष्यः सांसारिकविषयाणां त्यागं करोति तदा जनाः तं मूढं मन्यन्ते। किन्तु ईदृशो मनुष्य एव समाजे सञ्जीवनीयते।

साधु संन्यासी समाजे ऊर्ध्वगमनस्य भावं प्रसारयति उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्यवरान् निबोधत्। अर्थात् उत्तिष्ठ, जाग्रहि तथा ध्येयप्राप्त्ये योग्यजनान् सेवा एष संन्यासिनः जीवनमन्त्रः। एतादृशः संन्यासी एवं समाजे उन्नतजीवनं तथाशश्वत्सत्यं प्रकाशयितुं शक्नोति।

मार्कण्डेयपुराणे सत्यमेव प्रोक्तम्-

सन्तो सङ्गे हि भेषजम्।

अर्थात् सन्तजनानां सङ्गः सर्वाश्रमिणां कृते अनुपमभैषजं वर्तते।

।।अस्तु।।

12

A COMPARATIVE STUDY OF FINANCIAL PERFORMANCE OF APOLLO TYRE AND JK TYRE & INDUSTRY

MANOJ H PUROHIT	DR.DILIPSINH THAKOR
RESEARCH SCHOLAR	ASSI.PROF.
SHRI GOVIND GURU UNIVERSITY	SMT.S.C.P.F.COMMERCE COLLEGE
GODHRA.389001	DABHOI.
GUJARAT	DIST.VADODARA

ABSTRACT:

Tyre industry plays a dynamic role in the development of the company, tyre industry very important for the automobile sector. In the current research paper, an undertaking has been a comparative study of the financial performance of the selected unit of the tyre industry. This study base on secondary data and cover four-year data from 2015-16 to 2018-19. It has been trying to analyzed Profitability, liquidity, solvency, and efficiency with the help of various tools and techniques. Like T-test. Form the analyses data Jk tyre company financial performance not satisfactory and the company should improve its business policy. overall Apollo tyre company performance is good.

KEYWORD: Profitability ratio, Liquidity ratio, Solvency ratio, T-test.

INTRODUCTION:

Financial performance in a broader sense refers to the level to which financial objectives being or has been proficient and is a significant fraction of finance risk managing. It is the process of measure the outcome of a firm's policy and operation in financial terms. Finance plays an essential job in each part of the business. It gives the existence of the working capital of a company. So exclusive of appropriate management of finance, we cannot have a successful use of finances for the growth facts. Thus, the investigation of financial presentation refers to the handling of information contained in the financial report in a way to afford a full judgment of the profitability and financial situation of the firm concerned**.** The Indian Tyre Industry is a vital part of the auto sector and its fortunes are co-dependent on those of the Automobile company.

COMPANY PROFILE:

APOLLO TYRE LTD:

The world's seventh-biggest tyre manufacturer, with annual consolidate revenues of 172.76 billion (US$2.46 billion) in March 2018. It has an association of nearly 5,000 dealerships in India, of which over 2,500 are restricted outlets. It gets 69% of its revenues from India, 26% from Europe, and 5% from other geographies. Apollo Tyres Ltd is the leading tyre manufacturing company in India. They are affianced in manufacturing automobile tyres and tubes. They are the first Indian tyre company to launch a restricted branded outlet for truck tyres and also the first Indian company to launch radial tyres for the farm group.

They increased the production ability of Automobile Tyres and Automobiles Tubes by 1283560 Nos and 414000 Nos respectively and in the next year, they further increased the production capacity by 1466432 Nos and 1567200 Nos respectively. During the year 2005-06, the company incorporated a wholly-owned additional company Apollo (Mauritius) Holdings Pvt. Ltd in Mauritius and they also formed Apollo Automotive Tyres Ltd

JK TYRE & INDUSTRY:

JK Tyre & Industries Ltd is one of the leading automotive tyre manufacturers in India. The company mainly develops manufactures markets and distributes automotive tyres tubes flaps and retreads. It markets tyres for sale to vehicle manufacturers for fitment as original equipment and sale in replacement markets. The company has manufacturing plants located in India and Mexico with worldwide distribution. The company has 134 sales service and stock points located throughout the country. They have over 3500 dealerships across India.

The company's customer base covers virtually the entire Original Equipment Manufacturers in India together with Replacement Market for four-wheeler vehicles Defense and State Transport Units. Besides India, they have a worldwide customer base in over 45 countries across all six continents. JK Tyre & Industries Ltd was incorporated in the year February 14 1951as a private limited under the name JK Industries Pvt. Ltd.

REVIEW OF LITERATURE:

Paghadar Amala Anilbhai (2013) has analyzed about a comparative analysis of the financial performance of SAIL and JSW. The main object of the study analyzed liquidity, profitability, and examine the management efficiency of selected units. This study base on secondary data and data collected through company annual reports. The researcher has used various tools and

techniques for analyzes data. Like accounting ratio, mean, standard deviation, and T-test. The researcher has found that sail company financial performance is good but JSW company should improve its financial performance and increase profitability by control the cost of goods sales. Jsw company should use proper techniques for production.

C. Karthik and P.Kasthuri (2015) Have investigated a study on the financial performance of HPCL. The main target of the study to analyze the liquidity, profitability, solvency position of the company. This study base on secondary data collected from the company's annual reports. This study cover 5 years I .e.2009 to 2014. The researcher has used accounting ratios and common-size statements. The researcher has concluded that the company should minimize their operating expenses so that they can maintain their liquidity position in the safe zone.

V. Porkodi, Dr.M. Syed, and others (2017) have discussed a study on financial performance analysis of ICICI bank and HDFC bank. The main intention of the study the financial performance and comparative study of the selected banks. This study base on secondary data and data collected from the company annual reports and its websites. The researcher has used Mean, standard deviation, and standard error for analyzed data. The researchers have explored that, HDFC financial performance is better than ICICI bank but in some cases both bank performance is satisfactory.

RESEARCH GAP:

It is experimental that most of the comparative financial performance analyses ware done in the other sector like steel companies, oil companies, cement companies but hardly ever research considered were done or passed out on the comparative financial performance analyses in the Apollo tyre and JK tyre. most researchers were studied in dissimilar companies of tyre companies and No one has studied comparative financial performance analyses Apollo tyre and JK tyre company particularly the period from 2015-16 to 2018-19.so that researcher undertook this study to comparative financial performance analyses Apollo tyre and Jk tyre.

OBJECTIVE OF THE STUDY:

- To analyze the profitability performance of selected companies
- To study the liquidity position of selected companies
- To make an offer of the upgrading of financial position.

HYPOTHESES:

$H_0$1: There is no significant difference in the profitability ratio of selected units.

$H_0$2: There is no significant difference in the Liquidity ratio of selected companies.

$H_0$2: There is no significant difference in the management efficiency ratio of selected companies.

RESEARCH METHODOLOGY:

To practice any kind of research researcher requirements to follow the methodology and here in this study researcher will be going to use the methodology are as below.

SOURCES OF DATA :

This study base on secondary data and data collected from the company's annual report and Dion global solution limited.

- This study covers 4 (four) years period from 2015-16 to 2018-19.

SAMPLE OF STUDY:

The universe of the study consists of all tire companies working in India and listed in the stock market in India. Here researcher has selected two tire companies Apollo tyre and JK tyre & industry for this comparative financial performance.

TOOLS AND TECHNIQUE FOR ANALYZE DATA

(1) ACCOUNTING RATIO

- Profitability ratio
- Liquidity & Solvency ratio

(2) **STATISTICS TOOLS**

- Mean
- Standard Deviation
- T-test

DATA ANALYSIS & INTERPRETATION:

TABLE .1. Profitability ratios of Apollo tyre and JK tyre

YEARS		2018-19	2017-18	2016-17	2015-16	AVG.

GPM	Apollo Tyre	6.53	8.70	16.77	20.02	13.00
	JK YRE T	7.69	5.29	10.93	20.90	11.20
NPM	Apollo Tyre	3.87	4.79	7.75	8.73	6.28
	JK TYRE	1.70	0.79	4.88	6.16	3.38
ROCE	Apollo Tyre	8.70	10.05	24	33.05	18.95
	JK YRE T	11.73	3.39	12.34	36.47	15.98
RONW	Apollo Tyre	8.76	10.01	28.65	31.52	19.73
	JK TYRE	7.71	3.36	19.10	26.68	14.21

(Source: Dion Global Solution Limited)

Table 1 discloses the following outcome:

- Apollo tyre and JK tyre companies Profitability performance was better in 2015-16.
- Apollo tyre and JK tyre both companies downward ration last four previous years
- Overall Apollo tyre company profitability performance is better than Jk tyre company of selected periods.

Table 2. Liquidity & Solvency ratios of Apollo tyre and JK tyre

YEARS		2018-19	2017-18	2016-17	2016-15	AVG.
Current Ratio	Apollo Tyre	1.09	0.89	0.86	1.03	0.96
	JK TYRE	0.63	0.55	0.65	0.63	0.61
Quick Ratio	Apollo Tyre	0.59	0.52	0.54	0.80	0.61
	JK TYRE	0.80	0.72	0.98	0.81	0.82
Debt Equity Ratio	Apollo Tyre	0.45	0.45	0.45	0.21	0.39
	JK TYRE	2.29	2.54	2.71	1.52	2.26

(Source: Dion Global Solution Limited)

Table 2. Disclose the following outcome:

- Apollo tyre company has current ratio was better than Jk tyre company.
- JK tyre & Industry has a quick ratio is better than Apollo tyre company.
- JK tyre & Industry debt-equity ratio was more than double of Apollo tyre company.
- Overall liquidity and solvency ratio of JK tyre better than Apollo tyre.

HYPOTHESIS TESTING:

GROSS PROFIT MARGIN:

H_0**:** There is no significant difference between the gross profit margin ratio among the selected tyre companies.

H_1: There is a significant difference between the gross profit margin ratio among the selected tyre companies.

Table:3 T-test for Gross Profit Margin

t-Test: Two-Sample Assuming Unequal Variances		
	Apollo Tyre	JK Tyre
Mean	13.005	11.2025
Variance	41.28136667	47.137025
Observations	4	4
Hypothesized Mean Difference	0	
df	6	
t Stat	0.383383982	
P(T<=t) one-tail	0.35732567	
t Critical one-tail	1.943180274	
P(T<=t) two-tail	0.714651341	
t Critical two-tail	2.446911846	

Table value of “t” of 6 degrees of freedom at 5% level of significance for the two-tailed test is 2.44 whereas “t” calculated 0.38.

Since calculated “t” was less than tabulated “t” .the different is a highly significant difference and therefore H_0 had been accepted and H_1 had been not accepted. Hence there is no significant difference between the gross profit margin ratio among the selected tyre companies.

NET PROFIT MARGIN:

H_0**:** There is no significant difference between the net profit margin ratio among the selected tyre companies.

H_1: There is a significant difference between the net profit margin ratio among the selected tyre companies.

Table:4 T-test for Net Profit Margin

t-Test: Two-Sample Assuming Unequal Variances		
	Apollo Tyre	*JK Tyre*
Mean	6.285	3.3825
Variance	5.397166667	6.50295833
Observations	4	4
Hypothesized Mean Difference	0	
df	6	
t Stat	1.682776593	
P(T<=t) one-tail	0.071704043	
t Critical one-tail	1.943180274	
P(T<=t) two-tail	0.143408086	
t Critical two-tail	2.446911846	

Table value of "t" of 6 degrees of freedom at 5% level of significance for the two-tailed test is 2.44 whereas "t" calculated 1.68.

Since calculated "t" was less than tabulated "t" .the different is a highly significant difference and therefore H_0 had been accepted and H_1 had been not accepted. Hence there is no significant difference between net profit margin ratio among the selected tyre companies

RETURN ON CAPITAL EMPLOYED:

H_0**:** There is no significant difference between the return on capital employed among the selected tyre companies.

H_1: There is a significant difference between the return on capital employed among the selected tyre companies.

Table:5 T-test for return on capital employed.

t-Test: Two-Sample Assuming Unequal Variances		
	Apollo Tyre	*JK Tyre*
Mean	18.95	15.9825
Variance	136.195	203.2200917
Observations	4	4
Hypothesized Mean Difference	0	
df	6	
t Stat	0.322147784	

P(T<=t) one-tail	0.379134713	
t Critical one-tail	1.943180274	
P(T<=t) two-tail	0.758269425	
t Critical two-tail	2.446911846	

Table value of “t” of 6 degrees of freedom at 5% level of significance for the two-tailed test is 2.44 whereas “t” calculated 0,32

Since calculated “t” was less than tabulated “t” .the different is a highly significant difference and therefore H_0 had been accepted and H_1 had been not accepted. Hence there is no significant difference between the return on capital employed among the selected tyre companies

RETURN ON NET WORTH:

H_0**:** There is no significant difference between the return on net worth among the selected tyre companies.

H_1: There is a significant difference between the return on net worth among the selected tyre companies.

Table:6 T-test for return on net worth.

t-Test: Two-Sample Assuming Unequal Variances		
	Apollo Tyre	*JK Tyre*
Mean	19.735	14.2125
Variance	144.4632333	113.1284917
Observations	4	4
Hypothesized Mean Difference	0	
df	6	
t Stat	0.688176386	
P(T<=t) one-tail	0.258525111	
t Critical one-tail	1.943180274	
P(T<=t) two-tail	0.517050221	
t Critical two-tail	2.446911846	

Table value of “t” of 6 degrees of freedom at 5% level of significance for the two-tailed test is 2.44 whereas “t” calculated 0.68.

Since calculated "t" was less than tabulated "t" .the different is a highly significant difference and therefore H_0 had been accepted and H_1 had been not accepted. Hence there is no significant difference between the return on net worth among the selected tyre companies

CURRENT RATIO:

H_0**:** There is no significant difference between the current ratio among the selected tyre companies.

H_1: There is a significant difference between the current ratio among the selected tyre companies.

Table:7.T-test for Current Ratio

t-Test: Two-Sample Assuming Unequal Variances		
	Variable 1	*Variable 2*
Mean	0.9675	0.615
Variance	0.012158333	0.001966667
Observations	4	4
Hypothesized Mean Difference	0	
Df	4	
t Stat	5.931914583	
P(T<=t) one-tail	0.002024111	
t Critical one-tail	2.131846782	
P(T<=t) two-tail	0.004048223	
t Critical two-tail	2.776445105	

Table value of "t" of 6 degrees of freedom at 5% level of significance for the two-tailed test is 2.77 whereas "t" calculated 5.93

Since calculated "t" was not as much of than tabulated "t" .the different is a highly significant difference and therefore H_0 had been not accepted. Hence there is a significant difference between the current ratio among the selected tyre companies.

QUICK RATIO:

H_0**:** There is no significant difference between the quick ratio among the selected tyre companies.

H_1: There is a significant difference between the quick ratio among the selected tyre companies.

Table:8.T-test for Quick Ratio

t-Test: Two-Sample Assuming Unequal Variances		
	Apollo Tyre	JK Tyre
Mean	0.6125	0.8275
Variance	0.016491667	0.011958333
Observations	4	4
Hypothesized Mean Difference	0	
Df	6	
t Stat	-2.549337417	
P(T<=t) one-tail	0.021764733	
t Critical one-tail	1.943180274	
P(T<=t) two-tail	0.043529467	
t Critical two-tail	2.446911846	

Table value of "t" of 6 degrees of freedom at 5% level of significance for the two-tailed test is 2.44 whereas "t" calculated 2.54.

Since the calculated "t" was less than tabulated "t" .the different is a highly significant difference and therefore H_0 had been not accepted Hence there is a significant difference between quick ratio among the selected tyre companies.

DEBT EQUITY RATIO:

H_0**:** There is no significant difference between the debt-equity ratio among the selected tyre companies.

H_1: There is a significant difference between the debt-equity ratio among the selected tyre companies

Table:9.T-test for Debt Equity Ratio

t-Test: Two-Sample Assuming Unequal Variances		
	Apollo Tyre	*JK Tyre*
Mean	0.39	2.265

Variance	0.0144	0.276433333
Observations	4	4
Hypothesized Mean Difference	0	
df	3	
t Stat	-6.95359156	
P(T<=t) one-tail	0.003050619	
t Critical one-tail	2.353363435	
P(T<=t) two-tail	0.006101238	
t Critical two-tail	3.182446305	

Table value of "t" of 3 degrees of freedom at 5% level of significance for the two-tailed test is 3.18 whereas "t" calculated -6.95

Since calculated "t" was less than tabulated "t" .the different is a highly significant difference and therefore H_0 had been not accepted. Hence there is a significant difference between the debt-equity ratio among the selected tyre companies.

FINDING:

RATIO	Calculated Value	Table Value	Degree Of Freedom	Level Of Significance	H_0 / H_1
Gross Profit Margin	0.38	2.44	6	5 %	H_0
Net Profit Margin Ratio	1.68	2.44	6	5%	H_0
Return On Capital Employed	0.32	2.44	6	5%	H_0
Return On Net Worth	0.68	0.2.44	6	5%	H_0
Current Ratio	5.93	2.77	4	5%	H_1
Quick Ratio	2.54	2.44	6	5%	H_1
Total Debt Equity Ratio	-6.95	3.18	3	5%	H_1

SUGGESTION:

- **G**ross profit margin ratio both company not satisfactory (expect 2015-16 year).So both companies should increase their selling price and optimize Production costs.

- The net profit margin ratio of both company downward trend form the last four previous years. The company should try to decrease its operating expense and reconstruction of its expenditure policy.
- Return on capital employed and return on the net worth of both company is comparatively equally and satisfactory.
- The liquidity position of both company comparatively different. Apollo tyre liquidity position is satisfactory
  - Apollo tyre should improve its quick ratio with the help of inventory control and make policy for payment ratio.
  - Both companies should manage their receivable and inventory and make new policies.
- JK tyre company debt-equity ratio is higher than Apollo tyre than mean Jk tyre company has more risk. So than Jk tyre company should reduce its financial burden.

CONCLUSION:

This study was undertaken about a comparative financial analysis of Apollo tyre and Jk tyre company. Both company profitability position comparatively equally but the liquidity position of both companies show different results overall Apollo tyre profitability performance is better than Jk tyre company. Jk tyre company should improve its profitability to make effective policies for the future.

LIMITATION:

There were certain limitations in understanding this research work.

1) Comparatively Performance analysis of the company is done only for the past four years, due to the time limit.

2) The study is done based on secondary data obtained from the annual reports of the Organization.

BIBLIOGRAPHY:

Anilbhai, P. a. (2013). a comparative analysis of the financial performance of SAIL and JSW. Indian Journal of Applied Research , 290-292.

P.Kasthuri, C. a. (2015). a study on financial performance of Hindustan Petroleum Corporation Limited. International Journal of Interdisciplinary and Multidisciplinary Studies , 102-112.

Rana, T. a. (2014). Advanced Accounting & Auditing. Ahmedabad: Sudhir Prakashan.

V.Porkodi, D. I. (2017). a study on the financial performance of ICICI bank and HDFC bank. International Journal of Innovative Research in Management Studies , 1-11.

WEBSITES:

www.business-standard.com

www.wikipedia.org/

www.jktyre.com

www.apollotyres.com

www.moneycontrol.com

13

“तथापिपठपुत्र! व्याकरणम्।”।

अंकितः जे. रावलः
दर्शनम्संस्कृतसंस्थानम्, SGVP,एस.जी. राजमार्गः,कर्णावतीनगरम्,

पतञ्जलेः प्राक्तनः भारतयुद्धकालीन आचार्यः **यास्कोऽपि ‘चत्वारि वाक्’** इत्येतस्य मन्त्रस्य व्याख्यां मुखस्वरुपोपरि व्याकरणोपरि एव कृतवन्तः इति दृश्यते ।

’ व्याकरणम्**दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत्** ’इतियत्पदंयस्माद्धातोःनिष्पन्नंतस्यापिमूलार्थःयजुर्वेदेयथा‘ **‘सत्यानृते प्रजापतिः**[1]इत्येतस्मिन् वाक्ये प्रयुक्तो लभ्यते । स्कन्दपुराणे अपि व्याकरणस्य वेदप्रादुर्भूतत्वं प्रसिद्धम् । यथा -

आपः पवित्रं परमं पृथिव्याम्अपां पवित्रं परमं च मन्त्राः ।

तेषाञ्च सामग्र्यजुषां पवित्रंमहर्षयो व्याकरणं निराहुः ।।[2]

लोके वेदशास्त्रपुराणागममन्त्रतन्त्रकाव्यनाटकाऽलङ्कारादि यावान् शब्दराशिःतस्य कृत्स्नस्य , संस्कारो व्याकरणेनैव जायते इत्यत्र नास्ति संदेहस्यावस्था । न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्यामपि भाषाज्ञानाधिगमाय समेषामपि अष्टानां शक्तिग्रहकाणां मध्ये मूर्धन्यं स्थानं एवाध्यास्ते । ‘व्याकरणम्’ - न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्यां शब्दखण्डे च यथा

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान

कोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद् विवृत्तेः वदन्ति

सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ।।[3]

[1]यजुर्वेदः अ॰ १९। मं॰ ७७॥

[2]स्कन्दपुराणम् ।

[3]न्यायसिद्धान्तमुक्तावलिः. शब्दखण्डः ।

व्याकरणं नाम शब्दाख्यं ज्योतिः या च समग्रं संसारं च प्रदीयति । यथा च श्रूयते -

इदमन्धं तमः कृत्स्नंजायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाह्वयं ज्योतिःआसंसारं न दीप्यते ।।[4]

समग्रभुवनत्रयम् अन्धकारमयं भवति यदि शब्दविद्यारूपी ज्योतिः समग्रे संसारे न स्यात् चेत् । सर्वशास्त्रप्रवेशाय इयं ज्योतिः आवश्यकी । शास्त्रज्ञानद्वाररूपाचेयं शब्दविद्या ।

श्रीहरिः कथयति यत् संसारेऽस्मिन् धर्मार्थकामरूपपुरुषार्थसाधिकाचेयं शब्दविद्या किन्तु -क्षस्यापि साधिका एवं सर्वविद्यासु इति श्रुतिबोधितनित्यमो 'न स पुनरावर्तते' परम्परया चरमपुरुषार्थः एषा शब्दविद्या पवित्रतमज्योतिरूपा स्वरूपज्ञानप्रकाशिका अपि ।

एवमेव व्याकरणं वाणीगतमलनिवारकमपि सत्वात् चिकित्साशास्त्रमपि कथयितुं शक्यते ।तथा हि -

तद्द्वारमपवर्गस्यवाङ्मलानां चिकित्सकम् ।

पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते ।।

इयं सा मोक्ष्यमाणानमजिह्वा राजपद्धतिः ।

अत्रातीतविपर्यासःकेवलानुपश्यति ।।[5]

अपवर्गस्य द्वाररूपं तथा वाङ्मलानां चिकित्सारुपं च इदं व्याकरणशास्त्रमस्ति । एषा एव एका विद्या यया भाषाशुद्धिः ततः मोक्षप्राप्तिपर्यन्ताः लाभाः भवन्ति ।

भास्कराचार्योऽप्यकथयत् -

यो वेद वेदवदनं सदनं हि सम्यक्

ब्राह्म्याः स वेदमपि वेद किमन्यशास्त्रम् ।

यस्मादतः प्रथममेतदधीत्य विद्वान्

---

[4]काव्यादर्शः १४.

[5]वाक्यपदीयम् ११६-१४.

शास्त्रान्तरस्य भवति श्रवणेऽधिकारो ।।

यः प्रथमं व्याकरणम् अधीते तस्यैव कृते शास्त्रान्तरस्य श्रवणे अधिकारः प्रवेशो वा । सर्वशास्त्रप्रवेशकं द्वारं व्याकरणमिति ।

कोऽपि पिता स्वपुत्रं व्याकरणविषयकाध्ययनप्रवृत्तौ एकेन श्लोकेन व्याकरणमहिमा च कथयति । व्याकरणस्य महिमा तथा श्रेष्ठता च प्रदर्शनाय विद्वजनेषु प्रसिद्धा च इयं पंक्तिः –

यद्यपि बहु नाधीषेतथापि पठ पुत्र व्याकरणम् । !

स्वजनः श्वजनः मा भूत्सकलं शकलं सकृत् शकृत् ।।[6]

पिता स्वपुत्रम् आदेशति बहु नाधीषे चेदपि हे पुत्र येन च ! त्वं व्याकरणं तु अवश्यमेव पठ ! भाषाप्रयोगे दोषः न स्यात् ।

व्याकरणस्य उपादेयता माहात्म्यं च वर्तमानकाले एव इति वक्तुं न शक्यम्। यतो हि वेदकालादेव व्याकरणस्य महत्त्वम् अस्ति ।

एकं कथानकं भोजकालीनं प्रसिद्धमस्ति यत् महाराजो भोज अधिकेन भारगौरवेण आक्रान्तं - - ब्राह्मणं दृष्ट्वा अप्राक्षीत्तं यत्

भूरिभारभराक्रान्तः तव स्कन्धो न बाधति ?

इति एवं रूपेण पृष्टे सति ब्राह्मण उत्तरं प्रदत्तवान् यत् -

न तथा बाधते राजन् बाधते । (अशुद्धं) यथा बाधति !

अनेनैव कथानकेन भोजकाले व्याकरणस्य उपेक्ष्यता महीमा चकीदृशी भवेत् इति स्पष्टं भवति । तस्मिन् काले एकः सामान्य इन्धनहारी ब्राह्मणोऽपि शुद्धां वाचं ब्रूते स्म येन सः राज्ञः भोजस्यापि अशुद्धां वाणीं परिष्कृत्यइत्यस्य अशुद्धप्रयोगेण 'बाधति' इन्धनभारेण न हि तद्वपुः बाधते अपि तु , बाधते इति निसङ्कोचं वक्तुं शक्यम्।

---

[6]सुभाषितरत्नभाण्डागारः वैयाकरणप्रशंसा –, श्लोर संख्या.

भगवान् पतञ्जलिरपि व्याकरणस्य उपयोगिता वर्णयन् आह शब्दशास्त्रं यः न जानाति स ' 'शुद्धमपि वक्तुं न शक्नोति ।

शुद्धोच्चारणलाभाय व्याकरणमवश्यमेव अध्येयं योऽशुद्धोच्चारणं कुर्वन्ति ते समाजे निन्दाभाग् भवन्ति । यतो हि **दीर' ,'संयोगे गुरु' ,'ह्रस्वं लघु'ुघं चउच्चैर' ,'ुदात्तः'** इत्यादीनां सूत्राणां ज्ञानेनैव शुद्धोच्चारण कर्तुं शक्यते । वैयाकरण एव तत्तत्पदानां ह्रस्वदीर्घप्लुतोच्चारणेषु कस्मिन् अवसरे दीर्घं ह्रस्वं वा प्लुतम् उच्चार्यम् ? इत्येतत् सम्यक् विजानाति ।

यः स्फुटां वाचं व्याहरति स एव याज्ञिकानुष्ठानेषु अधिकारम् अर्हति । एतादृशस्याधिकारार्थं व्याकरणम् आवश्यकम् ।

पतञ्जलिः स्वीये महाभाष्ये **'यदधीतम्'**इति गौणप्रयोजनप्रतीकमादाय कथयति यत् -

अध्ययनं तदैव सार्थकं भवति यच्चार्थावबोधनपूर्वकं क्रियते ।

शब्दार्थाधिगमाय व्याकरणशक्तिरपेक्षिता । अर्थज्ञानशून्यं पठनं पठिते भाररूपमेव भवति । यत्तेनाधीतंतदर्थज्ञानरहितमिति सदा तन्मनः चेखिद्यते । ,

पुनश्च **महाभाष्यकारः** कथयति यत् कः शब्दः केन ,मनुष्येण शब्दप्रयोगे निपुणेन भाव्यम् -प्रकारेण प्रयोक्तव्यः? इत्येतद् यो जनः वेत्ति सः स्वकीयेन एकेन पदेनापि नैजम् ओज अधिजनमानसम् प्रस्थापयितुं शक्नोति ।

लौकिका अपि बहुधा वदन्ति यत् मानवः यदि अन्यं मानवं तदुदितं सर्वं श्रुणुयादिति - अपि तु तत्छब्देषु ओजः निधेयम् ,तेन हि तत्स्वरे ओजः निधेयम् ,काङ्क्षति चेत्।

वाचःशुद्धताआवश्यकीअनिवार्याच।सैवशुद्धताव्याकरणाधीनाएव।व्याकरणंवस्तुतःतितउसन्निभंवर्तते।यथा तितउनावस्तुशुद्धीक्रियतेतथैवव्याकरणोपकरणेनवैयाकरणअसाधुशब्दात्निजवाक्यंपरिष्कृतंविदधाति।

सन्दर्भग्रंन्थसूचिः।

1.अर्थप्रकाशिकाटीका - वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी-अर्कनाथचौधरी।

2.स्कन्दपुराणम्-गीताप्रेसगोरखपुर।

3.वाक्यपदीयम्-चौखम्बासंस्कृतसीरीजवाराणसी।

4.यजुर्वेदः-चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठान , दिल्ही।

5.न्यायसिद्धान्तमुक्तावली-चौखम्बासंस्कृतसंस्थान, दिल्ही।

6.सुभाषितरत्नभाण्डागारः।

7.व्याकरणशास्रस्येतिहासः-डो. ब्रह्मानंदत्रिपाठी, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन

14

कर्मसमस्याका निराकरण "मामनुस्मर युद्ध्य च"

प्रो.महेन्द्रकुमार ए.दवे
प्रोफेसर,साहित्यविभाग,
श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी,वेरावल

श्रीमद्भगवद्-गीता[1] महाभारत (भीष्मपर्व)के अध्याय २५ से ४२ तक ७०० श्लोकोमें विस्तारित हैं। हमारी वैदिक परंपराके अनुसार वेदोका सार उपनिषद और उपनिषदोंका सार श्रीमद्भगवद्गीता माना गया हैं क्योंकि हमारा जीवनका गूढरहस्योंकी जडिबुट्टीयों इनमें मिलती हैं। कृ धातुको मनन् प्रत्ययसे उणादिसूत्र[2] निष्पन्न हुए कर्मशब्दका अर्थ 'कोई बी क्रिया ऐसा हुआ हैं। और शब्दार्थ-मीमांसा की दृष्टिसे भगवत् शाब्द 'भग' धातुमें मतप् प्रत्यय लगाने से निर्मित हुआ हैं ,जिसका अर्थ यशस्वी,सम्मानित,श्रद्धेय,दिव्य, पवित्र,आदि रूपों में किया जाता हैं।[3]सांख्यकारिकामें त्रयोदशविध कारणोकी गणना हुई हैं। [4] श्रीमद्भगवद्गीतामें त्रयोद्रशविध क्रियाओं का उल्लेख हुआ हैं।[5]शरीर,वाणी एवं मनस् के द्वारा कर्म होने का उल्लेकभी गीतामें संन्निहित हैं।[6] न्यायसूत्रोंमे प्रयत्नका अर्थ 'कृति' बताके कृतिका अर्थ "वाणी,बुद्धि एवं शरीरके द्वारा होने वाली क्रियाके अर्थमें दिया हैं।[7]

इस कर्मको ही वेदोमें ऋत, न्यायवैशेषिकमें अदृष्ट,मीमांसकमें अपूर्वके रूपमें माना गया हैं। यह कर्मही समाजमें Ethical and moral order अर्थात् नैतिक एवं मूल्यनिष्ठ व्यवस्थानिर्माणक तत्त्वके रूपमें माना जाता हैं। उसको एक स्वीकृतसिद्धांत (Postulated Principle) के रूपमें स्वीकारनेसे समाजकी अनेक समस्याओंका निराकरण सरलतासे हो जाता हैं। समाजमें अनेकप्रकारकी विषमताएँ दिखाई देती हैं।किसीको शरीरमें निरोगिता,किसी को दीर्घायुष्यता-अल्पायुष्यता,किसी को संतानके बाबतमें विषमता रहती हैं । ऐसी विषमतामें मानवको ईश्वर पक्षपाती होनेका जो अहसास होता हैं वो व्यर्थ हैं जिसकी चर्चा ब्रह्मसूत्रमें और इसके उपर लिखा गया शांकरभाष्यमें मिलती हैं।[8] ईश्वरमें कोई पक्षपात नहीं हैं वो कर्मानुसारी फल देता हैं।[9] अच्छे कर्मका फल अच्छा और बूरे कर्मका बूरा हि फल मिलेगा।[10] कई वृक्षको जल्दी फल आते हैं कई को समय लगता हैं इसी तरह कर्मभी अदृष्ट, अपूर्व, एवं कर्माशय रूपसे रहते हैं योग्य समयमें परिपाक होते फलरूपसे प्रादूर्भूत होते हैं।[11] कर्मके परिपाकके कारण

---

1 श्रीमद्-भगवद्-गीता-४/२९-३०

2 पाणिनि-अष्टाध्यायी-४-१४४

3 वामन शिवराम आप्टे,संस्कृत-हिन्दी कोष।

4 करणं त्रयोदशश्विधम् –सांख्यकारिका-३२

5.न,एव,किञ्चित्,करोमि,इति,युक्तः,मन्येत,तत्त्ववित्,
पश्यन्, श्रृण्वन्, स्पृशन्, जिघ्रन्, अश्नन्, गच्छन्, स्वपन्,।।8।।
श्वसन्,प्रलपन्,विसृजन्,गृह्णन्,उन्मिषन्,निमिषन्,अपि,
इन्द्रियाणि, इन्द्रियार्थेषु, वर्तन्ते, इति, धारयन्।। 9।।

6 शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नर: ॥ श्रीमद्भगवदगीता-१८-१५

7 प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीराम्भ: ।- न्यायसूत्र- १/१/१७

8 नैष्कर्म्यनैधृण्ये न सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति। ब्रह्मसूत्रम्- २/१/३४

9 फलमत उपपत्ते:.....। ब्रह्मसूत्रम्- ३/२/३८

10 पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति ,पाप:पापेन _ बृहदारण्यकोपनिषद्-३/२/१३

11 क्लेशमूल:कर्माशय:दृष्टादृष्ट जन्मवेदनीय:,सतिमूले तद्विपाको जात्यायुभोग्या: । - योदसूत्रम्-२-१२/१३

जन्म मिला हैं वो प्रारब्धकर्म हैं और पाकोन्मुख विहिनकर्मको संचित कर्म तथा दैनिककर्मको क्रियमाण कर्म कहा गया हैं। प्रारब्धकर्मका "सुखदु:खान्यतरसाक्षात्कार:" भोग अनिवार्य होता हैं।[12] मनुष्य ही कर्म से लिप्त हैं परंतु ईश्वर इससे परे हैं।[13] ऋत अपने स्वरूपको प्रकृति तथा मानव समाजमें समान रूपसे अभिव्यक्त करता हैं।हम प्रत्येक क्षण अपने भाग्यका निर्माण कर रहे हैं – " The theory of karma recognizes the rule of law not only in outward nature , but also in the world of mind and morals .....We are every moment making our characters and shaping our destinies"[14]

मनुष्यको जन्मसे हि कर्म तो करना ही होता हैं ईशोपनिषदमें कहा हैं कि "मनुष्यको कर्म करते रहकर सों साल तक जीना चाहिए। [15] लेकिन कर्ममें लिप्सा नहीं होनी चाहिए।[16] गीतामे कहा हैं कि "ज्ञान,ज्ञेय,अने परिज्ञाता ये तीनमें से कर्मकी प्रेरणा आती हैं।[17] इनमेंसे ज्ञेय अर्थात् ब्रह्ममेंसे प्रेरना जेना,वे ब्रह्मविदके लिए हि शक्य हैं ,ज्ञानकी प्रेरणा अर्थात् 'शास्त्रप्रामाण्य',इसी तरहका वर्तन करना. किन्तु सामान्य जीवोंकी प्रेरणा 'परिज्ञातानी' होती हैं। महाभारतके युद्धमें जब अर्जुन परिस्थिति के सामने हार मान लेता हैं और जो कर्म करने वो युद्धके मेदानमें गया तब वहाँ सभी आत्मियोंको देखकर वो तो युद्ध करने से मना कर रहा था तब कृष्णने" मामनुस्सर,युद्ध च " कहकर इनका मोह निकालने को समझाया। क्षत्रियका धर्मके बारेमें उपदेश देता हैं।अर्जुनको न्यायत: युद्द्य करनेका उपदेश देता हैं। अर्जुनकी एसी अवस्था- मोहवृत्तिको देखकर अर्जुनको समझाना आवश्यक मानकर स्वयं निर्विकाररूपसे दृढ सङ्कल्पपूर्वक संयत स्वरमें अर्जुन को प्रबोधित करने लगे। इससे बोध मिलता हैं कि सांसारिक मोहपासमें पडा हुआ मनुष्य कर्त्तव्या-कर्त्तव्यकी द्विधामें पडकर कर्त्तव्यच्युत हो जाता हैं। अत:एव मनुष्यको मोहासक्ति रहित होकर स्वकर्तव्य (स्वधर्म) का पालन क्जरना चाहिए। इस अर्जुनको दिया हुआ उपदेश सभी मानवोके लिये किया गया हैं आधुनिक मानवभी कर्म से जुडा हुआ ही रहता हैं बिना कर्म मनुष्यकी गति ही नहीं होती हैं गीतामें भी कहा गया हैं कि "न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषत: ।[18] अर्थात् कोई भी देहधारी कर्म को पुरी तरह से नहीं छोड सकता हैं। एक ही साथमें पेदा होने वाले मनुष्यों में अलगता दिखाई देती हैं , इसका कारण भी कर्म ही हैं । ईशोपनिषद् में भी कहा हैं कि कर्म करनार ही सो साल तक अच्छी तरह जीवित रहता है और कर्म करने में कौशल्य इतना रखना कि इनसे अलिप्तता न आये।।[19] तथा च साधारण जनसमुहको शिक्षित करनेके लिये कर्तव्य कर्म करने को कहा हैं।[20] आज समग्र विश्व कीटाणु युद्ध जैसी बडी कठिन विटंबणासे झझुम रहा हैं कोरोना जैसी इस महामारीमें भी लोक अपने कर्ममें आत्मनिष्ठा या प्रभु समर्पित कर्मकरने में कमी दिखा रहे हैं परन्तु एसी स्थितिका भी मार्गके रूपमें गीतामें श्रीकृष्ण अर्जुनको उपदेशके रूपमें कहते हैं कि मेरे आदेशके अनुसार कर्म करने वाले सकाम कर्मी भी कर्म बंधनसे मुक्त हो जाता हैं।[21] ईश्वरको स्मरण करते हुए कर्म करने के जीवन साफल्यता के साथ प्रभुकी ही जिम्मेदारीका मनमें

---

[12] प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षय:,भोगेन त्वितरे क्षययित्वा संपद्यते- ब्रह्मसूत्रम्-४/१/१९

[13] क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट: पुरुषविशेष ईश्वर:-योगसूत्रम्-१/२४

[14] Hindu View of Life . p.-73

[15] कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीवेषेत् शतं समा: ।- ईशोपनिषद्- २

एवं " नियतं कुरु... शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मण:-भगवद्गीता-३/८

[16] न कर्म लिप्यते नरे –ईशोपनिषद्-२ तथा "योग: कर्मसु कौशलम् – भगवद्गीता- २/५०

[17] ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।- श्रीमद्भगवद्गीता-१८/१८

[18] श्रीमद् भगवद्-गीता-१८-११ तथा

नियतं कुरू....शरीर यात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मण: भगवद्-गीता-३-८

[19] ईशोपनिषद्-२

[20] कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय:।

लोकसंग्रहमेवापि सम्पश्यन् कर्तुमर्हसि ॥ श्रीमद्भगवद्गीता-३-२०

[21] ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवा: ।

श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभि: ॥ - श्रीमद्भगवद्गीता-३-३१

उमदा भाव रहता हैं । मनुष्य कोई भी कठिन परिस्थितिका सामना कर रहा हो इसे सरल मार्गदर्शनका उमदा कार्य गीतामें ही हैं । अर्जुन जैसा मानसिक रूपसे भग्न हृदयको भी गीता उपदेशसे दृढनिश्चयी बना कर युद्ध करने के लिये तैयार किया था वो ही गीता कोई भी विटंबना में से सरलता से उपकारक बनती ही हैं । किसी भी प्राचीन ग्रन्थकी प्राणशक्ति उसकी इस शक्तिमें निहित होती हैं कि वह समय-समय पर ऎसे लोगोको जन्म दे सके , जो उस ग्रन्थमें प्रतिपादित सत्यों को अपने अनुभव से पुष्ट कर सकें ।[22] मनुष्यको अपने कर्ममें ईश्वर रटन ,भजन आदीके साथ कार्योमें अनुसंधान रखना भी जरूरी हैं कहा भी हैं कि

"तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशय: ॥[23]

इससे अनुस्मरताके साथ कर्तव्यकर्म करने का उपदेश दिया हैं । और भगवत्प्रति श्रद्धाके कारण प्रभु गोलोक-वृन्दावनमें रहते हुए भी सर्वव्यापी बनकर हमारी श्रद्धाको फलीभूत करने के लिये हमारे बीच होने का अहसास हम कर सकते हैं ।[24] प्रभु अदृष्ट होने के बावजूद दृश्य जगतका संचालक होने के कारण हमारी श्रद्धा होने के कारण सुव्यवस्थित संचालन करते हैं ।[25]भगवद्गीता पर विद्वानों द्वारा विभिन्न कालखण्डो में लिखी गई टीकायें इसलिए समकालीन संदर्भो और व्यक्ति विशेष की अभिरूचि के साथ प्रस्तुत हुई हैं यह इसकी विशेषता ही हैं । गीता में अभिव्यक्त धार्मिक चेतना,नैतिक आदर्श,आध्यात्मिक विवेचन एवं निष्काम कर्म का संदेश इतने हृदय स्पर्शी हैं कि न केवल भारत बल्कि विश्व के विख्यात विचारकोंने इस पर अपने विचार बृहत् ग्रन्थों के रूपमें व्यक्त किये हैं ।

एवं श्रीमद्भगवद्गीतामें भी कहा हैं कि ब्रह्मज्ञानीको भी ब्रह्मप्रेरणासे होने वाला कर्म करके इस कर्मको ब्रह्मार्पण कर देना चाहिए ।[26] ब्रह्मविद का कर्म ब्रह्मप्रेरणासे उत्पन्न होकर इसमें हि विलीन होता हैं । महाभारत शान्तिपर्वमें भी कहा गया हैं कि बन्धन वस्तुत: एक ही हैं और वह कामबन्धन । कामबन्धनसे मुक्त हो जाने से व्यक्ति ब्रह्मकी प्राप्ति कर लेता हैं –

कामबन्धनमेवैकं नान्यदस्तीह बन्धनम् ।
कामबन्धनमुक्तो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥[27]

श्रीमद् भगवद्गीता के सोलहवें अध्यायमें दैवी-सम्पत्ति के पुरुषों को श्रेष्ठ कहा हैं । वहॉं भी श्रेष्ठ पुरुषों के लक्षणों में 'अभय' को गीता में सर्वप्रथम स्थान दिया हैं । इससे भी 'गीता' में अभय का ही महत्त्व प्रकट होता हैं ।

निष्कर्षरूपमें हम कह सकते हैं कि यद्यपि गीता का केन्द्रीय सिद्धान्त 'निष्काम कर्मयोग" हैं , किन्तु बिना अभय के तो इसकी सफलता में संदेह हैं । क्योंकि अभय हैं तो जीवन हैं और कर्मयोग हैं तो समत्व हैं । समत्व बुद्धि से ही ईश्वर का ज्ञान होकर अन्त में मोक्ष मिलता हैं ।

---

22 डॉ.सर्वपल्ली राधाकृष्णन्-भगवद्गीता,भूमिका से उद्धृत

23 श्रीमद् भगवद् गीता- ७-८

24 ब्रह्मसंहिता – ५-३७

25 परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते , स्वाभाविकी ज्ञान बल क्रिया च ..।
---श्वेताश्वतरोपनिषद्-६-८

26 कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि – श्रीमद् भगवद् गीता-३/१५ एवं ब्रह्मार्पणं ब्रह्महंवि...श्रीमद् भगवद्गीता-४/२४

27 महाभारत- शान्तिपर्व:- २४३-७

15

वैदिककाले लैङ्गिकीसमानता

श्रीनेहलः एन. दवे
विद्यावारिधि-शोधच्छात्रः,
श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः

शोधसारः (Abstract)

लैङ्गिकीसमानतायाः (Gender Equality) विषयः अद्यत्वे न केवलं भारतस्य अपि तु सम्पूर्णविश्वस्य कृते महत्त्वपूर्णः विषयः वर्त्तते। चलच्चित्रं पश्यति उत धारावाहिकं परिपश्यति उत नेतॄणां भाषणानि शृणोति उत समाजस्य विकासाय आवश्यकेषु महत्त्वपूर्णेषु घटकेषु चिन्तयति, सर्वासु एतासु क्रियासु लैङ्गिकीसमानतायाः चर्चा भवत्येव। ५०% महिलाजनसङ्ख्यायाः विकसनेन एव सम्पूर्णस्य समाजस्य विकासः शक्यते, समकालीना नारी पुरुषतुल्यं सर्वविधं कार्यं कर्तुं समर्था अस्ति इत्यादयः विचाराः अद्यत्वे प्रचलने सन्ति। सद्यःकालीनानां नारीणां तुलना प्राचीननारीभिः सह अपि भवति। परन्तु वैदिककाले लैङ्गिकीसमानतायाः विषये समाजे अस्पष्टता दृश्यते। अतः अत्र वैदिककालीननारीणां चरित्राणां, व्यवहाराणाम्, उल्लेखानां च अध्ययनेन लैङ्गिकीसमानतायाः सन्दर्भे स्पष्टस्थितिः उपस्थापिता अस्ति।

सङ्केतशब्दाः (Keywords)

लैङ्गिकीसमानता, वैदिककाले नारी, वैदिककाले महिला, वैदिककाले लैङ्गिकीसमानता, वैदिकसाहित्ये लैङ्गिकीसमानता, संस्कृतसाहित्ये लैङ्गिकीसमानता

भूमिका (Introduction)

वैदिककाले लैङ्गिकीसमानता-सन्दर्भे सर्वदा पक्षद्वयं प्रस्तूयते। प्रथमे पक्षे नार्याः पूजनीयतायाः चर्चा भवति, अपरस्मिन् च पक्षे नार्याः अपमानस्य उत अवगणनायाः स्थितेः उद्धरणानि प्रदीयन्ते। तयोः पक्षयोः कः पक्षः साधुः कश्च असाधुः इति निर्णयः अतीव कठिनः। साम्प्रतं वयं पश्यामः यत्, केचन नारीणां सेना-क्रीडादिषु क्षेत्रेषु सहभागितायाः प्रशंसां कुर्वन्ति, अपरत्र केचन बलात्कारादिकृत्येन, महिलायै अभद्रटिप्पणीं कृत्वा च अपमाननम् अपि कुर्वन्ति। अत्र समाने काले, देशे च सम्माननम्, अपमाननं च दृश्यते। एतादृशे मिश्रिते विषये वर्तमानस्थितौ कोऽपि निष्कर्षः दुष्कर एव, तर्हि प्राचीनकालीनानां नारीणां स्थितेः अभ्यासः अतीव समयभोग्यः, दुस्साध्यश्च स्वीकर्तव्यः। प्रप्रथमं तु कश्चन विचारः अङ्गीकर्तव्यः यत्, कोऽपि एकः समाजः, धर्मः, समुदायः, जातिप्रकारः उत देशः सर्वथा उचितः उत अनुचितः न। तेषु तेषु वर्गेषु विद्यमानाः केचन जनाः उचिताः उत अनुचिताः मन्यन्ते। अतः अमुकः वर्गः श्रेष्ठः उत भ्रष्टः एव इति धारणा अयोग्या इति। एकत्र संयमिनी सीता अस्ति, तस्याः प्रशंसा भवति,[1] अपरत्र शूर्पणखा, या अयोग्ये स्थाने कामातुरा भवति, सा निन्द्यते।[2] अत्र नारीणां प्रशंसायाः उत

[1] तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावुपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः।
त्यक्ष्यामि वैदेहसुतां पुरस्तात्समुद्रनेमिं पितुराज्ञयेव। रघुवंशमहाकाव्यम्, सर्गः - १४, श्लो. ३९

निन्दायाः विषयः न, अपि तु चरित्रस्य विषयो वर्त्तते। एवमेव शास्त्रेषु बहुधा नारीणां निन्दायाः, प्रशंसायाः च वाक्यानि प्राप्यन्ते। तत्र कः सन्दर्भः इति बहुधा ज्ञात्वैव नारीस्थितेः निर्णयः शक्यते।

शोधोद्देश्यानि (Objectives) –

प्रकृतमिदमध्ययनं वैदिककालीननारीणां लैङ्गिकीसमनातायाः सन्दर्भे वर्णनात्मकमनुसन्धानं, विशिष्टाध्ययनात्मकमनुसन्धानं च वर्त्तते।

- वैदिककालीनानां नारीणां समाजे सहभागितायाः अध्ययनम्।
- वैदिकनारीणां पुरुषबाहुल्ययुक्तेषु कार्येषु सक्रियतायाः अध्ययनम्।
- वैदिकनारीविरुद्धं जातानाम् अपराधानाम् अध्ययनम्।
- वैदिकनारीणां, समकालीननारीणां च लैङ्गिकीसमानतादृष्ट्या विशिष्टम् अध्ययनम्।

लैङ्गिकीसमनातायाः दृष्टिः -

नारीणां सामाजिक-सहभागितायां सत्याम् अद्यत्वे वयं सेनाक्रीडादिक्षेत्रेषु नारीणां सहभागितां सम्मानविषयत्वेन पश्यामः, परन्तु प्राचीने काले कदाचित् एषः सम्मानस्य विषयः न स्यात्। कदाचित् तस्मिन् काले सेनायां नारीणां सहभागिता सहजा भवेत्। प्राचीने काले यज्ञः, गार्हस्थ्यम्, आतिथ्यं, दानं, युद्धं, व्यापारः, मनोरञ्जनम्, आविष्कारः इत्यादिकं सर्वं सामाजिकसहभागिता मन्यते स्म। अद्यापि सैव परिपाटिः प्रवर्त्तते। ऋषयः, ऋषिकाः च मन्त्रद्रष्टारः आसन् इति प्रसिद्धमेव। शौनकरचितायां बृहद्देवतायां सप्तविंशतिः ऋषिकाः समुल्लिखिताः। यथा -

घोषा गोधा विश्ववारा अपालोपनिषन्निषत्।
ब्रह्मजाया जुहूर्नामागस्त्यस्य स्वसादितिः।।
इन्द्राणी चेन्द्रमाता च सरमा रोमशोर्वशी।
लोपामुद्रा च नद्यश्च यमी नारी च शाश्वती।।
श्रीर्लाक्षा सार्पराज्ञी वाक्श्रद्धा मेधा च दक्षिणा।
रात्री सूर्या च सावित्री ब्रह्मवादिन्य ईरिताः।।[3]

शैक्षणिकक्षेत्रे नारीसहभागिता -

महाभाष्यकारस्य पतञ्जलेः युगे अपि शिक्षाक्षेत्रे नार्यः सक्रियाः आसन्। अतः उक्तं महाभाष्ये यत्–

लोके अभिरूपायोदकमानेयम् अभिरूपाय कन्या देयेति,
न चानभिरूपे प्रवृत्तिरस्ति, तत्र अभिरूपतमायेति गम्यते।[4]

---

[2] अत्यारूढो हि नारीणाम् अकालज्ञो मनोभवः। रघुवंशमहाकाव्यम्, सर्गः - १२, श्लो. ३३

[3] बृहद्देवता २/८२-८४

[4] महाभाष्यम्, अध्यायः १, पादः – ४ (साधकतमं करणम् इत्यस्य (१-४-४२) सूत्रस्य व्याख्याकाले पतञ्जलिः करणस्य स्पष्टतायै उदाहरणत्वेन एतत् वदति।)

पाणिनिः सूत्रेषु अध्यापिकानां पदस्य उल्लेखमपि करोति। मीमांसायाः काशकृत्स्ना-शाखायाः विदुषी "काशकृत्स्ना"-पदधारिणी आसीत्। गुरुकुलेषु "आचार्या"-"उपाध्याया"-पदयोः आरूढा विदुषी भवति स्म।(४/१/४९) वेदशाखानाम् अध्यापिका "कठी", "बहवृची" च पदधारिणी आसीत्।(४/१/६३) शक्त्यास्त्रस्य सञ्चालने पारङ्गता योद्धा "शाक्तिकी"-पदं प्राप्नोति स्म। छात्राणां छात्रावासस्य मुख्यपदे "छात्रिशाला" विराजते स्म।(६/२/८६) एतर्हि शिक्षा इत्युक्ते भाषाज्ञानं, प्रौद्योगिकीज्ञानं, सूचनाज्ञानं च मन्यते, परन्तु वैदिके काले **'अमृत'**-प्रौद्योगिकी[5] एव जनेषु प्रसिद्धा आसीत्। अत एव तत्कालिन्यः नार्यः ब्रह्मवादिनीभिः भवितुं प्रायतन्त। ब्रह्म बोधयति उत ब्रह्मविषये वदति इति ब्रह्मवादिनी। नारीणाम् अध्ययने प्रवृत्तिः पुरुषवदेव आसीत्।[6] बालकवत् बालिका अपि आश्रमवासं कृत्वा ब्रह्मचर्यस्य पालनं करोति स्म - **"ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम्"**।[7] ततोधिकं, सा अध्ययनोत्तरं स्वतन्त्रतया स्वपतिम् अपि चेतुं प्रभवति स्म। उक्तं च ऋग्वेदे –

कियती योषा मर्यतो धूयोः परिप्रीता पन्यसा वार्येण।

भद्रा वधूर्भवति यत् सुपेशाः स्वयं सा मित्रं वनुते जने चित्॥[8]

अर्थात्, बह्व्यः स्त्रियः भवन्ति, याः इच्छुकस्य पुरुषस्य वचनेषु, धनेषु च आसक्ताः भवन्ति, परन्तु या कल्याणप्रदा, सुरूपा स्त्री भवति, सा परितः स्थितेषु पुरुषेषु स्वमनसः अनकूलं मित्रपुरुषं पतित्वेन चिनोति। यथा अद्यत्वे शैक्षणिके परिसरे उत अन्यत्र अपि नारी स्वस्य भाविपत्युः चयनं कर्तुं स्वतन्त्रा, तथैव वैदिके काले अपि स्वातन्त्र्यम् आसीत्।[9] (दत्तांशसंशोधने (data research) सिद्धं यत्, २६% आधुनिकमहिलाः स्वपतिभिः सह शैक्षणिकक्षेत्रं गच्छन्ति इति।)[10] [11] पुत्री लोपामुद्रा स्वविवाहस्य कृते उचितं पुरुषम् अगस्त्यं चित्वा स्वपितरं विदर्भराजं सूचयति इत्यनेन तत्कालीनानां नारीस्वतन्त्रतायाः अनुमानं कर्तुं शक्नुमः।[12]

विवाहाय, अविवाहाय च स्वतन्त्रा -

---

[5] येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहि। बृहदारण्यकोनिषद्, अध्यायः - २ चतुर्थब्राह्मणः, श्लो. ३

[6] Till about the beginning of the Christian era Upanayana or the ceremonial initiation into Vedic studies was as common in the case of girls as it was in the case of boys. (The Position of Women in Hindu Civilization From Prehistoric Times to the Present Day – by Anant Sasashiv, Altekar, Ch. 7, Page. 9-10, ISBN – 81-208-0324-8)

[7] अथर्ववेदः, काण्डः – ११, सूक्तम् – ७, मन्त्रः – १८

[8] ऋग्वेदः, मण्डलः – १०, सूक्तम् – २७, ऋचा - १२

[9] सखा हि जाया – ऐतरयेब्राह्मणम् पञ्चिका ७, मन्त्रः - १३

[10] https://www.facebook.com/notes/facebook-data-science/from-classmates-to-soulmates/10151779448773859/

[11] http://www.nydailynews.com/life-style/couples-found-kindergarten-article-1.2086944

[12] न मत्कृते महीपाल पीडामभ्येतुमर्हसि। प्रयच्छ मामगस्त्याय त्राहयात्मानं मया पितः।। महाभारतं, वनपर्व, अ. ९५

नारी कौमार्यावस्थायां पितुः उत गुरोः, विवाहोत्तरं च पत्युः यज्ञादिकार्येषु, अध्ययनाध्यापनकार्येषु च साहाय्यं करोति स्म। सा अग्निहोत्रे पारङ्गता आसीत्।[13] "पत्युः यज्ञे संयोगो यया" सा पत्नी।[14] यज्ञकार्ये पुरुषात् पूर्वं नार्याः उपस्थितिः ऋग्वेदे उल्लिखिता।[15] विश्वावारा नाम ऋषिका उषसि अग्नेः स्तुतिं कर्तुं सर्वप्रथमं पूर्वाभूमुखिनी अग्निं प्रति गच्छति।[16]

गार्हस्थ्ये नारी एव गृहत्वेन स्वीकृता अस्ति।[17] सा एव पुरुषस्य आश्रयरूपा उक्ता।[18] नारीविहीनः पुरुषः कृपणः मन्यते स्म।[19] गृहशोभात्वेन नार्याः महत्त्वमपि उल्लिखितम्।[20] अधिकारविषये रोमशायाः एकं वचनमेव पर्याप्तमस्ति – **'मा मे दभ्राणि मन्यथाः।'**[21] (don't underestimate me.) अनेन स्पष्टतया ज्ञायते यत्, नारी स्वाधिकारं प्रति जागरूका आसीत्। **'सर्वाहमस्मि रोमशा'** इत्यनेन आत्मानं सहवासयोग्यां वदन्ती रोमशा स्वावगणनायाः अनौचित्यं सिद्धयति। लोपामुद्रा नाम अपरा ब्रह्मवादिनी अपि **'वृषणः पत्नीः जगम्युः'**[22] इत्यनेन वीर्यवन्तं पतिं तरुण्याः पत्न्याः दैहिक-सन्तुष्ट्यै आदिशति। प्राचीननारीणां कृते ऋतुमर्यादायां संयमितगृहस्थाश्रमस्य महत्त्वम् आसीत्। ताः कामादिकं सुखमयाय गार्हस्थ्याय, सन्तानेभ्यः चैव इच्छन्ति स्म। अतः ऋषिका घोषा अघोषयत्, "यः स्वपत्न्याः जीवनाय (योगक्षेमाय) रुदति, यः स्वपत्न्यै यज्ञाधिकारं यच्छति, यः मातृगौरवं प्रददाति, सः पुरुषः पत्न्याः प्रेमपात्रः भवति" इति।[23] विश्ववारा अग्निसूक्ते कथयति यत् - हे अग्ने! त्वं दाम्पत्यस्य सम्बन्धान् सुदृढान् कृत्वा नियन्त्रय इति।[24] सौभाग्याय एव सा शत्रूणां दमनम् इच्छति स्म।[25]

---

[13] कौषीतकिब्राह्मणम् २/९

[14] पत्युः यज्ञे संयोगो यया – इति महाभाष्ये ४/१/३३ पतञ्जलिना लिखितम्।

[15] संहोत्रं स्म पुरा नारी, समनं वाव गच्छति। ऋग्वेदः १०.८६.१०

[16] समिद्धो अग्निर्दिवि शोचिरश्रेत् प्रत्यङ्ङुषसमुर्विया वि भाति।
एति प्राची विश्ववारा नमोभिर्देवाँ ईळाना हविषा घृताची।। ऋग्वेदः ५/२८/१

[17] जायेदमस्तं मघवन् – ऋग्वेदः ३/५३/४

[18] सा इत् योनिः – ऋग्वेदः ३/५३/४

[19] पुरुषो जायां वित्त्वा कृस्नतरमिवाऽऽत्मानं मन्यते। ऐतरेयारण्यकम्, १/३/५/१३

[20] कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते। ऋग्वेदः – ३/५३/६

[21] ऋग्वेदः १/१२६/७

[22] ऋग्वेदः १/१७९/१

[23] जीवं रुदन्ति वि मन्यन्ते अध्वरे दीर्घामनु प्रसितिं दीधियुर्नरः।
वामं पितृभ्यो य इदं समेरिरे मयः पतिभ्यो जनयः परिष्वजे।। ऋग्वेदः – १०/१०/१०

[24] सं जास्पत्यं सुयममा कृणुष्व – ऋग्वेदः ५/२८/३

[25] तत्रैव – अग्ने शर्ध महते सौभगाय

ऋग्वेदे शचीपौलोम्या दृष्टाः मन्त्राः तत्कालीननारीणां मानसपटलं प्रदर्शयन्ति।[26] तत्र लिखितमस्ति यत्, मम पुत्रः शत्रूणां नाशं कुर्यात्, पुत्री च विराट् (विदुषी) भवेत् इति प्रथमः अंशः। येन हविषा मम पतिः यज्ञकर्म करोति, हे देवाः! तत् मया एव निर्मितमस्ति। अर्थात् न केवलं यज्ञकार्ये अपि तु योग्यतायाः विषये नारी उत्कृष्टा उल्लिखिता इत्येषः द्वितीयोंऽशः। अहं क्रुद्धा सती अपि, पतिना आत्मनः कृते मधुरवचनानि अर्जयामि। अहं केतुः (ध्वजा) इव ज्ञानवती, शिरोवत् प्रमुखा अस्मि इति तृतीयोंऽशः। "**दुहिता मे पण्डिता जायेत**" इत्यपि प्रार्थना प्राप्यते।[27]

महाभारते[28], पद्मपुराणे[29], कूर्मपुराणे[30] च कन्या तीर्थरूपा उल्लिखिता। साम्प्रतं यदि काचित् कन्या आजीवनं विवाहं विना पितृगृहे स्थातुम् इच्छति, तर्हि तस्यै अवकाशः वर्त्तते। तथैव वैदिके काले अपि अविवाहितकन्याभ्यः अनुमतिः आसीत्। तादृशी कन्या "अमाजूः" इति उल्लिखिता वेदे। सा कन्या स्वपितुः धनं प्राप्तुम् अधिकारिणी आसीत्।[31] वैदिके काले अमाजू-कन्याः बह्व्यः स्युः, परन्तु अमाजूषु घोषायाः परिचयः बृहद्देवतायां प्राप्यते –

आसीत् काक्षीवती घोषा पापरोगेण दुर्यगा।
उवास षष्टिवर्षाणि पितुरेव गृहे पुरा।।[32]

गृहस्थजीवने महिलासम्माननम् -

मातृभावस्यापि वेदे बहुधा वर्णनं सम्प्राप्यते। अथर्ववेदे पुत्राय आज्ञा दत्ता अस्ति यत्, सः स्वमातुः मनोनुकूलः भवेत् इति।[33] नववधूः श्वश्र्वा कृते सुखकारिणी स्यात् इत्यपि प्रार्थना प्राप्यते।[34] तां प्रति वध्वा सम्मानभावः भवेदिति वर्णयति च।[35] ऋषिका वसुक्रपत्नी स्वस्य श्वशुरस्य भोजनस्य चिन्तां कुर्वन्ती गृहसञ्चालने स्वव्यवस्थापिकात्वेन स्वबोधं कारयति। यतः तस्याः स्वशुरः इन्द्रः एकदा भोजनाय गृहं न अगच्छत्। तस्य चिन्तां कुर्वन्ती सा कथयति –

विश्वो ह्यऽन्यो अरिराजगाम ममेदह श्वशुरो ना जगाम।

---

[26] ऋग्वेदः,१०/१५९/३

[27] शतपथब्राह्मणम्, १४.९.४.१६

[28] महाभारतम्, आदिपर्व, अध्यायः – ८१, श्लो. १११

[29] पद्मपुराणम्, स्वर्गखण्डः, अध्यायः -२७, श्लो. १

[30] कूर्मपुराणम्, उत्तरभागः, अध्यायः – ४२, श्लो. २१

[31] अमाजूरिव पित्रोः सचा सती समानादा सदसस्त्वामिये भगम्। ऋग्वेदः – २/१७/७

[32] शौनकीयबृहद्देवता, अध्यायः ७, मन्त्रः ४२, पृ.२२५ चौखम्बा संस्कृत संस्थान, ISBN – 9788186937609, सम्पादकः – रामकुमार राय

[33] ऋग्वेदः, ३/३१/२, ज जमाये तान्वो रिक्थमारैक

[34] अथर्ववेदः, १४/२/२६ श्वसुराय शम्भूः स्योना श्वश्र्वै।

[35] तत्रैव, ८/६/२४

जक्षीयाद्धाना उत सोमं पपीयात् स्वशितः पुनरस्तं जगायात्।।[36]

अत्र आतिथ्यस्य तु प्रदर्शनमस्त्येव। यतः सर्वे देवाः वसुक्रपत्न्याः आतिथ्ये भोजनाय समागच्छन्ति। परन्तु गार्हस्थ्यभावेन तस्याः पितृतुल्यस्य श्वशुरस्य इन्द्रस्य तया सह मधुरसम्बन्धः अपि प्रतिबम्बितः भवति। आतिथ्ये तु नारी बहुधा मातृरूपेण समादृता। यतो हि आगन्तुकः बुभुक्षया, पीपासया च क्लान्तः उत आर्तः भवति। तस्य आतिथ्येन सेवां कृत्वा नारी मातृवत् सन्तोषयति। नद्यः नाम वेदे ऋषिकाः सन्ति। तत्र आगन्तुकस्य विश्वामित्रस्य समस्याम् अवगच्छन्त्यः ताः तस्य सन्तुष्टतायै अवनताः भवन्ति, यथा काचित् महिला स्वस्य शिशुं, प्रियं च प्रति अवनता भवति।[37]

युद्धक्षेत्रे सक्रिया वैदिकनारी -

युद्धे पुरुषवत् नारीणां सहभागितायाः उल्लेखाः बहुत्र प्राप्यन्ते। विधिमती, विष्पला च महिलायोद्ध्यौ आस्ताम्।[38] वधिमत्याः हस्तयोः युद्धे विच्छन्नयोः सत्योः अश्विनीकुमारौ सुवर्णहस्तौ तस्यै प्रादाताम्। विष्पलायाः पादः युद्धे विच्छन्नः भवति, ततः प्रार्थनायां सत्याम् अश्विनीकुमारौ तस्यै लोहपादम् अयच्छताम्।[39] सूर्यस्य पुत्री उधा अश्वारोहणे चपला आसीत्, तस्याः अभिननन्दनं सर्वे देवाः अकुर्वन्।[40] मुद्गलनामकस्य राज्ञः पत्नी मुद्गलानी युद्धे पत्युः साहाय्यम् अकरोत्।[41] अतः तस्मिन् काले नारीणां युद्धे सहभागिता सहजा आसीत् इति स्पष्टतया अवगन्तुं शक्नुमः।

नारीभिः सह लैङ्गिकी असमानता? -

यथा कालान्तरे नारीणां सम्मानस्थित्याः मूल्याङ्कने कदाचित् भेदः भवति इति उक्तं, परन्तु तथा असम्मानस्थित्यां वक्तुं न शक्नुमः। यतः नारीणाम् अपमाननं तु बहुधा सर्वकाले अपमानननत्वेन एव स्वीक्रियते। यथा नारीहरणं, बलात्कारः, नार्याः प्राप्त्यै कुचक्राणि च सर्वकाले अपमाननम् एव मन्यते। प्रत्युत नारीभिः सह कश्चन व्यवहारः कदाचित् साम्प्रतम् अवगणनात्वेन स्वीक्रियेत, परन्तु तस्मिन् काले कार्यविभाजनस्य शैली उत परिपाटिः स्यात्। अतः तत्र नारीणाम् अवगणना अभवत् इति वक्तुं न शक्यते। शूर्पणखायाः नासिकोच्छेदनस्य कथा बहुधा पुरुषस्य नार्याम् आक्रमणत्वेन न दृश्यते स्म। परन्तु पाश्चात्यविचारधारायाः अनुगुणं केचन तत्र नारीद्वेषं पश्यन्ति।[42] [43] परन्तु अत्र नारीद्वेषः न अपि तु न्याय्यम् अस्ति। यथा शूर्पणखा रामं, लक्ष्मणं च प्रति कामोपशमनस्य याच्ञां करोति, तथैव रोमशा अपि कामोपशमनस्य याच्ञां करोति। परन्तु उभयोः मध्ये भेदः

---

[36] ऋग्वेदः १०/२८/१

[37] आ ते कारो शृणवामा वचांसि ययाथ दूरादनसा रथेन। नि ते नंसै पीप्यानेव योषा मर्यायेव कन्या शश्वचै ते।।

ऋग्वेदः ३/३३/१०

[38] ऋग्वेदः १०/३९-४०

[39] ऋग्वेदः १/११६/१५

[40] तत्रैव १६

[41] तत्रैव १०/११२/६

[42] https://www.speakingtree.in/allslides/the-real-story-of-surpanakha

[43] https://m.dailyhunt.in/news/india/english/diwali+english+2017-epaper-diwalien/diwali+special+5+unknown+facts+about+ravana+sister+surpanakha-newsid-74527063

स्पष्टः अस्ति। **'उपोप मे परामृश'**[44] इत्युक्त्वा रोमशा स्वपतिं कामोपशमनाय आह्वयति, तत्र तस्याः अधिकारः अस्ति। यतः देहप्राणयोः ऐक्यमेव गार्हस्थ्यधर्मः कथ्यते। तत्र न दोषः।[45] परन्तु परपुरुषात् कामयाचना, ततोधिकं कापट्येन, बलपूर्वकं च स्वेच्छायाः पूर्तिः कदापि श्लाघ्या न मन्यते।[46] एवम् अपमाननस्य उत अवगणनायाः प्रसङ्गान् आलोड्य चिन्तनं शक्यते।

अथर्ववेदे प्रार्थना प्राप्यते यत्, मम गृहे तु सर्वदा पुत्रस्य जन्म एव भवेत्, पुत्र्याश्च जन्म अन्यस्य गृहे स्यादिति।[47] एषा प्रार्थना पुत्र्याः अनावश्यकतां सिद्धयति। एवं तु पुत्र-पुत्र्योः जन्म मनुष्यस्य अधिकारे न भवति, परन्तु एषा प्रार्थना तस्य कामनां तु प्रकटयति एव। वन्ध्या स्त्री पुत्रं जनयेत्,[48] ततश्च पुनः पुत्रं जनयेत्[49]। एवं सा अनेकपुत्राणां जननी भवेत् इति कामना कृता अस्ति। "कृपणं दुहिता"[50] इत्यनेन दुहितायाः कृपणता प्रदर्शिता अस्ति। कन्यापितृत्वं दुःखकारणमपि प्रदर्शितमस्ति।[51] न केवलं पुत्रीत्वेन वधूत्वेन अपि सा संशयोत्पादिका उक्ता अस्ति।[52]

शोधनिष्कर्षः (Conclusions) -

अद्यत्वे नारीशोषणस्य या स्थितिः अस्ति, सा तस्मिन् काले अपि आसीत् इति आशयः नास्ति। परन्तु कस्मिँश्चित् काले सर्वमपि सम्यक् आसीत्, अस्ति, भविष्यति वा इति सर्वथा मिथ्यावादः। सर्वेषु युगेषु सत्यासत्ययोः मिश्रणम् आसीदेव। समाने काले विपरीताः घटनाः दरीदृश्यन्ते एव। एकत्र रामः अहल्यायाः उद्धारं करोति, अपरत्र रावणः सीताहरणम्। समाने काले जन्म प्राप्तवत्योः उर्मिला-शूर्पणखयोः आचरणेऽपि भेदः दरीदृश्यते। अतः नार्याः स्थितिः तु तस्मिन् काले उचिता एव आसीत्।

- ✓ वैदिककाले नारी सर्वक्षेत्रेषु समानाधिकारिणी अपि आसीत्। परन्तु कालान्तरे तस्याः आधिकारेषु आरोहः, अवरोहश्च दरीदृश्यते।
- ✓ शतं वर्षेभ्यः पूर्वं नारी स्वपत्युः चयने परतन्त्रा आसीत्, परन्तु सद्यः सा स्थितिः व्यपगता। भविष्यत्काले पुनः नारीं वस्तुमन्यमानानां शासनं भवेच्चेत् पुनः नार्याः एषा स्वतन्त्रता अपगच्छेत्। यथा अद्यत्वे अरब-देशेषु स्थितिः वर्तते। पुनः आवरणप्रथायाः सञ्चारः भवेत्, पुनः पतिं विना गृहात् निर्गता नारी दण्डनीया, निन्दनीया च भवेत्।

---

[44] ऋग्वेदः १/१२६/७

[45] साध्वीनाम् हि स्थितानाम् तु शीले सत्ये श्रुते शमे । स्त्रीणाम् पवित्रम् परमम् पतिरेको विशिष्यते। रामायणम् २/३९/२४

[46] असत्यशीला विकृता दुर्ग्राह्यहृदयास्सदा। युवत्यः पापसंङ्कल्पाः क्षणमात्राद्विरागिणः। रामायणम् २ /३ ९ /२ २

[47] प्रजापतिरनुमतिः सिनीवाल्यऽचीक्लृपत्। स्त्रैषूयमन्यत्र दधत् पुमांसमु दधदिह।। अथर्ववेदः ६/११/३

[48] पुमांसं पुत्रं जनय – अथर्ववेदः ३/२३/३

[49] तम् अनु पुमान् जायताम् - तत्रैव

[50] ऐतरेयब्राह्मणम्, पञ्चिका ७, मन्त्रः १३

[51] कन्यापितृत्वं दुःखं हि सर्वेषां मानकाङ्क्षिणाम्। रामायणम् ७/१२/११

[52] कन्या हि द्वे कुले नित्यं संशये स्थाप्य तिष्ठति। तत्रैव श्लो. १२

- ✓ प्राचीने काले तु युद्ध-गृह-शिक्षादिषु सर्वक्षेत्रेषु नारी सक्रिया दरीदृश्यते। सा स्वाधिकारं प्रति जागरुका दृश्यते, सामाजिककार्येषु सहभागिनी भवति च। स्वोत्कर्षं साधयितुं पन्थानः चेतुं स्वतन्त्रा आसीत्, यथा अद्यत्वे अस्ति।
- ✓ वैदिकयुगस्य नारीः आदर्शत्वेन स्वीकृत्य अद्यत्वे पुनः गौरवपूर्णं स्थानं प्राप्तुं सर्वेषु क्षेत्रेषु केतुः इव नारी राराजते। परन्तु इतोऽपि सुदीर्घः मार्गः अवशिष्टः वर्त्तते। तस्य सुदीर्घस्य, कठिनस्य च मार्गस्य कृते शुभाशयाः ऋग्वेदात् सा प्राप्नुयात् –

देवस्त्वा सवितोद्वपतु सुपाणिः स्वङ्गुरिः सुबाहुरुत शक्त्या।
अव्यथमाना पृथिव्यामाशा दिशऽआपृण।।६३।।
उत्थाय बृहती भवोदुतिष्ठ ध्रुवा त्वम्।
मित्रैतां तऽउखां परिददाम्यभित्याऽएषा मा भेदि।।६४।।

अर्थात्, हे उखे! सूर्यदेवः स्वस्य दिव्यकिरणेभ्यः स्वसामर्थ्येन, बुद्धिकौशलेन च भवतीं प्रकाशयेत्। भवती भूलोके स्वस्य शुभकाङ्क्षाः, उच्चोद्देशान् च प्राप्य दुःखरहिता भवेत्। गर्तात् निर्गत्य विशालतां, स्थायित्वं च प्राप्य स्वकार्यं सम्पादयतु। हे सूर्य! भवतः पवित्रसान्निध्ये एषा संरक्षिता, अखण्डिता च स्वकार्यं पूर्णं कुर्यात् इति शम्।

सन्दर्भग्रन्थाः

- चत्वारः वेदाः – सुबोध भाष्य, सम्पादकः – पद्मभूषणः श्रीदामोदर सतावलेकरः, स्वाध्याय मण्डल
- रघुवंशमहाकाव्यम्, मूलम्, sa.wikisource.org/रघुवंशमहाकाव्यम्
- मेघदूतम् – व्याख्याता – डॉ दयाशङ्कर शास्त्री, प्रकाशकः – चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन
- रामायणम् - गीताप्रेस गोरखपुर
- महाभारतम् – गीताप्रेस गोरखपुर
- उपनिषद्ग्रन्थाः – गीताप्रेस गोरखपुर
- शौनकीयबृहद्देवता, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, ISBN – 9788186937609, सम्पादकः – रामकुमार राय
- The Position of Women in Hindu Civilization From Prehistoric Times to the Present Day – by Anant Sasashiv, Altekar, Ch. 7, Page. 9-10, ISBN – 81-208-0324-8
- ब्राह्मणग्रन्थ – गीताप्रेस, गोरखपुर

મહિલા મુકિતના મશાલચી : ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર

16

ડૉ. રાજેશ એન. ડાભી
ઇતિહાસ વિભાગ
કિશનદાસ કિકાણી આર્ટસ એન્ડ
કોમર્સ કોલેજ ધંધુકા.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર મહિલા મુક્તિના હિમાયતી હતા. તેઓ કહેતા કે, "સ્ત્રી એ સમાજનું આભૂષણ છે અને કોઈ પણ સમાજના ઉત્થાન - પતનની પારાશીશી તે સમાજમાંના નારીના સ્થાન ઉપરથી નક્કી કરી શકાય છે."

➢ વર્ણવ્યવસ્થામાં સ્ત્રીનું સ્થાન :-

ભારતીય પુરૂષપ્રધાન સંસ્કૃતિમાં ધર્મના આધારે શાસ્ત્રોક્ત રીતે નારીનો દરજ્જો નીમ્નકક્ષાએ મૂકવામાં આવ્યો હતો. વૈદિક પ્રણાલી પ્રમાણે માનવ જાતનું ચાર ભાગ વિભાજન કર્યું. (૧) બ્રાહ્મણ (૨) ક્ષત્રિય (૩) વૈશ્ય અને (૪) શૂદ્ર . શુદ્રો એટલે સૌથી નિમ્ન જ્ઞાતિ માનવામાં આવતી. આં જ્ઞાતિમાં સ્ત્રીઓનો પણ સમાવેશ કરેલો છે. ભારતીય વર્ણવ્યવસ્થામાં સ્ત્રીઓને હલકી ગણવામાં આવી છે. હિંદુઓ શક્તિનું પૂજન કરે છે. દેવી ઉપાસના કરે છે, પરંતુ જીવતી-જાગતી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ભિન્નતા રાખે છે.

➢ મનુસ્મૃતિની હોળી :-

સ્ત્રીઓ સુંદર વસ્ત્ર અને અલંકારો પહેરી ન શક્તિ. સ્ત્રીઓ મા-બાપનું શ્રાધ્ધ કરી શક્તિ નથી. વિધવા સ્ત્રી બીજા લગ્ન કરી શક્તિ નથી. કપાળે ચાંદલો થઇ શકે નહિ. વિધવા સ્ત્રી બહારગામ જતા સામે મળે તો અપશુકન થાય. આવા અનેક પ્રકારના અત્યાચારો સદીઓથી આપણા દેશમાં પ્રસ્થાપિત થયેલા છે. મહાન સમાજસુધારક જ્યોતિબા ફૂલેને કહ્યું હતું કે , "શુદ્રો અને તેમના વંશજોને ધર્મશાસ્ત્રો પ્રમાણે કાયમ નીચ તથા ગુલામ રહે તે માટે અનૌરસ જાય જ સંતાન ગણ્યા. સ્ત્રીઓને પણ નીચ ગણવામાં આવી ઊંચ-નીચની ભાવના પેદા કરવામાં આવી. જેમાં ' મનુસ્મૃતિ ' નો સહારો લેવામાં આવ્યો છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ખુલ્લે આમ પડકાર સાથે 'મનુસ્મૃતિ ' ની હોળી કરી. તે સમયે તેમણે કહેલું.

"શુદ્ર જાતિઓનો ઉપહાસ કરનારી, તેમની પ્રગતિ અવરોધાનારી તેના આત્મખોજને નષ્ટ કરી તેમના ઉપર સામાજિક , આર્થિક , રાજકીય કાયમી ગુલામગીરી થોપનારી "મનુસ્મૃતિ" માના વચનો જોતા તે હિંદુ માત્રના જન્મસિદ્ધ હક્કોના જાહેરનામાની તદ્દન અશોભનીય અને અયોગ્ય છે . "--------" નારી અને શુદ્ર ને નિમ્નકક્ષાએ પહોચાડનાર મનુસ્મૃતિ હોળી કરી નારીમુક્તના સંગ્રામનો શુભ પ્રારંભ કર્યો હતો.

➢મહાડ ચળવળમાં સ્ત્રીઓનું પ્રદાન :-

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરને હિંદુધર્મ અને હિંદુસમાજમાંની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ તેમને કઠતી હતી. આંબેડકરની દલિતોત્થાનની ચળવળમાં મહિલા વર્ગ મહત્વનું ઘટક હતું. તેથી તેમની દરેક ક્રાંતિકારી ચળવળમાં સ્ત્રીઓએ પુરૂષોને ખભેખભો મિલાવી સક્રિય ભાગ લીધો હતો. મહાડ ચળવળમાં કમરેથી વળી ગયેલી વૃધ્ધાઓ લાકડીના ટેકે આવી હતી. આં ૨૫મી ડીસેમ્બર ૧૯૨૭ નો કડકડતી ઠંડીમાં કંગાળનું કટક મહાડના મેદાનમાં ડૉ. આંબેડકરના જયઘોષ સાથે આવી પહોચ્યું હતું.

મુંબઈ ઇલાકામાંથી આશરે પંદર હજારથી વધારે સ્ત્રી પુરૂષોએ આ મહાડ સત્યાગ્રહમાં ઝંપલાવ્યું હતું. તો વળી ગુજરતના ખેડા જિલ્લાના ઉઢેલના હીરબાઈ સવાભાઈએ પણ ખેડાના દલિતો સ્ત્રી-પુરૂષોને મહાડ સત્યાગ્રહમાં સહભાગી થવા મોકલ્યા હતા. પૂનાની એક બ્રાહ્મણ ભગિનીએ પણ પોતાના બ્રાહ્મણ પતિની સંમતિથી સત્યાગ્રહમાં સામેલ થવા પત્ર પાઠવ્યો હતો.

મર્દોના કંધે કંધા મિલાવી મહાડના મેદાનમાં આવેલી દલિત મહિલાઓની રાત્રીસભામાં દલિતોના બેતાજ બાદશાહ પોતાની સરળ, સ્પષ્ટ શૈલીમાં કહતા કે ------ "તમે તમારી જાતને અસ્પૃશ્ય માનશો નહિ અને સવર્ણ સ્ત્રીઓ જે પદ્ધતિએ સાડી પહેરે તેમ તમારે પણ પહેરવી જોઈએ . કપડા ભલે ફાટેલા હોય પરંતુ સ્વચ્છ રાખો. તમારી કૂખે જન્મ લેવો તે પુણ્ય કેમ માનવામાં આવે છે. તેના ઉપર ગંભીરતાથી વિચાર કરો. તમે આજથી પ્રતિજ્ઞા કરો કે , આવી કલંકિત સ્થિતિને દૂર કરીને જ જંપીશું તમારા જૂના-પુરાણા ગંદા કુરિવાજો ભાગવા પડશે. દારૂડિયા પતિ, પુત્ર કે ભાઇને ભોજન આપો નહિ. કન્યાને કેળવણી આપો. જ્ઞાન અને વિદ્યા સ્ત્રીઓ માટે ઘણા જ જરૂરી છે. સોનાના ઘરેણાં પહેરો અને સન્માનથી જીવન જીવો." ડૉ. આંબેડકરના પ્રવચનનો જબરજસ્ત પ્રભાવ પડ્યો. બીજા દિવસે પોતાના વતન પાછી ફરી રહેલી મહિલાઓએ પોતપોતાના નેતાના આદેશ પ્રમાણે પોતાની વેશભૂષામાં પરિવર્તન આણ્યું.

➢મલબાર વિસ્તારની સ્ત્રીની સ્થિતિ :-

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર કર્મશીલતા અને વિચારશીલતા સુભગ સમન્વય સ્વરૂપ હતા. તેમનું નામ અને કામ સમગ્ર દેશમાં ગુંજવા લાગ્યું તેથી આંબેડકર પાસે પોતાની વ્યથાઓને વાચા આપવા ઠેર-ઠેરથી દીન-દુખિયા દલિતો આંબેડકર પાસે આવતા કેરલના - માલબાર વિસ્તારનો અછતો ડૉ. આંબેડકરને મળી પોતાની વ્યથા ઠાલવતા કહેતા કે ---

"મલબારના કટ્ટર બ્રાહ્મણો પોતાની સ્ત્રીઓને પણ શુદ્ર માને છે. અને તેમનો વિશ્વાસ કરતા નથી. દલિતો અને સ્ત્રી પર સીતમનો કોઈ પાર નથી. શુદ્ર સ્ત્રીઓને પૂરા અંગ ઢંકાય તેવા કપડા પહેરવા દેતા નથી . સ્ત્રીઓને વક્ષસ્થળ ખુલ્લા રાખવા પડે છે. જો કોઈ શૂદ્ર સ્ત્રી

ચોળી પહેરીને નીકળી હોય અને સવર્ણો જુઓ તે તેને તુરંત કાઢીને સંતાડી દેવી પડે. પછી ભલે તે યુવાન કે વૃદ્ધ સ્ત્રી હોય, નહીતર સવર્ણ ભરબજારે તે ચોળી ફાડી નાંખે. દૂધ-ઘી ખાવા દેતા નથી, સોના-ચાંદીના ઘરેણાં પહેરવાની મનાઈ હતી. સારા વસ્ત્રો પહેરવાની સખત મનાઈ ફરમાવે છે."

આ કરૂણતા ભરેલી વાતો સાંભળી આંબેડકર પદદલિતોની વહારે આવ્યા. પાંચ મહિનાનો પ્રવાસ કઈ સમગ્ર મલબાર વિસ્તાર ખૂંદી વળી જનજાગૃતિની તેમણે જ્યોત જગાવી દીધી. સ્ત્રીઓનો સન્માન અપાવા અથાગ પ્રયત્નો કર્યા.

➢હિંદુ કોડ બિલ :-

ભારતીય સ્ત્રીઓની દયાજનક સ્થિતિ પણ તેમણે દૂર કરવી હતી. હિંદુ સમાજને રૂઢી-રિવાજોના મુક્ત કરી. હિંદુસમાજને એક સશક્ત સમાજ બનાવી તેઓને હિન્દુઓને એક સૂત્રમાં પરોવવા માંગતા હતા. ડૉ. આંબેડકરે ભારતીય સંવિધાન કલમ ૧૪-૧૫ અન્વયે લિંગભેદ નષ્ટ કરી. હિંદુ મહિલાઓને દયાજનક પરિસ્થિતિમાંથી મુક્તિ આપવા . હિન્દુધર્મના અસંખ્ય શાસ્ત્રો, સ્મૃતિઓ, સામાજિક પરંપરાઓનું ગહન અધ્યયન કરી હિદનું કોડ બિલનું સર્જન કર્યું.

હિંદુ કોડ બિલ નવ ભાગમાં વહેચાયેલું હતું. તેમાં સાત પરિશિષ્ટ તેમજ ૧૩૯ કલમો અંક્તિ કરવામાં આવી હતી. આં હિંદુ કોડ બિલ ૧૧ એપ્રિલ,૧૯૪૯માં પાર્લામેન્ટમાં પ્રસ્તુત કરી ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે 'સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિ' ની શરૂઆત કરી હતી. તો બીજાને માટે 'કતલ-કલંક હતું. બીજી બાજુ તેનો પ્રબળ વિરોધ કરવામાં આવ્યો હતો. રાજકીય આગેવાનો પોતાના ટૂંકા સ્વાર્થ ખાતર વિરોધ કરતા હતા.

પંડિત જવાહરલાલ નેહરૂના અમદાવાદની મુલાકાતમાં આરોગ્યમંત્રી રાજકુંવરી અમૃતકૌરે નહેરૂજી ને હિંદુ કોડ બિલને કારણે લોકમત આપણી વિરૂદ્ધ જશે. તેથી હિંદુ કોડ બિલને હડશેલી મૂકો એક નિપૂર્ણ સ્ત્રીએ પ્રાજ્ઞ પુરૂષની મતિ ફેરવી દીધી તેનું આ ઉદારણ છે. અને તેથી વિશેષ સમગ્ર ભારતીય નારી સમાજનું ઘણું નુકશાન કર્યું. દુ:ખની વાત તો એ હતી કે અખિલ ભારતીય મહિલા સંઘની મહામંત્રી શ્રીમતી શાંતાદેવી હિંદુ કોડ બિલ હટાવવા આમરણાંત ઉપવાસ ઉપર બેઠા હતા . જે સ્ત્રીઓના ઉત્થાન માટે હિંદુ વિરોધી દેખાવો કરી રહી હતી.

જવાહરલાલ નહેરૂએ હિંદુકોડ બીલની જે ચાર ધારાઓ પસાર થઇ હતી તે પણ રાજેન્દ્ર પ્રસાદના રાજીનામાની ધમકીને કારણે રદ કરવામાં આવી. અને ડૉ. આંબેડકર ભારતીય મહિલાઓની મુક્તિ માટે ખૂબ ઝઝૂમ્યા. તેમણે હિન્દુકોડ બિલ માટે ખાસ એટલે ઉત્સાહ હતો કે જેનાથી સ્ત્રીઓને વારસાઈ હક્ક, ભરણપોષણ , લગ્ન, છૂટાછેડા, વાલીપણું ,

દતક, સગીરપણું જેવી અનેક સ્ત્રીલક્ષી કાયદાઓનો સમાવેશ થતો હતો. અંતે હિંદુકોડ બિલનો કરૂણ રકાસ થયો. ડૉ. આંબેડકરનું હિંદુસમાજને એક સંહિતા એ સાંકળવાનું તેમનું સ્વપ્ન ભાંગી ગયું.

પછીથી આજ હિંદુકોડ બિલના મુસદ્દામાંથી મહત્તમ બાબતો લઇ ચાર ભાગમાં વહેચવામાં આવ્યું.

(૧) હિંદુ લગ્નનો કાયદો (૧૯૫૫)

(૨) હિંદુ વારસાનો કાયદો (જુન ,૧૯૫૬)

(૩) હિંદુ સગીર અને વાલીપણાનો કાયદો (ઓગષ્ટ,૧૯૫૬)

(૪) હિંદુ દત્તક કાયદો (ડીસેમ્બર,૧૯૫૬)

જે ડૉ. આંબેડકરની આર્ષદ્રષ્ટિનું પરિણામ હતું. ડૉ. આંબેડકરને હિંદુકોડ બિલ માટે ભારે મહત્વ હતું. તા-૨૭/૦૯/૧૯૫૧ દિવસે રાજીનામું આપી આંબેડકરે પ્રધાનપદનો ત્યાગ કર્યો. સ્ત્રીઓના સુધારણારૂપી યજ્ઞમાં પ્રધાનપદાના સમિધ અર્પી દીધા.

આમ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે માનવ અધિકારોનો ઇન્કાર કરતી અન્યાયી સમાજ રચનાને નામશેષ કરવાનું જાણે બીડું જડપ્યું હતું. તેમાંથી દેશભક્તિ આજે પણ લોકોના હૃદયમાં ગુંજતી રહી છે. પ્રજા-જાગૃતિની દિશામાં આગવું કામ કરી ગયા. મહિલા મુક્તિના મહાન નેતાઓ હિન્દુસ્તાન અસંખ્ય મહિલાઓને ન્યાય અપાવ્યો છે. મહિલાઓનો અનેક કાયદો આપી તેના તારણહાર બન્યા છે. મહિલાઓના મશાલચી સમાન તેમણે પોતાના સંઘર્ષ દ્વારા દલિતો અને હિન્દુસ્તાનની મહિલાઓમાં આત્મવિશ્વાસનું નિર્માણ કર્યું છે.

➢સંદર્ભ-સૂચિ

(૧) જ્યોતીકર (પ્ર૧) ડૉ.પી.જી., 'ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું જીવનચરિત્ર,' પ્રથમ આવૃત્તિ, સપ્ટેમ્બર,૧૯૯૫, ગાંધીનગર ,પૃ-૫૩૩.

(૨) સિંધવ ગણેશ (બાદલ), 'બંધ દિશાનો ઊઘડ,' બીજી આવૃત્તિ ,૨૦૦૩ ,અમદાવાદ, પૃ-૧૫૨.

(૩)ઉપર્યુક્ત ગ્રંથ, 'ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકરનું જીવનચરિત્ર , પૃ-૧૪૦.

(૪) **Ambedker, Dr. B.R. ' Federation versus Feedom,P-153.**

(૫) ખુમાણ મુળજીભાઈ વી, 'વિશ્વભૂષણ ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર (માનસ અને તત્વ વિચાર), પ્રથમ આવૃત્તિ , ૨૦૦૩, અમદાવાદ ,પૃ-૩૨.

(૬) ઉપર્યુક્ત ગ્રંથ , ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું જીવનચરિત્ર, ' પૃ-૧૧૬.

(૭) ગોહેલ નટવર , 'મહામાનવ ડૉ. આંબેડકર , 'પાંચમી આવૃત્તિ ,૨૦૧૨, અમદાવાદ, પૃ-૧૨૭.

(૮) ગઢવી જનક , 'યુ.જી.સી. નેટ-સ્લેટ ઇતિહાસ, યુનિવર્સીટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૧૦, પૃ-૧૩૭.

(૯)ઉપર્યુક્ત ગ્રંથ, 'ડૉ . બાબાસાહેબ આંબેડકરનું જીવનચરિત્ર,' પૃ-૫૩૬-૫૩૭.

(૧૦) એજન, પૃ-૫૩૯.

કચ્છ જિલ્લાનું ઐતિહાસિક નગર : ભદ્રેશ્વર

17

ડૉ. નંદલાલ નારાણ છાંગા

મદદનીશ પ્રાધ્યાપક

આર.આર. લાલન કોલેજ, ભુજ.

એક જમાનામાં ભદ્રેશ્વર ગામ ભદ્રાવતી નગરી તરીકે જાણીતું હતું. કચ્છ જિલ્લાના પાટનગર ભુજથી ૬૦ કિ.મી.ના અંતરે આવેલ મુંદરા શહેરથી ૩૦ કિ.મી.ના અંતરે આવેલું આ ગામ છે. આ ગામ પ્રાચીન સમયમાં એક સમૃદ્ધ નગર હતું અને કિલ્લેબંધીથી સુરક્ષિત હતું. આ નગરની જાહોજલાલીની સાક્ષી આપતાં ઘણા સ્મારકો આજેય મોજૂદ છે. આ ગામની બહારની બાજુએ જૈન મંદિર આવેલું છે જે વસઈ તરીકે ભારતભરમાં પ્રખ્યાત છે અને ભદ્રેશ્વર ગામ પણ વસઈ તરીકે જ ઓળખાય છે.

ઈ.સ. ૬૨૨ માં અરબસ્તાનમાં મહંમદ પયગંબરે ઈસ્લામ ધર્મની સ્થાપના કરી હતી. ત્યારબાદ વેપાર ઉપરાંત ધર્મપ્રચાર માટે આરબોનો પહેલો હુમલો ઈ.સ.637માં ગુજરાતના વલભી પર થયો હતો. ત્યારબાદ ઈ.સ. ૭૧૨ માં મહંમદ બિન કાસીમે સિંધ કબ્જે કર્યું. ત્યારબાદ જુનૈદ નામના આરબ સરદારે ઈ.સ. ૭૨૫ ના અરસામાં કચ્છના ભદ્રેશ્વર તથા સૌરાષ્ટ્રના બંદરો અને ફરીવાર વલભી પર આક્રમણ કરીને ઘણું નુકસાન કર્યું હતું. તે લૂંટફાટ કરી આગળ વધતાં નવસારીના ચાલુક્ય શાસક અવનિજવાશ્રયે ઈ.સ. ૭૩૦ માં તેને સખત પરાજય આપી ત્યાંગી તગેડી મૂક્યો. ત્યારબાદ આરબોએ બે-ત્રણ નિષ્ફળ હુમલાઓ કર્યા. સમય જતાં હાકમ સલીમ યુનીસીએ વલભી પર ઓચિંતું આક્રમણ કરી વલભીમાંથી મૈત્રક શાસનનો અંત કર્યો. આ બાબતની નોંધ ઠાકરશી પુરુષોત્તમ કંસારાની ‘કચ્છ ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિ’ નામના ગ્રંથમાં જોવા મળે છે.

કચ્છમાં ભદ્રેશ્વરના મહારાજા સિદ્ધસેને વિ.સં. ૪૪૯ એટલે કે ઈ.સ. ૩૯૩ ની આસપાસ ભદ્રેશ્વરમાં જૈન મંદિરની સ્થાપના કરી હતી. તે મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર ઈ.સ. ૫૬૨ માં કનકસેન ચાવડાએ કરાવ્યો હતો. તેનો ઉલ્લેખ જૈન મુનિ શ્રીખંતવિજયજીએ તેમના પુસ્તકમાં કર્યો છે. કચ્છમાં બીજી પ્રચલિત જનશ્રુતિ પ્રમાણે ભદ્રેશ્વરમાં અક્કડ ચાવડા નામે શાસક ઈ.સ. ૫૬૨ માં થઈ ગયો. એના કારભારીએ આરબ વસાહતીને કોઈ કારણસર મરાવી નાખેલ જેનો વેર લેવા

માટે ઈ.સ. ૭૮૬ માં આરબોએ ભદ્રેશ્વર પર હુમલો કરી રાજાને હરાવ્યો અને ભદ્રેશ્વરમાં લૂંટફાટ કરી હતી.

ભદ્રેશ્વરમાં વસઈ જૈન દેરાસરની બાજુમાં ડુડા કે દુડાની વાવ આવેલ છે. ભદ્રેશ્વરમાં દાનવીર જગડુશાનું નામ ખૂબ જાણીતું છે. આ વાવ તેણે બંધાવી હોવાનું કહેવાય છે પરંતુ જગડુશાના પરિવારમાં તેઓ ચાર ભાઈઓ હતા. (1) વિજયપાલ, (૨) ભારમલ, (3) વીરવાલ, (4) જગડુશા. આથી જગડુશાના પરિવારમાં કોઈ દુદાશા નામની વ્યક્તિત હોવાનું જણાતું નથી. પરંતુ પાટણનાં સોલંકી વંશના પ્રતાપી શાસક સિદ્ધરાજ જયસિંહના એક મંત્રીનું નામ દંડક હતું. તેણે આ વાવ બંધાવી હોય તે સંભવ હોઈ શકે. દંડક પરથી દુદા કે દુદાશા થઈ ગયું હોઈ શકે. જો આ બાબતને હકીકત સ્વરૂપે સ્વીકારવામાં આવે તો તે સમયે સિદ્ધરાજ જયસિંહની સત્તા ભદ્રેશ્વરમાં હોય તેવું સંભવી શકે. વર્તમાનમાં આ વાવ અતિ ખરાબ હાલતમાં છે. ઈ.સ.૧૮૧૯ નો ભૂકંપ અને ત્યારબાદ ઈ.સ.૨૦૦૧ ના ભૂકંપે આ વાવને અતિ ભારે નુકસાન કરેલ છે. વાવની દિવાલ પડી ગયેલ છે. અંદર મલબો ધૂળ-માટીથી દટાઈ ગયેલ છે. ભદ્રેશ્વરથી ત્રણ કિ.મી. દૂર આવેલ ચોખંડા મહાદેવના મંદિર પાસે એક મોટો શિલાલેખ મળેલ છે. જેમાં ઈ.સ.૧૧૯૫ ની સાલનો તથા સિદ્ધરાજ જયસિંહનો ઉલ્લેખ છે. એનો અર્થ એ થાય કે સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં આ વાવ બંધાઈ હોય એ વધુ શક્યતા છે.

ઈ.સ.ની બારમી સદીમાં રતો રાયધણ સિંધમાંથી કચ્છમાં આવ્યો. તે માથા પર રાતો રૂમાલ બાંધતો હોવાથી તે રત્તો રાયધણ તરીકે જાણીતો થયો. તેણે પોતાની સત્તા કચ્છમાં જમાવી હતી. તેને ચાર પુત્રો હતા. દેદાજી, ઓઢાજી, ગજણજી અને હોથીજી. તેમાંથી ભદ્રેશ્વરનો વિસ્તાર ગજણજીના ભાગે આવેલ. ગજણજીના બે પુત્રો હતા. હાલાજી અને જેહોજી. હાલાજીને ગરાસમાં આ ભદ્રેશ્વરનો વિસ્તાર મળેલ. તેથી આ વિસ્તાર હાલાચોવીસી તરીકે જાણીતો છે. સૌરાષ્ટ્રનો હાલાર પંથક પણ તેમણે વસાવ્યું હતું.

જ્યારે જામ હમીરજીના કુંવર રાવશ્રી ખેંગારજીએ જામ રાવળને કચ્છ છોડવાની ફરજ પાડી ત્યારે જામ રાવળ તેના વડીલ હાલાજીએ વસાવેલ હાલા પંથક બાજુ નીકળી ગયા અને નવાનગર (જામનગર) વસાવ્યું અને કચ્છ છોડતા પહેલા તેઓએ ભદ્રેશ્વરના ૧૨ ગામ ચારણોને/મંદિરને ભેટ તરીકે આપ્યા હતા.

અત્યારે ભદ્રેશ્વર ગામમાં હાલા દરબારોના ૨૦૦ થી વધુ ઘરો જોવા મળે છે. દરબારગઢ પાસે મા આશાપુરાનું મંદિર આવેલું છે જે હાલમાં ગામની બહારની બાજુએ આવેલ છે. આ

ગામમાં ભાટિયા તથા ખોજાની વસ્તી હતી. આ ભાટિયા તથા ખોજાઓ ૧૭ મી સદીમાં આફ્રિકા બાજુ વેપાર અર્થે નીકળી ગયા. આજે પણ તેઓ ત્યાં જ સ્થિત છે. જેમાંના અમુક જણ ઈ.સ.૧૯૭૧ માં યુગાન્ડાના ઈદી અમીનના ત્રાસને લઈને કેનેડા તથા ઈંગ્લેન્ડ તરફ સ્થળાંતર કરી ગયા છે. ભાટિયાઓ વૈષ્ણવપંથી છે. તેઓએ બંધાવેલ હવેલીનું શિલ્પ સ્થાપત્ય અતિ સુંદર છે. ઈ.સ.૨૦૦૧ માં ભૂકંપને કારણે ભદ્રેશ્વર ગામને ઘણું નુકસાન થયું હતું. ભદ્રેશ્વર ગામમાં લાલશાબાજની દરગાહ આવેલી છે. જે ભારતની પ્રાચીન ઈસ્લામિક સ્થાપત્ય છે.

સંદર્ભસૂચી

૧. કારાણી, દુલેરાય (૨૦૧૨). *કચ્છ કલાધર*, પ્રવિણ પ્રકાશન, રાજકોટ.

૨. ગઢવી, એસ.આઈ (૨૦૧૯). *કચ્છ દર્શન*, પ્રવિણ પ્રકાશન, રાજકોટ.

૩. ઠક્કર, એમ.જી. *કચ્છ એક મ્યુઝીયમ.*

૪. પટેલ, દેવેન્દ્ર. *કચ્છની ખુશ્બુ*, બુક પ્રથા, ભાવનગર.

18

મહાભારતના કર્ણમાં મનોભાર

ડો. ચૌહાણ જીતેન્દ્રકુમાર અરશીભાઈ
પ્રા. શિક્ષક
શ્રી અરણેજ કુમાર પ્રા. શાળા તા.કોડીનાર, જિ. ગીર સોમનાથ.

[૧] પ્રસ્તાવના :–

આધુનિકયુગની આસ્થાનું કેન્દ્ર ધર્મને બદલે વિજ્ઞાન બન્યું છે ત્યારે હજારો વર્ષોથી જે ગ્રંથ માનવજાતિનો પરમશ્રદ્ધેય રહ્યો છે તે આધુનિક વિજ્ઞાનની દષ્ટિએ પણ યથાર્થ સાબિત થાય છે? એ જોવું તે આજના યુગની માંગ અને જિજ્ઞાસાને પોષક કાર્ય છે. મહાભારતકારે આલેખેલી પાત્રસૃષ્ટિ એ માનવજીવનના તમામ પાસાંઓને આલેખતી જીવનસૃષ્ટિ છે. માનવજીવનમાં અનુભવાતાં અનેક ગૂઢ રહસ્યોને તે ઉકેલે છે. આપણા પ્રાચીનકાળના ઋષિઓએ અવગત કરેલું માનવજીનનું આ વિજ્ઞાન આધુનિક વિજ્ઞાન સાથે પણ એટલું જ સુસંગત બને છે. તેની સાબિતી છે આજના યુગમાં પણ આપણા આ પ્રાચીન સાહિત્યની ઊભી થયેલી માંગ. આજનું ઝાકઝમાક જીવન જયારે વિષમતાઓથી ઘેરાયેલું લાગે, અનેક આંટીઘૂંટીઓનો કોઈ ઉકેલ ન મળે કે જીવનમાં વૈરાગ્ય જન્મે ત્યારે માનવ હંમેશા રામાયણ, મહાભારત, ગીતા જેવા ગ્રંથોના ચરણે ગયો છે અને ઉત્તમ સમાધાન – શાંતિ પામ્યો છે. આનું કારણ છે આપણા ઋષિઓનું આ ગ્રંથો પાછળનું માનવજીવનનું ગૂઢ વિજ્ઞાન. મહાભારતકારે વિભિન્ન પાત્રોના જીવનલેખન દ્વારા જીવનની અલૌકિક ગતિ, જીવનમાં ઉદ્‌ભવતા વિવિધ રહસ્યો અને તે અનુસાર પલટાતું માનવજીવન આલેખી માનવજીવનને એક સુરેખ ગતિ પ્રદાન કરતું, ઉત્કર્ષ સાધનાર અને જીવનનો આનંદ અપાવતું મનોવૈજ્ઞાનિક માર્ગદર્શક અહીં આપણને સરળ અને રસિક શૈલીમાં અપાવ્યું છે. જીવન સંઘર્ષોથી ભરપૂર હોઈ સામાન્ય માનવ માટે અસમર્થ જણાતાં આ જીવનમાં કોઈ સમાધાનકારી માર્ગદર્શન જરૂરી છે. જે 'મહાભારત' અહીં સફળ રીતે પૂરું પાડે છે. મહાભારતકારે પાત્રોના શોકને અને તેના નિવારણ ઉપાયોને આલેખી મનોવિજ્ઞાનના મનોભારનું સુંદર વિશ્લેષણ કર્યુ છે. જે આજના ટેન્શનયુગના દરેક મનોભારના દર્દી માટે સમાધાન અપાવનાર છે.

આધુનિક મનોવિજ્ઞાને મનોભાર ક્ષેત્રે અનેક સંશોધનો હાથ ધરી તેના સ્વરૂપને અને તેમાંથી મુકિત અંગેની પ્રયુકિતઓ દર્શાવી છે. જે આજના યુગમાં ભલે નૂતન શોધ ગણાય પરંતુ તેના બીજ અથવા તો આ નૂતન સંશોધન આજથી હજારો વર્ષ પૂર્વે આપણા સાહિત્યકારોએ તેમની કલાકૃતિમાં આડકતરી રીતે ગૂંથી લીધું હતું. આથી જરૂર હતી માત્ર દષ્ટિફેરથી તેમને પારખવાની. જો આ દષ્ટિ લાધશે તો 'મહાભારત' જેવો પવિત્ર ગ્રંથ આજે પણ મોટો મેડિકલ સ્ટોર બની રહે તેવી શકયતા છે. મહાભારતનું દરેક પાત્ર એક રંગભૂમિની ભૂમિકારૂપે નહિ પણ જીવનમાં અનુભવાતા વિવિધ ગૂઢ પલટાઓનો આપણને પરિચય અને સમાધાન અપાવનાર છે. જેની એક ઝલક અહીં કર્ણના પાત્ર વડે પ્રસ્તુત છે.

પરિવર્તનશીલ પર્યાવરણ, આધુનિક જીવનશૈલી, ભૌતિક સમૃદ્ધિની ઘેલછા, શહેરીકરણ, ઔદ્યોગિકરણ, વૈશ્વિકરણ, બદલાતા મૂલ્યો અને બદલાતી સમાજવ્યવસ્થા વગેરેને લીધે માનવી મનોભારયુકત પરિસ્થિતિમાં જીવતો થઈ ગયો છે. બહુ જ વિશાળ અર્થમાં કહીએ તો મનોભારના મૂળ વ્યકિતની ઈચ્છાઓ, મહત્ત્વકાંક્ષાઓ અને જરૂરિયાતો સંતોષવા જેવી બાબતોમાં પડેલા છે. વિવિધ સંજોગોમાં અનુભવાતો મનોભાર વ્યકિતના શરીરમાં ઘણી ઉથલપાથલ કરી નાખે છે અને તે ભરપાઈ કે સુધારી ન શકાય તેવું માનસિક અને

શારીરિક નુકસાન કરે છે. મનોભારની આ સમસ્યામાં દિન – પ્રતિદિન વધારો થતો જાય છે. આધુનિક અંદાજ પ્રમાણે ૭૫ થી ૯૦ ટકા ડોક્ટરોની મુલાકાતો મનોભાર સંબંધિત હોય છે. આધુનિક સમાજજીવનનું માળખું જ એવું બની ગયું છે કે જયાં મનોભારથી વ્યકિત બચી શકે નહિ અને જેની તેણે ઘણી ઊંચી કિંમત ચૂકવવી પડે છે, કારણ કે મનોભારને સ્વાસ્થ્ય અને મનોવૈજ્ઞાનિક સુખાકારી સાથે ગાઢ સંબંધ છે. તેથી જ વર્તમાન સમયમાં 'સ્ટ્રેસ' શબ્દની ચર્ચા માત્ર રોજીંદા વ્યવહારો કે વાતચીતમાં જ નહિ પરંતુ તે એક જાહેર ચર્ચાનો વિષય બની ચૂકયો છે, એટલે કે રેડિયો, ટેલિવિઝન, વર્તમાનપત્રો, મેગેઝિન, સેમિનારો વગેરેમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.

[૨]મનોભાર એટલે શું ?

માનસિક ખેંચ, માનસિક તાણ, મનોભાર, દબાણ, તંગદિલી વગેરે સામાન્ય રીતે સમાનાર્થી તરીકે વપરાતા શબ્દો આજે દુનિયાભરમાં ચર્ચાનો વિષય બનેલાછે. મનોભાર તમામ ક્ષેત્રો અને દરેક અવસ્થામાં અનુભવાય છે. કુટુંબમાં, વ્યાવસાયિક સંગઠનોમાં કે કોઈપણ સામાજિક અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં સમગ્ર જીવન દરમિયાન વ્યક્તિ સતત મનોભારનો અનુભવ કરે છે. તેથી જ આધુનિકયુગને 'Age of Anxiety and stress' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આધુનિક સમયમાં જીવાણુઓથી થતા રોગો કરતાં વ્યક્તિની માનસિક–સામાજીક જરૂરિયાતોમાંથી ઉદ્દભવેલા ભય, ચિંતા, હતાશા, બિનસલામતી વગેરે જેવા મનોભારના લક્ષણોથી વધુ બીમારીઓ થાય, છે, તેથી મનોભારને કેટલીક વખત 'સભ્યતાનો રોગ' (Disease of civilization) પણ કહે છે.

'મનોભાર' શબ્દને વ્યાખ્યાયિત કરવાના પ્રયાસમાં જુદા જુદા દષ્ટિકોણ અપનાવેલ જોવા મળે છે. તેને લીધે મનોભારની સમજૂતી અંગે મુખ્યત્વે ચાર પ્રતિમાનો જોવા મળે છે.

(ક)પ્રતિક્રિયા આધારીત પ્રતિમાન (Response - based Model) :–

આ અભિગમમાં મનોભારને એક પ્રતિક્રિયા તરીકે સમજાવવામાં આવે છે. અહી મનોભારકો પ્રત્યેના વ્યક્તિના પ્રત્યાઘાત પર કેન્દ્રિય ભાર મૂકાય છે. પ્રતિક્રિયા આધારિત મોડેલ મનોભારના સ્વરૂપ કરતાં તેના પરિણામો પર વધુ ભાર મૂકે છે. અહીં મનોભારને પરતંત્ર ચલ તરીકે લેવામાં આવે છે. જેમકે ક્ષુબ્ધ કરનાર કે ભયજનક ઉદ્દીપકો પ્રત્યેના પ્રતિચારને મનોભાર ગણવામાં આવે છે, એટલે કે તે તાણની માનસિક અવસ્થા તરીકે મનોભારને ઓળખાવે છે. હાન્સ સેલી મનોભારને એક પ્રતિક્રિયાના રૂપમાં વ્યાખ્યાયિત કરતાં જણાવે છે કે 'મનોભાર એટલે કોઈપણ માગણી કે પડકાર પ્રત્યે શરીર દ્વારા કરવામાં આવતી અવિશિષ્ટ પ્રતિક્રિયા.' જો કે હાન્સ સેલીએ મનોભારની સમજૂતી માત્ર પ્રતિક્રિયાના અર્થાત્ શારીરિક પ્રતિક્રિયાના સંદર્ભમાં જ આપી છે, પરંતુ કેટલાક મનોવૈજ્ઞાનિકો તેને મનોવૈજ્ઞાનિક અને વાર્તનિક પ્રતિક્રિયાના સંદર્ભમાં પણ સમજાવે છે. જેમકે આમોટ મનોભારની વ્યાખ્યા આપતા કહે છે કે 'મનોભાર એટલે ચોક્કસ ઘટનાઓ કે પરિસ્થિતિઓ પ્રત્યેના મનોવૈજ્ઞાનિક અને શારીરિક પ્રત્યાઘાતો.

(ખ)ઉદ્દીપક – આધારિત પ્રતિમાન (Stimulus - Based Model) :–

આ અભિગમમાં મનોભારનો અર્થ એવો કરવામાં આવે છે કે, 'તે એવું કોઈ બાહ્ય બળ છે જેના પરિણામે માગણીરૂપ પ્રતિક્રિયા ઉદ્દભવે છે અને તેનાથી ચલિતતા કે વિકૃતતા સર્જાય છે. 'અમુક મનોવૈજ્ઞાનિકોએ મનોભારને ઉદ્દીપક ઘટકોના રૂપમાં સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આ સંદર્ભમાં કોઈપણ ઘટના કે પરિસ્થિતિ જે વ્યકિતને અસાધારણ પ્રતિક્રિયા કરવા માટે મજબૂર કરે છે તેને મનોભાર કહેવાય. આ અભિગમાં મુખ્ય ભાર વાતાવરણ પર મૂકવામાં આવે છે. તેમાં મનોભાર ને ઉદ્દીપક તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે.

મનોભારના અગત્યના સ્ત્રોતને ઓળખી કાઢવાની બાબત ઉદ્દીપક આધારિત મનોભાર મોડેલનો કેન્દ્રિય વિચાર છે. હાન્સ સેલી ઉદ્દીપક આધારિત મનોભારની વ્યાખ્યા આપતા કહે છે કે, 'જીવની સમતુલાના ભંગનો પડકાર કે ભય ઉભો કરતી કોઈપણ બાહ્ય ઘટના કે આંતરિક ઈરણને મનોભાર કહેવાય.' અન્ય મનોવૈજ્ઞાનિકોમાં વાઈની વિટન આ દિશામાં મનોભારની વ્યાખ્યા આપતા નોંધે છે કે, 'મનોભાર એટલે કોઈપણ સંજોગ કે ઉદ્દીપક જે વ્યકિતની સુખાકારી માટે ભયજનક હોય અથવા તેનું ભયજનક પ્રત્યક્ષીકરણ કરાય અને જેને કારણે વ્યકિતની સમાયોજી ક્ષમતાઓ પર અધિક દબાણ ઉદ્દભવે છે.' આમ આ મોડેલમાં મનોભારને એક સ્વતંત્ર ચલ માનવામાં આવે છે કે જેના દ્વારા વ્યકિતમાં કંઈક પ્રતિચાર ઉત્પન્ન થાય છે.

(ગ)આંતરક્રિયા – આધારિત પ્રતિમાન (Interaction - Base Model) :–

આ અભિગમમાં મનોભારની સમજૂતીમાં ઉદ્દીપક અને પ્રતિક્રિયા વચ્ચેની આંતરક્રિયા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આ અભિગમમાં ઉદ્દીપક અને પ્રતિક્રિયાના સંબંધ અંગે કોઈક અટકળ બાંધવામાં આછે છે. આ મોડેલમાં કારણ – પરિણામની કડી જોડવાનો પ્રયાસ કરાય છે, જેમાં કયાં ઉદ્દીપક થી કઈ પ્રતિક્રિયા થશે તેના પર ધ્યાન અપાય છે તથા આગાહી કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. આંતરક્રિયા આધારિત સમજૂતી ઉદ્દીપક અને પ્રતિક્રિયા વચ્ચેની આંતરક્રિયાને આંકડાકીય પરિભાષામાં વ્યાખ્યાયિત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. ખાસ કરીને ઉદ્દીપક અને પ્રતિક્રિયા વચ્ચે સહસંબંધાત્મક સંબંધની કલ્પના કરવામાં આવે છે, તો ઘણીવાર કારણ – પરિણામ સ્વરૂપમાં પણ અટકળ બાંધવામાં આવે છે. આ પ્રતિમાનની મર્યાદા એ છે કે મનોભારક અને પ્રતિક્રિયા વચ્ચે કોઈ સીધો, સરળ કારણ – પરિણામ સંબંધ સ્થાપવો શક્ય નથી. એટલે કે એક જ કારણ વ્યકિતગત પરિબળોને કારણે જુદા જુદા પ્રકારની પ્રતિક્રિયા સર્જી શકે છે.

(ઘ)લેઝારસ અને ફોકમેનનું આદાન – પ્રદાનનું પ્રતિમાન

(Lazarus & Folkman's Transactional Madel) :–

આ પ્રતિમાન પ્રમાણે મનોભાર માત્ર વ્યકિતમાં કે માત્ર વાતાવરણમાં રહેલ પરિબળ નથી. પરંતુ તે એક સતત ચાલતી પ્રક્રિયા સાથે ગૂંથાયેલ છે, જેમાં વ્યકિત સતત વાતાવરણ સાથે આદાન – પ્રદાન કે સોદાબાજી કરે છે, જોખમોનું વ્યક્તિ મૂલ્યાંકન કરે છે અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી સમસ્યાઓને પહોંચી વળવાનો સક્રિય પ્રયાસ કરે છે. આ અભિગમની વ્યાખ્યાના કેન્દ્રમાં મનોભાર એક ગત્યાત્મક સંજ્ઞાનાત્મક સ્થિતિ છે તેવો ખ્યાલ રહેલો છે. મનોભાર ત્યારે ઉદ્દભવે છે જયારે કોઈ એક બાબતની માગણીઓનું મૂલ્યાંકન વ્યક્તિ એવું કરે કે તે પોતાના માટે અતિ ભારરૂપ છે અથવા પોતાના ઉપલબ્ધ સંશાધનોથી વધુ માગણીકારક છે અને પોતાની સુખાકારી માટે ભયરૂપ છે. અન્ય મનોવૈજ્ઞાનિકોએ પણ મનોભારની સંબંધાત્મક અભિગમ આધારિત વ્યાખ્યાઓ આપી છે. કોકસ ટ્રાન્જેકસનલ મોડેલના સંદર્ભમાં મનોભાર અંગે જણાવે છે કે, 'મનોભાર વ્યક્તિ અને તેના વાતાવરણ વચ્ચેની આંતરક્રિયા તેમજ તેના અર્થઘટન પર આધાર રાખે છે. તે જ રીતે સ્ટેપટોય મનોભારની સમજૂતી આપતા દર્શાવે છે કે, 'જયારે વ્યક્તિગત અને સામાજિક સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરવાની વ્યક્તિની ક્ષમતા કરતાં માગણીઓ વધી જાય ત્યારે મનોભાર પ્રતિક્રિયાઓ ઉદ્દભવે છે.' લાક્ષણિકતાઓ અને કેટલીક મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાઓની મધ્યસ્થી હોય છે. જયારે લાઘવપૂર્વક કહેવું હોય તો – 'કોઈ ઉદ્દીપક ઘટના કે જે જીવતંત્રના સમતુલનનો ભંગ કરે અને તેને પહોંચી વળવા તે અશક્તિમાન પુરવાર થાય કે ભારરૂપ બને ત્યારે વ્યકિત જે પ્રતિક્રિયાઓ આપે તેની ચોક્કસ તેમજ સામાન્ય તરેહને મનોભાર કહે છે.'

આમ, મનોભાર જીવનમાં અનિવાર્ય અને મૂળભૂત ઘટક બને છે. મનોભાર માત્ર ઉદ્દીપક પર આધારિત ઘટના નથી; પરંતુ તેના ઉદ્દભવમાં કેટલાક અંશે વ્યક્તિ પોતે પણ જવાબદાર હોય છે. એટલે કે આપણે મનોભાર ઉત્પન્ન કરતાં ઉદ્દીપકોને પ્રતિક્રિયા નથી આપતાં, પરંતુ તેના અર્થઘટન અને પ્રત્યક્ષીકરણને પ્રતિક્રિયા આપીએ છીએ. આ મનોભાર પ્રત્યેની કેટલીક પ્રતિક્રિયાઓ સામાન્ય હોય છે અને કેટલીક વિશિષ્ટ મનોભાર ક્યારેક લાભકારક હોય છે, કારણ કે તે વ્યકિતને કાર્યક્ષમ બનાવે છે.

મનોભારની ઉપરોકત વિભાવનાને આધારે મનોભારના સ્વરૂપ અંગેના સર્વસામાન્ય મુદ્દાઓ નીચે મુજબ છે,

(૧) મનોભાર એક ઉત્તેજનાત્મક પરિસ્થિતિ કે ઘટના છે. (૨) મનોભાર શારીરિક કે મનોવૈજ્ઞાનિક હોઈ શકે. (૩) શારીરિક કે મનોવૈજ્ઞાનિક મનોભાર એકબીજા સાથે આંતરક્રિયા કરે છે. (૪) મનોભારનું મૂલ્યાંકન હંમેશા વસ્તુલક્ષી હોય તેમ જરૂરી નથી. (૫) મનોભાર સ્વ – આરોપિત હોઈ શકે. (૬) મનોભાર પ્રત્યે આપણી પ્રતિક્રિયા જટિલ અને બહુપરિણામી હોય છે. (૭) મનોભારની અસરો સંચયી બની શકે. (૮) મનોભાર હંમેશા નુકશાનકારક જ હોતો નથી.

[૩]મનોભારની પ્રતિક્રિયાઓ :–

મનોભાર પ્રત્યેની માનવીની પ્રતિક્રિયા ઘણી જટિલ અને બહુપરિણામી હોય છે. મનોભાર ઉત્પન્ન કરતી પરિસ્થિતિ પ્રત્યે વ્યક્તિની પ્રતિક્રિયા કેવી થશે તેનો આધાર મનોભારકોનું સ્વરૂપ, વ્યક્તિગત લક્ષણો અને મનોભારનો સામનો કરવા માટે ઉપલબ્ધ સંસાધનો આ ત્રણ બાબતો પર રહેલો છે. આ ત્રણેય બાબતોની સંયુકત અસરરૂપે મનોભાર પ્રત્યેની લોકોની પ્રતિક્રિયાઓ શારીરિક, મનોવૈજ્ઞાનિક અને વાર્તનિક પ્રકારની હોય શકે.

(ક)શારીરિક પ્રતિક્રિયાઓ :–

મનોભાર ઘણા શારીરિક ફેરફારો ઉત્પન્ન કરી સ્વાસ્થ્યને પ્રભાવિત કરે છે. ખાસ કરીને મનોભાર જો લાંબા સમય સુધી ચાલે અથવા તે ખૂબ તીવ્ર પ્રમાણમાં અનુભવાય ત્યારે શરીર જટિલ પ્રતિક્રિયાઓની હારમાળા દ્વારા મનોભાર પ્રત્યે પ્રત્યાઘાત આપે છે. મનોભારયુક્ત પરિસ્થિતિ પ્રત્યેની વિવિધ શારીરિક પ્રતિક્રિયાઓ નીચે મુજબ છેઃ

(અ)લડો અથવા ભાગો પ્રતિક્રિયા :–

જ્યારે વ્યક્તિ કે પ્રાણી ભયજનક પરિસ્થિતિનું પ્રત્યક્ષીકરણ કરે ત્યારે તેના પ્રત્યે તાત્કાલિક પ્રતિક્રિયા કરવાની અને તેના માટે વધારાની શક્તિની જરૂર પડે છે. આ જરૂરિયાતને સંતોષવા માટે સ્વયંસંચાલિત ચેતાતંત્ર (ANS) કાર્યરત થઈ જાય છે. ૧૯૨૦ માં વોલ્ટર કેનન નામના વૈજ્ઞાનિકે પ્રાણી અથવા વ્યક્તિ બાહ્ય ભયને કઈ રીતે પ્રતિક્રિયા આપે છે તેનું વૈજ્ઞાનિક વર્ણન કર્યું. આ પ્રતિક્રિયામાં પડકારને પહોંચી વળવા માટે શરીરના આંતરિક અવયવોમાં સક્રિયતા જોવા મળે છે. અને તેના પરિણામે જે શારીરિક પ્રતિક્રિયા ઉદ્દભવે છે તેને કેનને 'લડો અથવા ભાગો પ્રતિક્રિયા' તરીકે ઓળખાવી છે. મનોભાર પ્રત્યેનો આ શારીરિક પ્રત્યાઘાત જીવને સામનો કરવા માટે અથવા ભાગવા માટે તૈયાર કરે છે. મગજમાં આવેલ હાયપોથેલેમસ મનોભારની પ્રતિક્રિયાનું ઉદ્દગમસ્થાન છે. તે આવેગાત્મક પ્રતિક્રિયાઓ સાથે સંકળાયેલ છે; તેથી ઘણીવખત હાયપોથેલેમસને 'મનોભારના કેન્દ્ર' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. કટોકટીના સમયમાં તે સ્વયંસંચાલિત ચેતાતંત્ર અને મસ્તિષ્ક ગ્રંથિને પ્રવૃત્ત કરે છે. લડો અથવા ભાગો પ્રતિક્રિયા શરીરના સ્વયંસંચાલિત ચેતાતંત્રમાં ઉદ્દભવે છે.

(આ)સામાન્ય અનુકૂલન લક્ષણ સમૂહ :–

સામાન્ય અનુકૂલન લક્ષણ સમૂહએ પ્રતિક્રિયાઓની એવી હારમાળા છે જે બધા જ જીવો દ્વારા મનોભાર પ્રત્યેનની પ્રતિક્રિયા તરીકે વ્યક્ત થાય છે.

સેલીએ મનોભારની પ્રતિક્રિયા વિશે જે સિદ્ધાંત વિકસાવ્યો તે મનોભાર પ્રત્યેના શારીરિક પ્રતિચારો અંગેનું એક મોડેલ છે, જેમાં ત્રણ તબક્કાઓનો સમાવેશ થાય છે: (૧) ચેતવણીનો તબક્કો (૨) પ્રતિકારનો તબક્કો અને (૩) પરિશ્રાંતિનો તબક્કો.

(૧)ચેતવણીનો તબક્કો :–

આ તબક્કામાં મનોભાર ઉત્પન્ન કરતા ઉદ્દીપકોનો એહસાસ થાય છે અને વ્યકિતનું શરીરતંત્ર તેનો સામનો કરવા માટે પોતાના સંસાધનો તૈયાર કરવા લાગે છે. આ તબક્કાની બે પેટા અવસ્થાઓ હોય છે. (૧) આઘાત અવસ્થા અને (૨) પ્રતિઆઘાત અવસ્થા.

(૧) આઘાતની અવસ્થા : આ અવસ્થામાં એક ક્ષણ માટે શારીરિક ઉત્તેજના સામાન્ય કક્ષા કરતાં પણ નીચી ઉતરી જાય છે. પરંતુ પછી ઝડપથી શરીરમાં સામાન્ય કક્ષા કરતાં પણ ઉત્તેજનાનું પ્રમાણ વધી જાય છે. આ અવસ્થામાં મનોભારકોનો પ્રથમ સામનો થાય છે ત્યારે વ્યક્તિને એક પ્રકારનો શારીરિક આઘાત લાગે છે. જેમાં શારીરિક ઉષ્ણતામાન, રક્તચાપ, અને હ્રદયના ધબકારા પણ ઘટી જાય છે તથા સ્નાયુઓ શિથિલ થઈ જાય છે. આ અવસ્થા પછી તરત જ પ્રતિઆઘાતનો તબક્કો ઉદ્દભવે છે.

(૨) પ્રતિઆઘાતનો તબક્કો : આ તબક્કામાં શરીર પોતાની રક્ષણાત્મક પ્રતિક્રિયાઓને વધારી દે છે અને બધી જ પ્રકારની પડકારમયસ્થિતિને પહોંચી વળવાની પ્રતિક્રિયાઓમાં ઉતેજના તથા ક્રિયાશીલતામાં વધારો થઈ જાય છે.

(૨)પ્રતિકારનો તબક્કો :–

આ તબક્કામાં મનોભારને પહોંચી વળવાના પ્રયાસો ચાલુ રહે છે અને મનોભારકની સતત હાજરી હોવાં છતાં ચેતવણીના તબક્કામાં થયેલા શારીરિક ફેરફારો ફરી સાધારણ જેવી અવસ્થામાં આવી જાય છે, એટલે કે જીવ ભય સાથે ટેવાતો જાય તેમ આ શારીરિક ક્રિયાશીલતામાં થોડો ઘટાડો જોવા મળે છે. અલબત્ત, શારીરિક ક્રિયાશીલતા સામાન્ય સ્થિતિ કરતાં વધુ રહે છે. આ તબક્કામાં મૂળ મનોભારકનો દ્રઢ પ્રતિકાર કરવામાં આવે છે પરંતુ અન્ય નાના મનોભારકો પણ તીવ્ર પ્રતિક્રિયા જન્માવે છે, કારણ કે શરીરની મોટાભાગની શક્તિ મૂળ મનોભારકનો સામનો કરવામાં જ લાગેલી હોય છે. આમ, શરીરના સંસાધનો કોઈ વધુ ગંભીર કે તીવ્ર ભારકનો સામનો કરતા હોય ત્યારે હળવા મનોભારકો તીવ્ર પ્રતિકાર ઉત્પન્ન કરે છે. દા.ત. સામાન્ય સંજોગોમાં જે અવાજ સહ્ય લાગે છે તે પરીક્ષાની તૈયારી વખતે અસહ્ય લાગે છે તેમજ શરદી કે શારીરિક અસ્વસ્થતા અનુભવતી વખતે વ્યક્તિ સરળ તાથી ઉશ્કેરાઈ જાય છે. હાનિકારક મનોભાર ખુબ જ લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહે તો આવા સમયે સામાન્ય અનુકૂલન લક્ષણ સમૂહનો ત્રીજો તબક્કો શરૂ થાય છે.

(૩)પરિશ્રાંતિ (થાક) નો તબક્કો :–

સેલી જણાવે છે કે મનોભાર સામે લડવા માટે શરીરના સંસાધનો મર્યાદિત પ્રમાણમાં હોય છે. મનોભારને દૂર ન કરી શકાય તો શરીરના સંસાધનો ખૂટવા માંડે છે અને શારીરિક ક્રિયાશીલતા ઘટવા માંડે છે. આમ, મનોભારકોનો સામનો કરવામાં શરીરની તમામ શક્તિઓ ખર્ચાઈ જાય છે અને વ્યક્તિ લાંબા સમય સુધી તેનો સામનો કરવા અસમર્થ બને છે. પરિણામ સ્વરૂપે તે ગંભીર શારીરિક

હાનિ કે માંદગીમાં ફસડાય છે. સેલી આ બિમારીઓને 'અનુકૂલનની બિમારીઓ' તરીકે ઓળખાવે છે. આ બિમારીઓ માટેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે મસ્તિષ્ક ગ્રંથિ અને એડ્રીનલ ગ્રંથિ લાંબા સમય સુધી મોટા જથ્થામાં સ્ત્રાવો ઉત્પન્ન કરી શક્તી નથી. એટલે શરીરતંત્ર દીર્ઘકાલીન મનોભારક સાથે લાંબા સમય સુધી અનુકૂલિત થઈ શક્તું નથી. આ ગ્રંથિઓના સ્ત્રાવોનું પ્રમાણ ઘટી જતા વ્યક્તિ થાક અનુભવે છે અને જીવનો પ્રતિકાર ઓછો થઈ જાય છે. આ ઘટેલ પ્રતિકાર બિમારીઓ તરફ દોરી જાય છે. અલબત્ત, વ્યક્તિ કેટલો થાક અનુભવશે અને પરિશ્રાંતનો તબક્કો કયારે શરૂ થશે તેનો આધાર મનોભારકની તીવ્રતા અને વ્યક્તિગત લાક્ષણિક્તાઓ પર રહેલો છે.

(ખ)સ્વાસ્થ્ય સંબંધી અન્ય પ્રતિક્રિયાઓ :–

(અ)પરોક્ષ અસરો :–

મનોભાર પરોક્ષ રીતે વ્યક્તિની જીવનશૈલી અને વર્તનને પ્રભાવિત કરીને માંદગી સર્જી શકે છે. તે વ્યક્તિને એવી બિનસ્વાસ્થ્યપ્રદ જીવનશૈલી અપનાવતા તરફ દોરી જાય છે જે તેની તંદુરસ્તી માટે હાનિકારક સાબિત થાય છે. જેમકે, વધુ મનોભાર ધરાવતા લોકો ઓછો મનોભાર ધરાવતા લોકોની તુલનાએ વધુ દારૂનું સેવન કરે છે, વધુ દારૂનું સેવન કરે છે, વધુ ધુમ્રપાન કરે છે અને વધુ પ્રમાણમાં ચા કે કોફી પીવે છે. આ બધા પદાર્થોનું સેવન વિવિધ બિમારીઓના વિકાસ સાથે સંકળાયેલ છે. મનોભારયુક્ત પરિસ્થિતિ વ્યક્તિને ઘણા અન્ય બિનસ્વાસ્થ્યપ્રદ વર્તન તરફ પણ દોરી જાય છે. જેમ કે પરીક્ષાનો મનોભાર અનુભવતા વિદ્યાર્થીઓ આખી રાત જાગે છે અને ઘણીવાર તો એકસાથે ઘણી રાતોના ઉજાગરા કરે છે. તેઓ મુખ્ય ભોજન લેવાને બદલે તળેલા અને ચટપટા નાસ્તાની વાનગીઓ માત્ર આરોગે છે. તે જ રીતે જીવનમાં બનેલ દુ:ખદ ઘટનાથી અનુભવાતા મનોભારમાં વ્યક્તિ ખાવાની બાબતમાં નિયમિતતા જાળવતી નથી. આવા સમયે કેટલીક વ્યક્તિઓ અલ્પ પ્રમાણમાં ખોરાક આરોગે છે અથવા ગમે તે પ્રકારનો ખોરાક લે કે પછી ઘણીવાર સદંતર ખોરાક લેવાનું જ ટાળે છે. ખોરાકની અનિયમિતતાની સાથે કેટલીક વ્યક્તિઓ દારૂ અને ધુમ્રપાનનું પ્રમાણ વધારી દે છે જે સ્વાસ્થને ગંભીર નુકસાન કરી શકે છે. અને વ્યક્તિ વધારે બેઠાડું જીવન જીવવાની શક્યતા ધરાવતી થઈ જાય છે. વ્યક્તિની નિદ્રાની આદતમાં પણ બદલાવ આવી શકે છે. મનોભારને કારણે મોડે સુધી વ્યક્તિ જાગે છે કે પછી નિદ્રા માટે ઊંઘની દવાઓ લેવાની આદત કેળવી લેતી હોય છે. ટૂંકમાં મનોભાર વ્યક્તિને એવા ઘણા વર્તનો તરફ દોરી જાય છે જેનાથી માંદગીની શક્યતાઓ વધી જાય છે. આમ, મનોભાર વ્યક્તિને અતંદુરસ્ત જીવનશૈલી અપનાવવા તરફ દોરી જાય છે.

(આ) પ્રત્યક્ષ અસરો :–

મનોભાર પ્રત્યક્ષ રીતે શરીરની પ્રતિક્રિયાઓમાં ફેરફાર કરીને માંદગી સર્જી શકે છે. મનોભારમાં બિમારીનો પ્રતિકાર કરવાની શરીરની શક્તિમાં પણ ઘટાડો થાય છે. સ્વાસ્થ્ય પર થતી મનોભારની આ પ્રકારની અસરોને પ્રત્યક્ષ અસરો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. મનોભાર પ્રત્યેના રૂધિરાભિસરણતંત્રના પ્રત્યાઘાતી ફેરફારોમાં હૃદય, લોહીની નલિકાઓ અને લોહીમાં થતા ફેરફારોનો સમાવેશ થાય છે. ઊંચા પ્રમાણમાં વ્યવસાય મનોભાર અનુભવતા કર્મચારીઓમાં ઊંચું લોહીનું દબાણ અને અસાધારણપણે વધેલ હૃદયની તકલીફો જોવા મળે છે. લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહેતા મનોભારકો સી.એચ.ડી.ની શક્યતા વધારે છે.

મનોભાર સામેની અંતઃ સ્ત્રાવીતંત્રની પ્રત્યાઘાતી પ્રતિક્રિયામાં કેટલેક અંશે હાયપોથેલેમસ, પીચ્યુટરી અને એડ્રીનલ ધરીની સક્રિયતાને કારણે ઉદ્દભવે છે, જે મનોભાર દરમિયાન કેટલાક અંતઃસ્ત્રાવોને સ્ત્રવિત કરાવે છે. ખાસ કરીને કેટેકોલામાઈન્સ અને કોર્ટિકોસ્ટીરોઈડસ નો સ્ત્રાવ વધુ પ્રમાણમાં થાય છે. આ સ્ત્રાવો ઘણીવાર બિમારી તરફ દોરી જાય છે, કારણ કે આ અંતઃસ્ત્રાવોનું ઊંચું પ્રમાણ રૂધિરાભિસણતંત્રને પ્રભાવિત કરે છે. દા.ત. અત્યંત તીવ્ર મનોભારજનક પરિસ્થિતિમાં આ અંતઃ સ્ત્રાવોની માત્રા ખૂબ વધી જાય ત્યારે હૃદયના ધબકારામાં અનિયમિતતા ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, જેનાથી અચાનક મૃત્યુ થઈ શકે છે. વધુમાં જો કેટેકોલામાઈન્સ અને કોર્ટિકોસ્ટીરોઈડસનું ઊંચું પ્રમાણ લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહે તો તેનાથી આથેરોસ્કલેરોસિસની સંભાવના પણ વધી જાય છે. મનોભારની સ્થિતિમાં કોર્ટિઝોલનો સ્ત્રાવ થાય છે જે વિટામીન 'ડી' ની પ્રવૃત્તિને અવરોધે છે. જેના પરિણામે કેલ્શિયમનો ઘટાડો થાય છે વધુમાં કોર્ટિઝલ લિવરમાંથી વધુ ગ્લુકોઝ ઉત્પાદનનું કામ કરે છે, જે લાંબા ગાળે ડાયાબીટીઝનું જોખમ વધારી શકે.

મનોભાર રોગપ્રતિકારકતંત્રના કાર્યમાં બગાડો સર્જીને બિમારી ઉત્પન્ન કરી શકે છે. આ બગાડો મનોભાર સમયે સ્ત્રવતા કેટેકોલામાઈન્સ અને કોર્ટિકોસ્ટીરોઈડસ દ્વારા સર્જાય છે. જેમ કે કોર્ટિઝોલ અને અપિનેફ્રાઈનનો વધારો બહારથી શરીરની અંદર પ્રવેશતા સૂક્ષ્મજંતુ–એન્ટિજેન્સ–સામે લડતા ટી કોષો અને બી કોષોની પ્રવૃત્તિના ઘટાડા સાથે સંબંધિત છે. ટી કોષો અને બી કોષોની પ્રવૃત્તિમાં ઘટાડાને કારણે વિવિધ ચેપીરોગો અને કેન્સર વિકાસ થઈ શકે છે. મનોભાર રોગ પ્રતિકારકતંત્રને પ્રત્યક્ષ રીતે તેમજ વ્યક્તિની જીવનશૈલીમાં બદલાવ લાવીને પરોક્ષ રીતે પણ પ્રભાવિત કરી શકે છે. પ્રતિકારક તંત્રના કોષોમાં મનોભાર પ્રતિચાર સાથે સંકળાયેલા વિવિધ અંતઃસ્ત્રાવો અને મજ્જાસંચાલકો માટે ગ્રાહકકોષો આવેલા હોય છે. તેથી એક બાબત સ્પષ્ટ થાય છે કે આ તંત્રના કોષોમાં આવેલ ગ્રાહકકોષો મારફત જ મનોભારની શારીરિક પ્રતિક્રિયા રોગપ્રતિકારક તંત્રના કાર્ય પર અસર પહોંચાડે છે. મનોભારમાં અનુભવાતા નિષેધક આવેગો અંતઃસ્ત્રાવોના સ્તરને પ્રભાવિત કરે છે. જે વળી રોગપ્રતિકાર તંત્રને અસર કરી શકે છે. રોગપ્રતિકારક તંત્રના કોષોને 'શ્વેતકણો' કહે છે. આ કોષો ઘણી જાતના હોય છે. જેમકે, ટી કોષો, બી કોષો અને કુદરતી મારણ કરનારા કોષો. ટી કોષો શત્રુનો નાશ કરે છે. અને ટી હેલ્પર કોષો રોગપ્રતિકારક પ્રવૃત્તિને વધારે છે.

(ગ)મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રતિક્રિયાઓ :–

મનોભાર પ્રત્યેની શારીરિક પ્રતિક્રિયાઓની જેમ મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રતિક્રિયાઓ મોટાભાગે આપણી આસપાસ બનતા મનોભારયુક્ત બનાવો અંગેના આપણા પ્રત્યક્ષીકરણો તેમજ અનુભવ પર આધારિત છે. મનોભાર પ્રત્યેની મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રતિક્રિયાઓમાં મુખ્યત્વે બોધનાત્મક અને આવેગિક પ્રતિક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે.

<u>(અ)બોધનાત્મક પ્રતિક્રિયાઓ :–</u>

લોકો જ્યારે ગંભીર પ્રકારના મનોભારકોનો સામનો કરે છે ત્યારે ઘણીવાર તેમનામાં જ્ઞાનાત્મક બગાડ જોવા મળે છે. આવા લોકોને ધ્યાન એકાગ્ર કરવામાં મુશ્કેલી અનુભવાય છે. વ્યક્તિનું ધ્યાન ધમકીરૂપ ઉદ્દીપક પર કેન્દ્રિત થયેલ હોવાથી ધ્યાનવિસ્તાર મર્યાદિત બને છે. તેમને પોતાના વિચારોને તાર્કિક રીતે સંગઠિત કરવામાં મુશ્કેલી પડે છે. તેમને સરળતાથી ધ્યાનભંગ કરી શકાય છે, પરિણામ તેમનું કર્તૃત્વ નબળું છે. બ્યૂમિસ્ટર જણાવે છે કે કોઈપણ કાર્ય કરવા માટેનું દબાણ ઘણીવાર લોકોને સ્વ સભાન બનાવે છે અને વધુ

પ્રમાણમાં સ્વ સભાનતા વ્યક્તિની ધ્યાન એકાગ્રતામાં ખલેલ ઊભી કરે છે. ઊંચા પ્રમાણમાં અનુભવાતો મનોભાર વ્યક્તિની સ્મૃતિને પણ વિપરીત અસર પહોંચાડે છે. જેમકે પરીક્ષા દરમિયાન મનોભાર અનુભવતા ઘણા વિદ્યાર્થીઓ ધ્યાન એકાગ્રતાના અભાવને કારણે ઘણી અગત્યની માહિતીની ઉપેક્ષા કરે છે, તેનું ખોટું અર્થઘટન કરે છે અથવા અગાઉ સારી રીતે વાચેલા વિષયને યાદ કરવામાં મુશ્કેલી અનુભવે છે. મનોભાર વ્યક્તિની સ્મરણશક્તિ, રચનાત્મક વિચારણા અને નિર્ણય લેવાની શકિત પર પણ નિષેધક અસર ઉત્પન્ન કરે છે. પરિણામે લોકો નવીનતાપૂર્વક વિચારી શક્તા નથી તેથી એક જ પ્રકારની વર્તનભાતને જડતાપૂર્વક વળગી રહે છે. એટલું જ નહી મનોભાર કંટાળો અને થાક પણ ઉત્પન્ન કરે છે.

(આ)આવેગિક પ્રતિક્રિયાઓ :–

મનોભાર પ્રત્યેની પ્રતિક્રિયામાં અનેક પ્રકારની આવેગાત્મક પ્રતિક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે મનોભારકને એક ઉત્તેજનાત્મક અને જેનું નિયમન કરી શકાય તેવા પડકાર તરીકે જોવામાં આવે કે જેના પર નિયમન ન થઈ શકે તેવી બાબત તરીકે અર્થઘટન કરવામાં આવે તો તે ક્રોધ, ભય કે ચિંતા જેવા નિષેધક આવેગોનો અનુભવ કરાવે છે. સામાન્ય રીતે મનોભાર સુખદ આવેગોની તુલનાએ અસુખદ આવેગોને વધુ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન કરે છે. મનોભાર સમયે જે સામાન્ય આવેગિક પ્રતિક્રિયા જોવા મળે છે તેમાં ક્રોધ, ચિંતા, ભય, દુઃખ અને ખિન્નતાનો સમાવેશ થાય છે.

ભય એ મનોભાર સમયે ઉત્પન્ન થતી એક સામાન્ય આવેગિક પ્રતિક્રિયા છે જેમાં અસુખદતાની અનુભૂતિ, શારીરિક ઉત્તેજના અને વાર્તનિક ઘટકો સંકળાયેલા હોય છે. ઘણા મનોવૈજ્ઞાનિકો ભયને મૂળભૂત આવેગ ગણાવે છે. તેમાં 'લડો અથવા ભાગો' પ્રતિક્રિયાતંત્ર કામ કરે છે. ભય વાસ્તવિક જોખમકારક પરિસ્થિતિમાં અનુભવાય છે. ભયમાં ભયનો કોઈ સ્પષ્ટ આધાર કે કારણ હોય છે. જ્યારે ચિંતા કોઈ ડર કે સંકટની અસ્પષ્ટ આત્મલક્ષી સભાનતા છે જેના કારણ અંગે વ્યકિત કંઈ ચોક્કસતાથી કહી શકતી નથી. ભય અને ચિંતા એકબીજા સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલા આવેગો છે. ચિંતા એક એવી અસ્પષ્ટ આવેગિક સ્થિતિ છે કે જેમાં વ્યક્તિ ભય અનુભવે છે પરંતુ તેના કારણને ચોક્કસાઈપૂર્વક જાણી શક્તી નથી. અચોક્કસતા એ ચિંતાનું મૂળભૂત પાંસું છે. ફ્રોઈડની દષ્ટિએ ચિંતાનું મૂળ હતાશા અને સંઘર્ષોમાં પડેલું છે. અલબત્ત, ચિંતા અન્ય કારણોસર પણ ઉદભવી શકે છે. જેમકે કાર્યમાં અનુભવાતું દબાણ, નિષ્ફળતા, ભવિષ્યમાં બનનાર ઘટનાઓની ફિકર, પોતાની યોગ્યતાનું નીચું મૂલ્યાંકન, આત્મ ગૌરવ હણાવાની આશંકા વગેરે અંગેની ચિંતા ચેતવણીના આવેગિક સંકેત તરીકે કાર્ય કરે છે. અને તે વ્યક્તિને આવનાર સંકટથી ચેતવે છે. ઘણીવારલાંબા સમય સુધી અત્યંત મનોભારયુકત ઘટના અનુભવતી વ્યક્તિઓમાં ચિંતા સંબંધિત કેટલાક લક્ષણો ઉદભવે છે જેને 'પશ્ચાત આઘાતજન્ય મનોભારની વિકૃતિ' કહે છે. ધરતીકંપ, મોટા અકસ્માતો, ખૂન, બળાત્કાર, યુદ્ધ વગેરે જેવી ઘટનાઓ આઘાતોત્તર મનોભાર વિકૃતિ જન્માવતી હોય છે. આવી ઘટનાઓનો ભોગ બનેલ વ્યક્તિઓને આઘાતજનક બનાવ અંગે સતત વિચાર આવ્યા કરે છે. વ્યક્તિને તે ઘટના યાદ આવે ત્યારે ઘટના સાથે સંકળાયેલા ભય, આઘાત અને ગભરામણ ફરીથી અનુભવાય છે. આ વિકૃતિમાં મુખ્યત્વે દુનિયા પ્રત્યે જડતાની લાગણી, વારંવાર આઘાતજનક બનાવના સ્વપ્ન આવવા, અનિદ્રા, ગુનાહિત લાગણી, ધ્યાન એકાગ્ર કરવાની અશક્તિ, ચીડિયાપણું જેવા લક્ષણો જોવા મળે છે.

ભય અને ચિંતાની જેમ ક્રોધ પણ મનોભારયુક્ત પરિસ્થિતિ પ્રત્યે ઉત્પન્ન થતી એક સામાન્ય પ્રતિક્રિયા છે જે વ્યક્તિને આક્રમકતા તરફ દોરી જાય છે. ખાસ કરીને હતાશા સામેની પ્રતિક્રિયારૂપે વ્યક્તિમાં ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાની શક્યતા વધુ રહે છે. અને ક્રોધ વ્યક્તિને આક્રમકતાયુક્ત કાર્ય તરફ દોરી જાય છે. જો હતાશા વધુ સમય સુધી ચાલુ રહે તો વ્યક્તિમાં અતિક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. જો ક્રોધની

લાગણી અવરોધાય તો ક્રમશઃ તેમાં શત્રુતા કે વેરભાવની લાગણી ભળતી જાય છે. વેરભાવની લાગણી અમુક વસ્તુ કે વ્યક્તિ પ્રત્યે નિર્દેશિત હોય છે. તેમાં હતાશા ઉત્પન્ન કરનાર વ્યક્તિ કે વસ્તુનો નાશ કરવાની, નુકસાન કરવાની કે આઘાત પહોંચાડવાની વૃત્તિ રહેલી રહોય છે. ક્રોધ, ચિંતા અને ભયને અભિવ્યક્ત કરી દેવામાં ન આવે તો તે આપણા પ્રત્યક્ષીકરણને વિકૃત બનાવી દે છે તેમજ સ્વસમર્થતાની લાગણીમાં ઘટાડો કરી શકે છે.

ઘણીવાર હતાશા પ્રત્યે તેનાથી વિરોધી એવી ઉદાસીનતા કે નિવર્તનની પ્રતિક્રિયા પણ ઉદભવે છે. મનોભારયુક્ત પરિસ્થિતિ લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહે અને તેને પહોંચી વળવા માટે વ્યક્તિ અસમર્થ હોય ત્યારે ઉદાસીનતા વધુ ગાઢ બનીને ખિન્નતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે છે. ખિન્નતા એક સામાન્ય મનોવૈજ્ઞાનિક સ્થિતિ છે. જે લગભગ બધી જ વ્યક્તિઓના જીવનમાં ક્યારેક અનુભવાય છે. મનોભાર તીવ્ર સ્વરૂપમાં લાંબા સમય સુધી અનુભવાય ત્યારે વ્યક્તિ ક્રમશઃ સામાન્ય ખિન્નતાથી આગળ વધીને તીવ્ર ખિન્નતાની વિકૃતિનો ભોગ બને છે. ખિન્નતા અનુભવતી વ્યક્તિમાં વિવિધ પ્રકારના શારીરિક, માનસિક અને આવેગિક લક્ષણો જોવા મળે છે. જેમકે દુઃખ કે ગમગીની, રોજિંદી પ્રવૃત્તિમાં આનંદનો અભાવ, સતત રડવું, નિરાશા અને ગુનાહિતત, પરાધીનપણાનો અનુભવ, નિષેધક સ્વ– ખ્યાલ અને અપેક્ષાઓ, સમસ્યાઓનું અતિશયોક્તિપૂર્ણ અર્થઘટન, સ્વનિંદાનું વલણ, નિર્ણય લેવામાં મુશ્કેલી, આત્મહત્યા કે શારીરિક માંદગીના વિચારો, ઓછી થયેલ શક્તિ, થાક, ભૂખ અને વજનમાં વધારો કે ઘટાડો, ઊંઘમાં ખલેલ, કામ શક્તિમાં ઘટાડો, મૂડમાં સતત ફેરફારો, પાચનપંત્રની ગરબડ, મળત્યાગની તકલીફો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

(ઇ)વાર્તનિક પ્રતિક્રિયાઓ : –

લોકો મનોભાર પ્રત્યે વિવિધ તીવ્રતાથી પ્રતિક્રિયા આપતા હોય છે, પરંતુ વર્તન તેમની પ્રતિક્રિયાઓનું અગત્યનું પાસું છે. હળવો મનોભાર જૈવીય રીતે અગત્યના વર્તન માટે વ્યક્તિને પ્રેરિત કરે છે. અથવા તે પ્રેરણાને તીવ્ર બનાવે છે. દા.ત. ખાવું, આક્રમકતા, જાતીય વર્તન વગેરે. હળવો મનોભાર વ્યક્તિની શક્તિને ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે કેન્દ્રિત કરે છે. સતત વણઉકેલ્યા મનોભાર સમય જતાં વધુ તીવ્ર બને છે અને વ્યક્તિને કુસુમાયોજિત વર્તન તરફ દોરી જાય છે; જેને લીધે ચીડિયાપણું, ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં શિથિલતા, અધીરાઈ વગેરે સમસ્યાઓ અનુભવાય છે. મધ્યમ મનોભાર વર્તનમાં ખલેલ, વિકૃતિઓ પેદા કરે છે. તીવ્ર મનોભારને કારણે વર્તનમાં અવરોધ પેદા થાય છે અથવા દમન થાય છે, જે વ્યક્તિને નિષ્ક્રિયતા તરફ દોરી જાય છે. મનોભારયુક્ત પરિસ્થિતિમાં વ્યક્તિ વિધાયક વર્તન કરે અથવા નિષેધક વર્તન કરે પરંતુ તેનો આશય મનોભાર દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ માગણીઓ પર પ્રભુત્વ મેળવવાનો, તેને ઘટાડવાનો કે તેને સહન કરવાનો હોય છે. આમ મનોભાર પ્રત્યેની કોપિંગ પ્રયુક્તિઓ અનુકૂલનાત્મક અને બિન અનુકૂલનાત્મક હોય શકે છે.

[૪]મહાભારતના કર્ણમાં મનોભાર :–

પોતાના કુળ અને જન્મના કલંકથી અપમાનિત કર્ણે તેને ભૂંસી નાખવાને આદરેલા સાહસોની નિષ્ફળતામાંથી પ્રગટેલી પીડા એ તેના જીવનનો મુખ્ય મનોભાર છે. કલંકિત થવાના ભયે કુંતીએ ત્યાગી દીધેલ પુત્ર કર્ણનો ઉછેર સારથિ અધિરથ અને માતા રાધા વડે થયો પરંતુ જે કલંકમાંથી કુંતી બચી ગઈ હતી તે જ કલંક કુંતીના આ પુત્ર કર્ણને જીવનભર કલંકિત કરતું રહ્યું. દ્રોણાચાર્ય પાસેથી વિદ્યાભ્યાસ કર્યા પછી કર્ણે પરશુરામને ગુરુપદે સ્થાપ્યા. પરંતુ ક્ષત્રિય દ્વેષી પરશુરામે જ્યારે કર્ણ એ બ્રાહ્મણ નહીં પણ ક્ષત્રિય છે એવું જાણ્યું ત્યારે તેઓ કર્ણને પોતે શિખવેલી વિદ્યા કટોકટીના સમયે વિસ્મૃત થઈ જવાનો શાપ આપી દે છે. અહી સૌપ્રથમ વખત કર્ણને

પોતાના જન્મનું લાંછન લાગે છે. કર્ણનો સફળ થયેલો પુરુષાર્થ દુર્ભાગ્યમાં પલટાઈ જાય છે. પોતાના જન્મ અને કુળના લાંછનને ભૂંસી નાખવાનો મનોભાર અહીથી તેના જીવનમાં શ્રીગણેશ કરે છે. આ દુર્ભાગ્ય અધૂરું હોય તેમ કર્ણને બીજા એક બ્રાહ્મણ દ્વારા ગૌહત્યાના પાપ બદલ જીવનમરણના સંગ્રામ વખતે પોતાના રથને ભૂમી ગ્રસી લે છે એવો શાપ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ આમ છતાં કર્ણે જીવનમાં તેનો કોઈ પડછાયો પડવા દીધો નથી. તેને માટે તો પરિશ્રમ જ સફળ જીવન છે. આ પછી દ્રોણાચાર્ય દ્વારા રાજકુમારોની જે પરીક્ષા થઈ તેમાં તે અર્જુનથી પણ ઊંચી શસ્ત્રવિદ્યા પ્રદર્શિત કરે છે. અને અર્જુન જોડે તે દ્વન્દ્વયુદ્ધનો પણ પડકાર ફેંકે છે. પરંતુ આ વખતે પણ કૃપાચાર્ય 'સારથિપુત્ર જોડે રાજપુત્ર દ્વન્દ્વ ન કરે' એમ કહીને એમને અપમાનિત કરે છે. જ્યારે ભીમ તો 'જા, ભાઈ જા! તું રથ હાંક!' એમ કહીને તરછોડે છે. જેનો પારાવાર મનોભાર તેને ચાલે છે. અને આ મનોભારને ઠારવા તે સમસ્યાકેન્દ્રિત પ્રવિધિરૂપે દુર્યોધન જોડે આજીવન મૈત્રી નિભાવે છે.

આ પછી દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં જ્યારે કર્ણે મત્સ્યવેધ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો ત્યારે દ્રૌપદીએ 'એ સૂતપુત્રને હું નહી પરણું' એમ કહીને એમને અટકાવ્યો છે. જેનો ગૂઢ મનોભાર તેના સમગ્ર અસ્તિત્વને વ્યાપી વળે છે. તો પોતે જેને બ્રાહ્મણ સમજી તેની જોડે યુદ્ધ ન કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો તે બ્રાહ્મણવેશમાં દ્રૌપદીને પ્રાપ્ત કરનાર અર્જુન હતો એમ જાણતાં તે દ્રૌપદી ગુમાવ્યાના મનોભારને અર્જુનનો કટ્ટર દુશ્મન બને છે. દ્રૌપદી પ્રાપ્તિમાં તેને મળેલી નિષ્ફળતા અને અપમાન અંગેનો તેનો મનોભાર દ્યૂતસભામાં તેણે કરેલાં વર્તનમાં સુંદર રીતે છતો થાય છે. ડો. વસંત પરીખ કહે છે તેમ પોતાની અભિજ્ઞાને પામવા ને સ્થાપવાની મથામણ કરનાર કર્ણના આંતરમનમાં પડેલી હતાશા સાતે પાતાળ તોડી અહીં જાણે કે બહાર ધસી આવે છે. કર્ણના પોતાના આ અપમાનનો મનોભાર એટલો બધો તીવ્ર છે કે માત્ર દ્રૌપદીના આ અપમાનથી જ તે તૃપ્ત થઈ ગયો નથી બલ્કે એ પછી પણ કંગાળ અને દરિદ્ર બની ગયેલા વનવાસી પાંડવો સમક્ષ પોતાની સત્તા અને સમૃદ્ધિનું પ્રદર્શન કરી તેને વધુ પીડવવા તે દુર્યોધન પાસે ઘોષયાત્રાનું આયોજન કરાવે છે. આ પછી દુર્યોધને યોજેલા વૈષ્ણવયજ્ઞ નિમિત્તે કર્ણ સમગ્ર આર્યાવર્તમાં દિગ્વિજય પણ કરે છે. જે પાંડવોના રાજસૂય યજ્ઞ વખતના દિગ્વિજયની સમકક્ષ જ છે.

આ પછીની ઘટનાઓમાં કર્ણના આ મનોભારના કેટલાંક ઉત્તમ પાસાંઓનો આપણને પરિચય થાય છે. વિષ્ટિની નિષ્ફળતા બાદ પાછા ફરેલા શ્રીકૃષ્ણ કર્ણને પાંડવપક્ષે જોડાઈ જવા વિવિધ પ્રલોભનોયુક્ત વાત કરે છે ત્યારે કર્ણ પોતાના મનોભારને પેટછૂટો રજુ કરે છે. કર્ણ કહે છે – 'કેશવ! જે માતાએ મને છાતીએ વળગાડયો એ માતા રાધા અને જે પિતાએ આંગળી પકડીને દોર્યો એ પિતા અધિરથ, આ બંનેનો પુત્ર મટીને હવે હું કૌંતેય થાઉ એને શી રીતે ધર્મ કહી શકાય? રાજ્ય તો શું ત્રિલોકની લાલચ આપો તોય જે દુર્યોધને મને સૂતપુત્રમાં રાજા બનાવ્યો એનો દ્રોહ કરવાનું પાપ મારાથી શી રીતે થાય?' અહીં કુંતીની નિર્દયતા અને 'સૂતપુત્ર' રૂપ લાંછન અંગેનો તેનો ખેદ વ્યક્ત થયો છે. આગળ તે જણાવે છે કે યુદ્ધમાં અંતિમ વિજય પાંડવોનો જ છે, કેમ કે ધર્મ તથા સ્વયં તમે એમના પક્ષે છો, પણ વિજયની લાલચ કે પરાજયના ડરથી આજે હવે હું તમારી વાત સ્વીકારું તો એમાં મારું ગૌરવ શું? આમ કર્ણનો મનોભાર પોતાના મનોદ્વેગને ઠારતો નિરપેક્ષ પ્રયાસ છે. આટલું કહ્યા પછી તે જે વાત ઉમેરે છે તેમાં એનો ગૂઢ પણ ઉદાત્ત મનોભાર પ્રગટ થઈ જાય છે. આટલા વર્ષો સત્ય સમજવા છતાં એ કેવી દયનીય અવસ્થામાં સંજોગોનો ધકેલ્યો 'ખલનાયક' ની ભૂમિકામાં દેખાય છે એનો સંકેત આપતાં એ કહે છે કે, 'અચ્યુત! હું જયેષ્ઠ પાંડવ છું એ વાત તમે આપણી વચ્ચે જ સીમિત રાખજો. કેમ કે યુધિષ્ઠિર આ વાત જાણશે તો એ ધર્મપુરુષ રાજયનો સ્વીકાર નહી કરે અને રાજય મારા ચરણોમાં જ ધરશે અને મારી પાસે આવેલું રાજય હું કૃતજ્ઞતાપૂર્વક દુર્યોધનને જ આપીશ, કેમ કે આજે હું જે કંઈ છું એ એને જ આભારી છું અને જો આમ થશે તો એ યોગ્ય નહી

થાય, કેમકે ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર જ રાજા બને એમ હું ઈચ્છું છું. છેલ્લે કર્ણ પોતાના દ્યૂતસભાના વર્તનને નિર્દોષ સાબિત કરી દે એવી વાત દર્શાવતાં કહે છે – 'જનાર્દન! માત્ર દુર્યોધનને રાજી કરવા અવારનવાર પાંડવોને જે કુત્સિત વેણો કહ્યા છે એનો મને પારાવાર પશ્ચાત્તાપ થાય છે. પણ હવે યુદ્ધ તો અવશ્યંભાવી છે જ! યુદ્ધના નિવારણ કરતાં યુદ્ધ કરીને જ સહુ ક્ષત્રિયો સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરે એમાં જ ગૌરવ છે! પોતાના જન્મ અને કુળનું લાંછન તથા દૈવની દુર્દૈવતા સામે સમષ્ટિના સત્યનું હું ય રશ્મિરૂપે સાબિત થવા મથતા કર્ણનો મનોભાર એટલો બધો તીવ્ર છે કે જે તેને મૃત્યુંજય બનાવી દે છે. ઉમાશંકર જોષીના 'પ્રાચીના' કાવ્યસંગ્રહનું 'કૃષ્ણ–કર્ણ' નામનું પદ્યરૂપક પણ આ જ વાતને અનુમોદન આપે છે. આ કારણોસર જ તે પિતા સૂર્યની બ્રાહ્મણવેશે આવેલા ઈન્દ્ર દ્વારા કવચકુંડળ લઈ જવાની યુક્તિને નકારતી વાતને પણ રદિયો આપે છે. અને વિના સંકોચે ઈન્દ્રને પોતાના કવચ કુંડળ ઉતરડીને આપી દે છે.

આ પછી બરાબર યુદ્ધની પૂર્વસંધ્યાએ માતા કુંતી સ્વયં, જન્મતાવેંત તજી દીધેલા આ પુત્ર પાસે આવીને એને કૌરવપક્ષ તજીને જયેષ્ઠ પાંડુપુત્ર તરીકે પાંડવપક્ષે પાછા ફરવા સમજાવે છે તથા પોતાની કૌમાર્યાવસ્થાની ઘટના સંભારી જયેષ્ઠ પાંડવ તરીકે રક્ષણ કરવા કહે છે. આના જવાબમાં કર્ણે જે વાત કહી તે એના જીવનભર ચાલેલા મનોભારનેય પ્રગટ કરી જાય છે. તે કહે છે – 'રાજપુત્રી! હું રાધેય નહિ પણ કૌંતેય છું એ વાત આટલા વરસોમાં કહેવાનું તમને કયારેય સૂઝયું નહિ? આ સત્ય મારા જીવનમાં જો વહેલું પ્રગટ થયું. હોત તો જીંદગીમાં મેં કેટલું બધું પ્રાપ્ત કર્યું હોત! હવે આ બધું વ્યર્થ છે! તમે સદાય પાંચ પુત્રોની જ માતા રહેશો. કારણ કે હું યુદ્ધમાં અર્જુનના હાથે હણાઈશ અથવા અર્જુન ને હું હણીશ. આ ઉપરાંત ભીષ્મ વડે તેના માટે અર્ધરથી, સૂતપુત્ર, કુલાંગાર જેવા વપરાયેલા વિશેષણોએ પણ તેનામાં મનોભાર જન્માવ્યો છે જ. આથી જ તો તે ભીષ્મ સાથે રહી યુદ્ધ કરવાનું માંડી વાળે છે. છેલ્લે જીવનભર પોતાના લાંછનને ભૂંસવા મથેલો કર્ણ વિધાતાની વિફળતાએ નિર્દય રીતે હણાઈ મૃત્યુને વશ થાય છે.

–:: સંદર્ભગ્રંથ – સૂચિ ::–

(૧)મહાભારતમ્ – મહર્ષિ વેદવ્યાસરચિતમ્

અનુવાદક – પંડિત રામનારાયણદત શાસ્ત્રી પાંડેય

પ્રકાશન – ગીતા પ્રેસ ગોરખપુર

(૨)सभापर्वः – ડો. વસંતગિરિ પરીખ

પ્ર. સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર – અમદાવાદ, પે. નં.૧૧૫.

(૩)મહાભારતમાં પિતૃવંદના

લે. ડો. દિનકર જોષી

પ્ર. પ્રવિણ પુસ્તક ભંડાર – રાજકોટ

(૪)મહાભારતમાં માતૃવંદના

લે. ડો. દિનકર જોષી

પ્ર. પ્રવિણ પુસ્તક ભંડાર – રાજકોટ

(૫)મહાભારતના પાત્રો

લે. નાનાભાઈ ભટ્ટ

પ્ર. આર. આર. શેઠની કંપની – અમદાવાદ

(૬)ચિકિત્સા મનોવિજ્ઞાન ભાગ – ૧ અને ૨

લે. ડો. કુસુમબેન કે. ભટ્ટ

પ્ર. યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ – અમદાવાદ, તૃતીય આવૃત્તિ – ૨૦૦૦ – ૨૦૦૧

(૭)ચિંતા છોડો ચેતથી જીવો

લે. ડો. મધુભાઈ કોઠારી

પ્ર. રોયલ બુક કંપની – રાજકોટ, છટ્ઠી આવૃત્તિ – ૨૦૦૧

(૮)ચિંતા – (ગાગરમાં સાગર શ્રેણી અંતર્ગત)

સં. ડો. સાવિત્રી રામૈયા, પ્ર. આ. ૨૦૦૪

(૯)તાણ અને ક્રોધ (ગાગરમાં સાગર શ્રેણી અંતર્ગત)

લે. ડો. વિકાસ મલકાણી

પ્ર. આર.આર.શેઠની કંપની – અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ – ઓગસ્ટ – ૨૦૦૨

(૧૦)મનોવિજ્ઞાન – ધોરણ – ૧૨ પ્રથમ આ. ૧૯૯૫ અને ૨૦૦૮

પ્ર. ગુજરાત રાજય શાળા પા.પુ.મંડળ – ગાંધીનગર

(૧૧)મનોવિજ્ઞાન – સંપ્રદાયો અને સિધ્ધાંતો

લે. ડો. બી. એ. પરીખ

પ્ર. યુનિ. ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ – અમદાવાદ, તૃતીય આવૃત્તિ – ૧૯૯૪

(૧૨)મનોભાર, આવેગો, મુકાબલો અને સ્વાસ્થ્ય

લે. ડો. મિનાક્ષી કે. પટેલ અને ડો. તેજલ બી. નસીત

પ્ર. સૌરાષ્ટ્ર યુનિ. – રાજકોટ, પ્રથમ આ. ૨૦૦૬

(૧૩)મનોવિજ્ઞાન અને અસરકારક વર્તન

લે. પ્રા. ભરતકુમાર બી. ગાંધી

પ્ર. સી. જમનાદાસની કંપની – અમદાવાદ. ચોથી આવૃત્તિ – ૨૦૦૭ – ૦૮

(૧૪)મહાભારત – એક દર્શન

લે. દિનકર જોષી

પ્ર. પ્રવિણ પ્રકાશન – રાજકોટ, પ્ર. આવૃત્તિ – ૧૯૯૯

(૧૫)મહાભારતનો મર્મ

લે. મનુભાઈ પંચોલી 'દર્શક'

પ્ર. સર્વોદય સહકારી પ્રકાશન સંઘ લિ. સણોસરા, દ્વિતીય આવૃત્તિ – ૧૯૯૫

(૧૬)મહાભારત – મનન અને મંથન

સં. જયાનંદ લ. દવે, પ્ર. શ્રી ગોપાલકૃષ્ણ ટ્રસ્ટ, જૂનાગઢ

વિક્રેતા – પ્રવિણ પ્રુસ્તક ભંડાર – રાજકોટ, આવૃત્તિ જાન્યુ. ૧૯૯૮

(૧૭)માનસિક તંગદિલી

લે. ડો. મધુભાઈ કોઠારી

પ્ર. પ્રવિણ પુસ્તક ભંડાર – રાજકોટ, પ્ર. આ. ૨૦૦૧

(૧૮)સામાન્ય મનોવિજ્ઞાન

લે. ડો.ચદ્રકાન્ત પ્રભુભાઈ પટેલ

પ્ર. યુનિ. ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ – અમદાવાદ, પ્રથમ આ. ૧૯૯૧

(१९)करुणरस – सैद्धान्तिक एवं प्रायोगिक अनुशीलन

सं. डो. शैलेशकुमार मिश्र

प्र. इस्टर्न बुक लिंकर्स – दिल्ली, प्रथम संस्करण – २००३

(२०)रस – सिद्धान्त का पुनर्विवेचन

सं. डो. गणपतिचन्द्र गुप्त

प्र. लोकभारती प्रकाशन – इलाहाबाद, द्वितीय संस्करण – १९९५

(२१)साहित्य शास्त्रीय तत्त्वों का आधुनिक समालोचनात्मक अध्ययन

ले. श्री मधुसूदन शास्त्री

प्र. चौखम्बा विधाभवन – वाराणसी – २, सं. प्र. संस्कारण – सं. २०२५

(२२)संस्कृत काव्यशास्त्रीय भावों का मनोवैज्ञानिक अध्ययन

ले. डो. हरिदत्त शर्मा

प्र. चौखम्बा ओरियन्टालिया – वाराणसी, सं. प्रथम संस्करण – १९८३

(૨૩)રામાયણ – મહાભારત સહિત સંસ્કૃતસાહિત્યમાં કરુણરસ

લે. ડો. જગદીશભાઈ શા. જોશી

પ્ર. પાર્શ્વ પબ્લિકેશન – અમદાવાદ, પ્રથમ આ. ૨૦૦૦

http://www.shantiejournal.com/ ISSN :2278-4381

"अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" सूत्रविमर्शः अद्वैतविशिष्टाद्वैताअक्षरपुरुषोत्तमदर्शनानुसारम्

19

प्रस्तुतिकर्ता

साधुः ज्ञानवर्धनदासः

पीएच.डी. शोधछात्रः, प्राध्यापक स्वा.सं.म.वि. सारङ्गपुर.

दर्शनानि दार्शनिकाश्च

"अद्वैतविशिष्टाद्वैताक्षरपुरुषोत्तमदर्शनानुसारं" इति त्रयाणां दर्शनानां ग्रहणमत्र। एतेषु दर्शनेषु विशेषवैशिष्ट्यं नाविन्यं च दृश्यते।दर्शनानि सन्ति अतः मिथः भिन्नत्वं तु स्याद् एव अन्यथा दर्शनोद्भवः असम्भवः। किन्तु नास्ति अत्र विरोधः वैमनस्यं च। विशेषता वर्तते अपरेभ्यः अन्यस्य। वैशिष्ट्यशब्देन विरोधिभावं न्यूनाधिकभावं कृपया मा गृह्णातु। यथा कश्चिद् वदति,"देवदत्तः ब्रह्मदत्ताद् विशेषः" इत्यत्र न द्वयोः परस्परं विरोधः किन्तु मित्रत्वे सत्यपि अन्यस्य अन्याद् विशेषता। अस्माकं संस्कृतिः तु समन्वयवादी। एकस्य दर्शनस्य अनुकूलविचाराः अपरदर्शनेन ग्राह्यन्ते। प्रतिकूलविचाराः स्पष्टतया विना विरोधेन उल्लिख्यन्ते। नास्ति अत्र वैरभावः। अन्यथा दर्शननिमित्तिका शिरोच्छेदनघटना भवेद् एव। किन्तु अस्माकं भव्यभूतकाले वा वर्तमानकाले वा भविष्यतिकालेऽपि एतादृशी घटना न भूता न च भविष्यति इति निश्चप्रचम्।

त्रिषु दर्शनेषु प्रथमदर्शनस्याचार्यः श्रीशङ्करः। द्वितीयदर्शनस्याचार्यःश्रीरामानुजः। तत्र वैशिष्ट्यम् – आद्ययोः आचार्ययोः दर्शनं स्वयमेव प्रणीतम्। स्वामिभद्रेशदासेन तु परब्रह्मणः स्वामिनारायणस्य पूर्वप्रकाशितं दर्शनमेवानुसृत्य भाष्यप्रणयनं कृत्वा अक्षरपुरुषोत्तमदर्शनं शास्त्रीयस्वरूपेण प्रदर्शितम्। न कुत्रापि ततो भिन्नं स्वमतं निरुपितम्। आद्यस्य द्वितीयस्य च दार्शनिकानां दर्शनं अस्माभिः चित्रपटे कृतं किन्तु अस्माकं महद् भाग्यं यद् तृतीयस्य भाष्यकारस्य स्वामिभद्रेशदासस्यदर्शनं प्रत्यक्षं भवति। बहुषु भाष्यकारेषु त्रयाणां चयनं अस्मिन् विषये तदपि वैशिष्ट्यं भाष्यकाराणाम् । सर्वेभ्यः नूतनविचारान् प्रदाय आचार्यशङ्करः वैशिष्ट्यमाप्तः। तस्माद् अपि नूतनविचारान् प्रदाय रामानुजाचार्यः वैशिष्ट्यमाप्तः। तस्माद् अपि भद्रेशाचार्यः नूतनविचारन् प्रदाय वैशिष्ट्यमाप्तः। इत्थं त्रिषु दर्शनेषु नूतनत्वं वर्तते।

शङ्कराचार्यप्रदत्तदर्शनम् अद्वैतम्। ब्रह्मणो अतिरिक्तं किमपि नास्ति। "ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नाऽपरः"[1]इति। अपरं किमपि नास्ति केवलं ब्रह्मैव एकं तत्त्वम् अतः कैवलाद्वैतदर्शनं वा अद्वैतदर्शनम्।

---

[1]शङ्कराचार्यः,विवेकचूडामणिः,श्लोकः-२०.

रामानुजाचार्यप्रदत्तदर्शनं विशिष्टाद्वैतम्। जीवमायाविशिष्टस्य परब्रह्मणः अद्वैतम्। जीवजगद्जगदीशात्मकतत्त्वत्रयाणां स्वीकारः अत्र। जीवजगदात्मकविशेषणैः विशिष्टपरमात्मनः अद्वैतत्वम् अतः विशिष्टाद्वैतदर्शनम्।[2]

अक्षरपुरुषोत्तमदर्शनस्य अपरनामधेयं स्वामिनारायणदर्शनम्। अस्मिन् दर्शने पञ्चतत्त्वानां स्वीकारः "जीवेश्वरो माया ब्रह्म परब्रह्मचेति पञ्च तत्त्वानि।"[3] जीवेश्वराः अनादिकालतः मायाबद्धाः। ब्रह्मपरब्रह्मणी इत्युक्ते अक्षरपुरुषोत्तमौ अनादिकालतः मायातीतौ। अतः मायातीतत्वं प्राप्तुम् अक्षरब्रह्मणः मननद्वारा सङ्गः कर्तव्यः।[4] तदनन्तरं अक्षरस्य गुणाः जीवे वा ईश्वरे आगच्छन्ति। अक्षरब्रह्मभावयुक्तः जीवः वा ईश्वरः भवति। तादृग्गुणोपेतः जीवः पुरुषोत्तमस्य उपासनां कर्तुं योग्यः। अतः जीवेश्वरैः अक्षररूपत्वं प्राप्य, मायातीत्वं प्राप्य, पुरुषोत्तमस्य उपासना करणीया तदेव मोक्षः। इति अक्षरपुरुषोत्तमदर्शनम्।

कस्यापि दर्शनस्य नामधेयं तद्दर्शनसमाविष्टतत्त्वानुसारं नास्ति किन्तु अस्य दर्शनस्य नामाभिधानं मुख्यतत्त्वाधारेण सञ्जातम्। यथा अद्वैतदर्शने अद्वैतं तत्वं न। विशिष्टाद्वैतेपि विशिष्टाद्वैतं तत्वं न। किन्तु अक्षरपुरुषोत्तमदर्शने अक्षरं च पुरुषोत्तमः च इति मुख्यतत्त्वे वर्तेते। अक्षरं च पुरुषोत्तमं च तौ आधारीकृत्य दर्शनस्य नामधेयं रक्षितं गुरुवर्यैः। सैव विशेषता अस्य दर्शनस्य।

दर्शनदर्शनिकानां किञ्चित् परिचयं प्राप्य अग्रे गच्छामस्तावत्।

- **अथातो ब्रह्मजिज्ञासा**

अस्माकं विमर्शस्य विषयः "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" सूत्रम्। इदम् आदिमं सूत्रम्। जिज्ञास्यत्वेन निरूपणीयस्य ब्रह्मणः व्याख्यानेनैव वैलक्षण्यं निश्चियते। अतः इदं कुञ्चिकारूपं सूत्रं कस्यापि दर्शनस्य मुख्यसिद्धान्तं परीक्षितुम्। अपरं चसर्वाचार्यैः इदं सूत्रमाधारीकृत्य स्वसिद्धान्तः प्रतिपादितः प्रस्थापितश्च। अस्य सूत्रस्य गौरवं यद् यदि आचार्यशङ्करः स्वसिद्धान्तं प्रतिपादयितुं इच्छति चेद् एनं गृह्णाति। रामानुजाचार्यः अपि स्वसिद्धान्तं प्रतिपादयितुं इच्छति चेद् एनं गृह्णाति। भद्रेशाचार्यः अपि न विस्मरति अथातो ब्रह्मजिज्ञासासूत्रम्। अस्योपरि विविधैः कृतभूरिपरिश्रमैः स्वसिद्धान्तप्रतिपादनाकाङ्क्षैः आचार्यैः बहुगौरवेण विचारवैदग्ध्यं प्रदत्तम्। अतः

---

[2] रामानुजाचार्यः, श्रीभाष्यम् ३/२/२५.

[3] भद्रेशदासः, स्वामिनारायणसिद्धान्तसुधा, प्रत्रक्रमः ९.

[4] परब्रह्मस्वामिनारायणः, वचनामृतगढडामध्यप्रकरणस्य - ३१.

“अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” सूत्रं दर्शनगगनेऽपरभास्कर इव द्योतते। ब्रह्मसूत्रस्य (५४९)[5] एकोनपञ्चाशताधिकपञ्चशतसूत्रेषु मुख्यसूत्रस्य विमर्शः वयं करिष्यामः। अथातो ब्रह्मजिज्ञासा इति सूत्रे आचार्यत्रयाणां विचाराणाम् आलोडनं च करिष्यामः।

- **अथशब्दनिरूपणम्**

अस्मिन् सूत्रे चत्वारः शब्दाः सन्ति अथ, अतः, ब्रह्म, जिज्ञासा। प्रथमशब्दः अथ। अथशब्दनिरूपणे सर्वेषां साम्यम्। द्वितीये अतःशब्दनिरूपणेऽपि साम्यम्। किन्तु ब्रह्मनिरूपणे च अत्र विशेषता दृग्गोचरीभवति। अन्तिमे जिज्ञासा पदेऽपि विशेषता दृश्यते। प्रायः प्रारम्भे तु साम्यं मिलति किन्तु गच्छता कालेन विशेषतायाः दर्शनं भवति।

अस्य सूत्रस्य प्रारम्भः अथशब्देन भवति। अथशब्दः सर्वैः आचार्यैः आनन्तर्यार्थःगृहितः। यथा अद्वैतवेदान्ते,“अत्र अथशब्दः आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते, नाधिकारार्थः”[6] इति। विशिष्टाद्वैते,“अत्रायमथशब्द आनन्तर्ये भवति।”[7] इति।अक्षरपुरुषोत्तमदर्शने, “इहातःशब्दशिरस्कोऽथशब्दो ह्यानन्तर्यार्थो विवक्षितः।” [8] अथ शब्दनिरूपणे सर्वेषामाचार्याणां साम्यम् ।

कस्य अनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा जायते येन अथशब्दः प्रयुक्तः? यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा उपपद्यते तत् किम् ?

तत्र शङ्कराचार्यः वदति,“नित्यानित्यवस्तुविवेकः,इहामुत्रार्थभोगविरागः,शमदमादिसाधनसंपत्, मुमुक्षुत्वं च।तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्मजिज्ञासितुं ज्ञातुं च न विपर्यये। तस्मादथब्देन यथोक्तसाधनसंपत्त्यानन्तर्यमुपदिश्यते।”

रामानुजाचार्यः कथयति, “अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदस्याधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानतयासञ्जातमोक्षाभिलाषस्याऽनन्तास्थिरफलब्रह्मजिज्ञासाह्यनन्तरभाविनी।”

अपरं च, “मीमांसाशास्त्रम् – “अथातोधर्मजिज्ञासा”इत्यारभ्य“अनावृत्तिश्शब्दादनावृत्तिश्शब्दात्”इत्येवमन्तंसङ्गतिविशेषणविशिष्टक्रमम् । तथाहि- प्रथमंतावत्“स्वाध्यायोऽध्येतव्य”इत्यध्ययनेनैवस्वाध्यायतच्चाध्ययनंकिंरूपं ? कथं च कर्तव्यम् ?इत्यपेक्षायाम्“अष्टवर्षंब्राह्मणमुपनीयततमध्यापयेत्”इत्यनेन

---

[5]भद्रेशदासः, ब्रह्मसूत्रस्वामिनारायणभाष्यम्.

[6]शङ्कराचार्यः,ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्,१/१/१.

[7]रामानुजाचार्यः, श्रीभाष्यम् १/१/१.

[8]भद्रेशदासः, ब्रह्मसूत्रस्वामिनारायणभाष्यम् १/१/१.

"श्रावण्यांप्रौष्ठपद्यांवाउपाकृत्ययथाविधि । युक्तश्छन्दांस्यधीयीतमासान्विप्रोद्र्धपञ्चमान् ।।" इत्यादिव्रतनियमविशेषोपदेशैश्चापेक्षितानिविधीयन्ते । एवंसत्सन्तानप्रसूतसदाचारनिष्ठात्मगुणोपेतवेदविदाचार्योपनीतस्य व्रतनियमविशेषयुक्तस्याचार्योच्चारणानूच्चारणरूपमक्षरराशिग्रहणफलमध्ययनमित्यवगम्यते । अध्ययनञ्चस्वाध्यायसंस्कारः"स्वाध्यायोऽध्येतव्य"इतिस्वाध्यायस्यक्रमात्रावगमात् । संस्कारोहिनामकार्यान्तरयोग्यताकरणम् ।संस्कार्यत्वञ्चस्वाध्यायेनयुक्तम्, धर्मार्थकाममोक्षरूपपुरुषार्थचतुष्टयतत्साधनावबोधित्वात् । जापादिनास्वरूपेणापितत्साधनत्वाच्च । एवमध्ययनविधिर्मन्त्रवन्नियमवदक्षरराशिग्रहणमात्रेपर्यवस्यति । अध्ययनगृहीतस्यस्वाध्यायस्यस्वभावतएवप्रयोजनवदर्थावबोधित्वदर्शनात् । गृहीतात्स्वाध्यायादवगम्यमानात्प्रयोजनवतोऽर्थानापाततोदृष्ट्वा तत्स्वरूपप्रकारविशेषनिर्णयफलवेदवाक्यविचाररूपमीमांसाश्रवणेऽधीतवेदः पुरुषःस्वयमेवप्रवर्तते । तत्रकर्मविधिस्वरूपेनिरूपितेकर्मणामल्पास्थिरफलत्वंदृष्ट्वाअध्ययनगृहीतस्वाध्यायोपनिषद्वाक्येषुचामृतत्वरूपानन्तस्थिरफलापात-प्रतीतेस्तन्निर्णयफलवेदान्तविचाररूपशारीरकमीमांसायामधिकरोति ।"

भद्रेशाचार्यः निरुपयति, "इत्थमानन्तर्यार्थत्वलाभे यदनन्तरं ब्रह्मविद्याविचारोपपत्तिसम्भवस्तत्पूर्ववृत्तित्वं तस्य वक्तव्यम्। किं तदिति चेदुच्यते। पूर्वमीमांसाऽवसितः स्वनुष्ठितः सदाचारकर्मकाण्डादिरूपो धर्मो, वेदान्तशास्त्रार्थाऽऽपातप्रत्ययरूपं ज्ञानं, परमपुरुषार्थप्रत्यनीकेषु प्रियत्वविरहलक्षणो निर्वेदः, परमदिव्यभावनिरसितप्रत्यक्षपरमात्मैकान्तिकभक्त्याभिवाञ्छा, साक्षादक्षरब्रह्मस्वरूपगुरुदृढतमप्रसङ्गोपदेशादि-लभ्याऽनाद्यज्ञाननिवर्तनपुरस्कृतस्वात्मब्रह्मरूपत्वसम्पत्त्यलङ्कृतप्रत्यक्षपरमात्मपरमोपासनजन्यसहजानन्दपरमानन्ददिव्यानुभूतिलक्षणपरमनिःश्रेयसाभिकाङ्क्षा, तत्परमप्रसादलोभो, बाह्यान्तःकरणसंयमनलक्षणं तपः, "यस्य देवे...." (श्वेता..६/२३), "तद् विद्धि..." (गीता ४/३४), इति शास्त्रादेशतो नित्यं परमात्मानं साक्षात्कुर्वाणस्य वेदवेदान्तादिसकलशास्त्रविद्यापारदृश्वनस्तदर्थोपदेशनिपुणस्याऽशेषकल्याणगुणमण्डितस्य परममोक्षपदवीप्रापकस्य स्वतो ब्रह्मस्वरूपस्य गुरोर्यथाविधि परमात्मभावतः समाश्रयणं, तस्य तदुपदिष्टवेदान्तादिशास्त्राणां वचनेषु चाऽऽस्तिक्यादिरूपः परमो विश्वासः इत्यादि।" [9]

प्रायः सर्वाचार्याणाम् आनन्तर्यस्पष्टतायां साम्यम्।

---

[9]"अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" सूत्रनिरूपणे सर्वे सन्दर्भाः तत्तदाचार्याणां ब्रह्मसूत्रभाष्यस्य प्रथमसूत्रस्य ज्ञातव्या।

- **अतःशब्दनिरूपणम्**

अतः शब्दस्य हेत्वर्थः समस्ताचार्याणां समानमेव। यथा शङ्कराचार्यः, "अतःशब्दो हेत्वर्थः। यस्माद्वेद एवाग्निहोत्रादीनां श्रेयःसाधनानामनित्यफलतां दर्शयति- "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" (छान्दो,८/१/६) इत्यादिः।"

रामानुजाचार्यः,

"मीमांसापूर्वभागज्ञातस्यकर्मणोऽल्पास्थिरफलत्वादुपरितनभागावसेयस्यब्रह्मज्ञानस्यानन्ताक्षयफलत्वाच्च, पूर्ववृत्तात्कर्मज्ञानादनन्तरंततएवहेतोर्ब्रह्मज्ञातव्यमित्युक्तंभवति।"

भद्रेशाचार्यः, "हेत्वर्थोऽयमतःशब्दः"

- **ब्रह्मशब्दनिरूपणम्**

ब्रह्मशब्दनिरूपणे त्रयाणामाचार्याणां विशेषता प्राप्यते।

शङ्कराचार्यः वदति, "ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा। ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं "जन्माद्यस्य यतः"इति। अत एव न ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्थान्तरमाशङ्कितव्यम्।"

"उच्यते- अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं, सर्वज्ञं, सर्वशक्तिसमन्वितम्। ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशुद्धत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते, बृहतेर्धातोरर्थानुगमात्। सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः। सर्वो ह्यात्मास्तित्वं प्रत्येति, न नाहमस्मीति। यदि हि नात्मास्तित्वप्रसिद्धिः स्यात् सर्वो लोको नाहमस्मीति प्रतीयात्। आत्मा च ब्रह्म। यदि तर्हि लोके ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति ततो ज्ञातमेवेत्यजिज्ञास्यत्वं पुनरापन्नम्। न। तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः। देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्रकृता जना लौकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः। इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मेत्यपरे। मन इत्यन्ये। विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके। शून्यमित्यपरे। अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्ता, भोक्तेत्यपरे। भोक्तैव केवलं न कर्तेत्येके। अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित्। आत्मा स भोक्तुरित्यपरे। एवं बहवो विप्रतिपन्ना युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्तः। तत्राविचार्य यत्किञ्चित्प्रतिपद्यमानो श्रेयसात्प्रतिहन्येतानर्थं चेयात्। तस्मात्ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तवाक्यमीमांसा तदविरोधितर्कोपकरणा निःश्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयते।"

रामानुजाचार्यः वदति,"ब्रह्मशब्देन च स्वभावतोनिरस्तनिखिलदोषोऽनवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणःपुरुषोत्तमोऽभिधीयते । सर्वत्रबृहत्त्वगुणयोगेनहिब्रह्मशब्दः, बृहत्त्वं च स्वरूपेण गुणैश्चयत्रानवधिकातिशयंसोऽस्यमुख्योर्थः । स च सर्वेश्वरएव, अतोब्रह्मशब्दस्तत्रैव मुख्यवृत्तः। तस्मादन्यत्रतद्गुणलेशयोगादौपचारिकः,अनेकार्थकल्पनायोगात्, भगवच्छब्दवत् । तापत्रयातुरैरमृतत्वाय

स एवविजिज्ञास्यः । अतस्सर्वेश्वरएवजिज्ञासाकर्मभूतंब्रह्म । ज्ञातुमिच्छा - जिज्ञासाइच्छायाइष्यमाणप्रधानत्वादिष्यमाणंज्ञानमिहविधीयते।"

भद्रेशाचार्यः वदति, "अथ ब्रह्मपदार्थनिर्णयः। ब्रह्मशब्देनेह सकलवेदान्तोदितब्रह्मविद्यातत्त्वनिरूपणनिपुणेन भगवता व्यासेनाऽक्षरब्रह्मपरब्रह्मेतिदिव्योभयतत्त्वयोर्जिज्ञास्यमानत्वेन विवक्षितत्वात्, तथैव श्रुत्यवबोधितत्वाच्च ब्रह्मणोरिति द्विवचनान्तो विग्रहः। पदार्थभेदेऽपि पदसारूप्याच्चैकशेषः शाब्दिकसमयसिद्धो यथा पार्थपार्थसारथ्युभयविवक्षया कृष्णाविति भारते (म.भा.आ.प २२१/३३), दाशरथिवासुदेवाऽग्रजोभयविवक्षया वदन्ति लोके रामयोरिति तथेहापि। ब्रह्म च ब्रह्मचेति ब्रह्मणी तयोरिति लौकिको विग्रहः। तत्राऽद्यं शक्त्याऽक्षरतत्त्वं द्वितीयञ्च पुरुषोत्तमतत्त्वं ब्रवीतीति भवति तदुभयलाभः। तथा ह्येतयोरेव नित्यं स्वरूपस्वभावगुणतश्च सकलजीवेश्वरमायातन्मुक्तेभ्यो बृहत्वाद् बृंहणत्वाच्च मुख्यवृत्त्यैव ब्रह्मशब्दव्यपदेशः।"

कुत्र लिखितमिति चेत् श्रुतिमातरः एव वदति, "श्रुतिप्रसिद्धश्चैतयोर्ब्रह्मशब्देन साक्षाद् व्यपदेशः। यथा हि षट्प्रश्न्यां सत्यकामजिज्ञासाप्रत्युत्तरावसरे "एतद् वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः।" (प्र.५/२) इत्योङ्कारवाचितया पुरुषोत्तमतत्त्वमक्षरतत्त्वं चोपदिष्टं पिप्पलादेन महर्षिणा।"

"का सा श्रुतिरिति चेद् "येनाऽक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्" (मु.१/२/१३)।" अत्र अक्षरपदेन ब्रह्म ज्ञातव्यम्। पुरुषपदेन पुरुषोत्तमः ज्ञातव्यः।

- **<u>जिज्ञासाशब्दनिरूपणम्</u>**

शङ्कराचार्यः निरूपयति, "ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा। अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया इच्छायाः।कर्मफलविषयत्वादिच्छायाः। ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म। ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः, निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात्। तस्माद्ब्रह्म विजिज्ञासितव्यम्।"

रामनुजाचार्यः जिज्ञासाविषये वदति,"ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा। इच्छया इष्यमाणप्रधानत्वादिष्यमाणं ज्ञानमिह विधियते।"

भद्रेशाचार्यः निरूपयति, "ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा। ब्रह्मशब्देन यथोक्तदिव्यतत्त्वद्वयाऽभिधानाद् जिज्ञासापदस्येष्यमाणाऽक्षरपुरुषोत्तमज्ञानेच्छेत्यर्थः। स्वविषयप्राधान्यप्रकृतित्वाच्चेच्छायास्तद्विषयभूताऽक्षरपुरुषोत्तमाख्यदिव्यतत्त्वद्वयज्ञानप्रवृत्तेरिह विधानम्। ज्ञानं चेह ध्यानोपासनादिरूपम्।"

- **<u>वैलक्षण्यविमर्शः</u>**

त्रयाणां दर्शनानां संक्षेपेण विशेषतां पश्यामः

(१) अद्वैतवेदान्तस्य विशेषता – ब्रह्मणः जिज्ञासा सार्थकी वा निरर्थकी ? इति विषये सुन्दरः उत्तरः प्रदत्तः। ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात्। यदि प्रसिद्धं न जिज्ञासितव्यम्। अथाप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति। उच्यते ... तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः। देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्रकृता जना लौकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः। इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मेत्यपरे। मन इत्यन्ये। विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके। शून्यमित्यपरे। अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्ता, भोक्तेत्यपरे। भोक्तैव केवलं न कर्तेत्येके। अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वाक्तिरिति केचित्। आत्मा स भोक्तुरित्यपरे। एवं बहवो विप्रतिपन्ना युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्तः। तत्राविचार्य यत्किञ्चित्प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात्प्रतिहन्येतानर्थं चेयात् । तस्मात्ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तवाक्यमीमांसा तदविरोधितर्कोपकरणा निःश्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयते।।"

(२) विशिष्टाद्वैतवेदान्तस्य विशेषता प्रथमसूत्रे एव अद्वैतस्य खण्डनं कृत्वा सिद्धान्तः प्रस्थापितः। यथा कोऽपि संक्षेपेण रामानुजसिद्धान्तं ज्ञातुमिच्छति चेत् लघुपूर्वपक्षेन लघुसिद्धान्तेन ज्ञायते। पश्चाद् महापूर्वपक्षोऽपि उपस्थापितः तदनन्तरं महासिद्धान्तः प्रदत्तः।

(३) अक्षरपुरुषोत्तमदर्शनस्य विशेषता यद् श्रुतिलिखितद्वयोः ब्रह्मणोः समावेशः – यथा प्रश्नोपनिषदि, "परं चापरं च ब्रह्म" इति। मुण्डकोपनिषदि,"अक्षरात् परतः परः" इति। गीतायां, "अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः,पुरुषस्तु परः पार्थः।" इति। कठोपनिषदि, "अव्यक्तात् पुरुषः परः"इति। द्वयोः ब्रह्मणोः समावेशः।

(४) अतः शब्दनिरूपणे अद्वैतविशिष्टाद्वैते कर्मणाम् अल्पास्थिरफलकत्वम् उक्तम्। यथा अद्वैते, "अग्निहोत्रादीनां श्रेयःसाधनानामनित्यफलता। "। अपि च "अभ्युदयफलं धर्मज्ञानम्, तच्चानुष्ठानापेक्षम्। निःश्रेयसफलं तु ब्रह्मज्ञानम्, न चानुष्ठानान्तरापेक्षम्।" यथा विशिष्टाद्वैते, "अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदस्याधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानतया" "मीमांसापूर्वभागज्ञातस्य कर्मणोऽल्पास्थिरफलत्वादुपरितनभागावसेयस्य ब्रह्मज्ञानस्यानन्ताक्षयफवत्वाच्च" इति। किन्तु अक्षरपुरुषोत्तमदर्शने कर्मणः वा धर्मस्य वा ज्ञानस्य वा भक्तेः सर्वेषां साधननां समानं महत्वम्। न्यूनाधिकत्वं नास्ति। अक्षरपुरुषोत्तमस्य अभिसन्ध्या, सम्बन्धेन, स्मृत्या, अनुसंधानेन च आचरिते सति सर्वेषां मोक्षात्मकं फ लम्।

शङ्कराचार्यः वदति कर्मणः मोक्षे न गतिः। रामानुजः वदति मीमांसानिरुपित यागादि कर्मणां न उपकारकत्वम्। किन्तु भद्रेशाचार्यः न तथा वदति। यद्यपि धर्मकर्मादिनाम् आचरणे अक्षरपुरुषोत्तमसम्बन्धः न स्यात् तर्हि निरर्थकत्व तेषाम्। अन्यथा तु ब्रह्मपरब्रह्मणोः सम्बन्धः स्यात् तर्हि तेषामुपकारकत्वम्।

तर्हि "प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः" इत्यादिनां किं? अक्षरपुरुषोत्तमदर्शने केवलशुष्ककर्मणाम् अल्पाऽस्थिरफलकत्वम्, न अक्षरपुरुषोत्तमाभिसन्धिसहतकर्मणां अल्पाऽस्थिरफलकत्वम्, उत अनल्पस्थिरफलकत्वम्।

(५) अक्षरपुरुषोत्तमदर्शने ज्ञानस्य विशिष्टः अर्थः कृतः "ज्ञानं चेह ध्यानोपासनादिरूपम्।"

(६) स्वमतस्थापनप्रक्रिया अत्र विवेचनीया। अद्वैतवेदान्ते प्रप्रथमतः अध्यासभाष्यं विलिख्य पश्चात् स्वमतस्थापनं भवति। विशिष्टाद्वैतेपि प्रप्रथमतः लघुपूर्वपक्षरूपेण महापूर्वपक्षरूपेण अद्वैतखण्डनान्तरं स्वमतस्थापनं भवति। किन्तु अक्षरपुरुषोत्तमदर्शने कस्यापि खण्डनं अकृत्वैव स्वमतस्थापनं वर्तते। भद्रेशदासस्य अवधानं केवलं द्विब्रह्मनिरूपणे वर्तते। तत्र कश्चित् प्रश्नः उपस्थितः भवति तदा तस्य निराकरणं कृत्वा पुनः ब्रह्म अनुसन्धियते इति।

20

જાગરિયા લોકકથામાં ભાષાવિશેષતા:

ઘનશ્યામભાઈ કે. તળપદા

લોકસાહિત્ય કથોપકંઠ પરંપરા ચાલી આવતું હોય છે, માટે તેમાં બોળીની અસર જીલાતી જોવા મળે છે. તેથી તેનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ લક્ષણો જોવા મળે છે. જાગરિયા લોકકથામાં આવી ભાષાવિશેષતાઓ ચરોતરી બોલીનાં સંદર્ભે અહીં તપાસીએ.

- "તાલવ્યના પરિસરમાં કંઠ્યનુંતાલુકરણ" ૮: 'કેમ'નું 'ચમ', 'ક્યાં'નું 'ચ્યાં', 'ક્યારે'નું 'ચ્યારે', 'ખેતર'નું 'છેતર' વગેરે.
- "'સ'નો અઘોષ 'હ' થવો" ૯: 'દસ'નું 'દહ', 'માણસ'નું 'માણહ', 'સંતાવું'નું 'હંતાવું', 'સુખ'નું 'હખ', 'સગપણ'નું 'હાગપણ', 'સવાર'નું 'હવાર', 'સાચા'નું 'હાચા', 'સાચવજે'નું 'હાચવજે', 'સાત'નું 'હાત', 'સામે'નું 'હામે', 'સારી'નું 'હારી', 'સાથે'નું 'હાથે', 'સોપવું'નું 'હોપવું' વગેરે.
- 'ય'નો 'જ' થાય: 'યુગ'નું જુગ', 'યુદ્ધ'નું 'જુદ્ધ' વગેરે.
- "'ળ'નો 'ર' થાય" ૧૦ : 'તાળાં'નો 'તારા'
- અહીં 'ર'નો 'ળ' પણ થાય છે: 'દાડાવાર'નો દાડાવાળ' થાય છે.
- "'હ'નો લોપ થાય" ૧૧ : 'તહેવાર'નો 'તેવાર', 'દહેજ'નો 'દેજ', 'ન હતાં'નો 'નતા', 'દહાડા'નો 'દાડા' વગેરે.
- 'આ'નો 'અ' થાય: 'ખાઈ'નો 'ખઈ', 'ભાઈ'નો 'ભઈ', 'ડાહ્યો'નો 'ડઈ', 'ખાવું'નો 'ખઈ' વગેરે.
- સ્વર 'આ' અનુનાસિકના સંપર્ક હોય તો 'ઓ' થાય છે, જેમકે 'જાન'નું 'જોન'
- ક્યારેક મહાપ્રાણ 'ઘ'નો અલ્પપ્રાણ 'જ' બને છે. જેમકે, 'ઘી'નું 'જી'

૫.૧૦ માન્ય ગુજરાતીનાં સંદર્ભમાં કેટલાક વિશિષ્ટ શબ્દો:

અંબર – ઢગલો

અગોવ – આગમવાણી

અછોડો – દોરડું

અછોડો – દોરડું, રાંઢુ

અમલમે – સમયે

અસનાન – સ્નાન કરવું

અહંકાર – અભિમાન

અહુર – રાત

આછ – આંખ

આરોપયા – આપ્યા, પહેરાવવું

આશરો – સહાય, સહાયક થવું

આહુ – આંસુ

એટો – ઈંટો

ઓઈકારો – હહણવું

કટમ – કુંટુંબ

કદવાડ – વિખવાદ

કને – પાસે

કસ્તી – દુઃખ

કૈલાશમાં – આનંદમાં

કોટી – કરોડ

ખઈ – ખાવું, જમવું

ગજર – સમય

ગેટમાં પૂરવા – જેલમાં પૂરવા

ગોજારણ – પાપી

ઘરાક – ગ્રાહક

ચમ – કેમ, શા માટે

ચરો – ગૌચર જમીન

ચિતારો – ચિત્રકાર

ચેવો – કેવો

ચ્યાં – ક્યાં

ચ્યારે – ક્યારે

છરી – ચરી

છાબકું – પોશમાં સમાય તેટલું, અંજલી ભરાય એટલું

છેતર – ખેતર

જઉ – એ તરફ જવું

જગોએ – જગ્યા, સ્થાન

જગોતરી – જાર

જટા – લાંબા વાળ

જણશ – દાગીનો

જી – ઘી

જુગ – યુગ

જુદ્ધ – યુદ્ધ

જુધ્ધા – શક્તિશાળી

જોન – જાન(લગ્નની)

ડઈ – ડાહ્યો, સમજદાર

તાજમ – યાદ

તારા – તાળાં, તાળું

તેવાર - તહેવાર

તોય – તેમ છતાં

દઈત - રાક્ષસ

દહ – દસ(સંખ્યા)

દા’ડો – દિવસ

દાડાવાળ – નિયત દિવસ, ચોક્કસ દિવસ

દાડે – દિવસે

દારે – દાડ

દિ – દિવસ

દુવાર – યાદ કરવું

દેજ – દહેજ

દેનાર – આપનાર

નઈ – નહીં

નતા – ન હતાં

નથી – વ્યક્તિવાચક નામ

નાછીએ – નાખવું

નિધાન કરવું – સાબિતી આપવી

નીકર – નહીં તો

નેણ – આંખ

પચા – પચાસ

પટ – ઝડપથી

પટ દઈને – ઝડપથી

પત્યા – પિતા

પમધારે – પરમ દિવસે

પોકવા ન દે – જીતી ન શકવું, પહોંચી ન શકાય

ફાંસવું – તોડવું

બઉ – ખૂબ, વધારે

બામન – બ્રાહ્મણ

ભાગ – કરમ, નસીબ

ભાળવું – જોવું, દેખવું

ભૂળું – ખરાબ

ભોખડિયે – ઘૂંટણે પડી જવું

મઈ – અંદર

મોર કરવો – આગળ કરવું

મોસ – માસ

રંડાપો – વિધવાપણું

રાજી કરી દવ – ખુશ કરી દેવા

રેવંત – રથ

રોતી – રડવું

લૂંગડું – વસ્ત્ર, કાપડ

વખમી વેળાયું – સહી ન શકાય તેવા સમય

વરહ – નિશ્ચિત સમય

વલખાં મારવાં – ફાંફાં મારવાં

વસાયા – વસાવવું

વસિયા – રહેવું, વસવું

વસેલ – વસેલાં, રહેવું

વહોરવું – ખરીદી કરવી, ખરીદ કરવું

વાટ જોવી – રાહ જોવી

વાસના પડી જવી – જાણ થઈ જવી

વાહળ – પાછળ

વાહે – પાછળ

વેણ – વચન, વાણી

સંગાત – સાથે

સવરૂપ – સ્વરૂપ, સૌંદર્ય

સામગ્રી – તૈયારી

સેમાડે – સીમ વિસ્તાર

હંગાથ – સંગાથ

હંતાઈ – સંતાવું

હંદેહો – સંદેશો

હખ – સુખ

હગું – સગપણ કરવું

હરાપ – શાપ

હવાર – સવાર

હવાહો – એક સો પચ્ચીસ

હવાહો – સવા સો

હળપ – ઝડપ

હાંકળ – સાંકળ

હાંચા – સાચા

હાચવજે – સાચવવું, સંભાળ રાખવું

હાજા હમ – સાજા સમ

હાત – સાત

હાનમાં – ઈશારાથી હમજાવું

હાબદા કરવું – તૈયારી કરવું

હામો – સામે

હારી – સારી

હારે – સાથે

હાલી – ચાલી

હોપી દ્યો - સોપી દો

હોપું – સોપવું

હોળમાં – કેડમાં, સાથે લીધેલો

પાદટીપ:

ગ્રંથશીર્ષક	લેખક/સંપાદક	પૃ. નંબર
1.ભાષા પરિચય અને ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ	જયંત કોઠારી	૧૪૭

2.એજન ૧૪૮

3.એજન ૧૪૭

4.એજન ૧૪૮

...Published by...
http://www.shantiejournal.com/

SHANTI PRAKASHAN
HQ. : 1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Apartment, Nr. Bhavsar Hostel,
New Vadaj, AHMEDABAD-380013.